

T.C.
GAZİ OSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK YÖNETİMİNE GEÇİLDİĞİNDE ERMENİLERİN
SİYASÎ DURUMU
(1071-1243)

Hazırlayan
İLHAN TÜRKMEN

Tarih Ana Bilim Dalı
Ortaçağ Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Prof. Dr. Münir Atalar

TOKAT 2010

T.C.
GAZİ OSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK YÖNETİMİNE GEÇİLDİĞİNDE ERMENİLERİN
SİYASÎ DURUMU
(1071-1243)

Hazırlayan
İLHAN TÜRKMEN

Tarih Ana Bilim Dalı
Ortaçağ Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Prof. Dr. Münir Atalar

TOKAT 2010

TÜRK YÖNETİMİNE GEÇİLDİĞİNDE ERMENİLERİN SİYASİ
DURUMU
(1071-1243)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 26 / 03 / 2010

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Münir Atalar

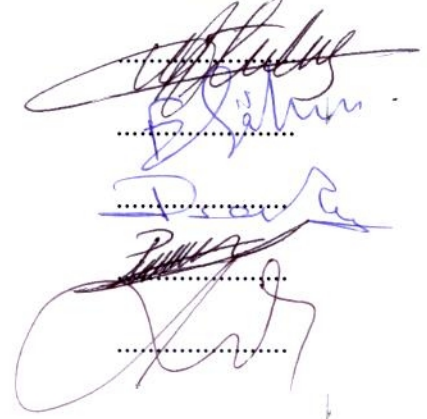
Üye : Yrd. Doç. Dr. Erkan Göksu

Üye : Yrd. Doç. Dr. İsa Tak

Üye : Yrd. Doç. Dr. Pınar Ülgen

Üye : Yrd. Doç. Dr. Osman Yıldız

İmzası

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 31 /12 /2009 tarih ve 38/13 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Mustafa Baloğlu

Mühür
İmza

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak yazılan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğu, tezin içerdđi yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadđını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadđını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadđını beyan ederim.

İlhan Türkmen

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TÜRK YÖNETİMİNE GEÇİLDİĞİNDE ERMENİLERİN

SİYASÎ DURUMU (1071-1243)

İlhan Türkmen

Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Münir Atalar

Bu tez çalışmasında 1071- 1243 tarihleri arasındaki Türk- Ermeni münasebetleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada Türklerin Anadolu'ya gelişleri ve Türk fütühâtının Anadolu'da başlaması ve bu sırada Ermenilerin siyasî ve sosyal durumları yansıtılmaya çalışılmıştır. Bu dönem tablosu yansıtılırken günümüz Ermeni tarihçilerin bu dönemle ilgili aleyhte iddialarına hem kendi kaynaklarından hem de Türk, Arap ve Fars kaynaklarından cevaplar verilmiş, iddiaların asılsız olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma yapılırken yerli ve yabancı kaynaklar irdelenmiş ve objektif bir yaklaşımla sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Neticede tarihlerinde önemli bir devlet kuramamış, çoğunlukla başka milletlerin hâkimiyeti altında yaşamış olan Ermenilerin Türk hâkimiyeti altındaki refah ve huzuru bu çalışmada ifade edilmeye çalışılmıştır.

Yıl, 2010; 204 Sayfa

Anahtar kelimeler: Ermeni, Ermenistan, Türk

ABSTRACT

Ms Thesis

**THE POLITICAL SITUATION OF ARMENIANS UNDER
TURKISH AUTHORITY (1071- 1243)**

İlhan Türkmen

Gaziosmanpaşa University

Institute of Social Sciences

Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Münir Atalar

In this thesis study, it was focused on Turkish- Armenian relations between 1071- 1243. In this study, it has been tried to be reflected the arrival of Turks to Anatolia and beginning of Turkish Conquest in Anatolia and during this time the political and social situations of Armenians. While this time table is reflected, it has been tried to be proved that Armenian allegations are untruthful and adverse allegations of contemporary Armenian historians concerning that period were answered not only from Armenian sources, but also from Turkish, Arabic and Farsi sources. In this study, local and foreign sources are explicated and it has been tried to reach the result with an objective approach. In conclusion, in this study, it has been tried to state prosperity and comfort of Armenians under Turkish Authority who could not establish an outstanding state in their history and were under authority of other nations.

Year, 2010; 204 Pages

Keywords: Armenian, Armenia, Turkish

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANI.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
ÖNSÖZ	viii
GİRİŞ	1
I.BÖLÜM	7
ERMENİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE SELÇUKLULARA KADAR ERMENİ TARİHİ.....	7
A- ERMENİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER	7
1.Ermenilerin Kökeni	7
2.Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler ve Ermenistan Denilen Ülke	14
3.Ermeni Dili	21
4.Ermenilerde Din	22
B- SELÇUKLULARA KADAR ERMENİ TARİHİ	26
1.Kimmerler'in Gelişinden Pers Hakimiyetine Kadar (M.Ö.714- 550)	27
2.Sakalar'ın Gelişleri ve Ön Asya Hakimiyeti (M.Ö. 680-626).....	28
3.Persler'den Küçük Arşaklılar'a (M.Ö. 550-M.S. 51)	29
4.Yukarı Ellerde Makedonyalılar ve Artaksiyalılar	33
5.Bizans İşgali, Armenia Satrapları/ Elbeğleri.....	41
6.İslam Hakimiyeti ve İslamın Getirdiği Ferahlık	45
II. BÖLÜM.....	50
SELÇUKLULAR'IN ANADOLU'YA AKINLARINDAN KÖSEDAĞ SAVAŞI SONUNA KADAR ERMENİLER	50

1.ERMENİ TOPRAKLARINDA TÜRK HAKİMİYETİNİN SONA ERMESİ (SACOĞULLARI) VE BİZANS İŞGALİ.....	50
a- <i>Türk Hanedanı Sacoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri</i>	50
b- <i>Ermeni Topraklarının Bizans Tarafından İşgali.....</i>	53
2. ANADOLU'DA SELÇUKLU BİZANS MÜCADELESİ SIRASINDA ERMENİLER.....	57
a- <i>Selçuklu Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Çağrı Bey'in Anadolu Seferi</i>	58
b- <i>Ermenilerin Bizans Tarafından İç Anadolu'ya Zorla Göç Ettirilmesi ve Anı Theması'nın Kurulması</i>	63
c- <i>Ermeni Philaretos'un Faaliyetleri</i>	70
3. HAÇLI SEFERLERİ VE ERMENİLER	74
a- <i>Ermenilerin Haçlıları Karşılama ve Çukurova'dan Türklerin Çekilmeleri.....</i>	77
b- <i>Ermenilerin Çukurova Bölgesine Yerleşmesi</i>	80
4. ÇUKUROVA TÂBİ ERMENİ BARONLUĞU	85
a- <i>Çukurova Tâbi Ermeni Baronluğu'nun Kurulması</i>	85
b- <i>Kuruluş Devri Ermeni Baronları.....</i>	86
c- <i>Krallığa Götüren Süreç ve II. Toros (1144-1169)</i>	88
d- <i>Mlehl (1170- 1175)'in Taht Mücadelesi, Nureddin Mahmut İle İttifakı ve Haçlılar</i>	93
e- <i>III. Rupen (1175-1187) ve Haçlılar</i>	94
f- <i>II. Leo (1187-1219)ve Krallık Dönemi</i>	95
g- <i>I. Hetum (1226- 1270) ve Çukurova Tâbi Ermeni Baronluğu'nda Hetumlular Sülalesinin İdareyi Ele Alması</i>	101
5. MOĞOL İSTİLASI, ALAADDİN KEYKUBAT'IN ALDIĞI TEDBİRLER VE ERMENİLER'İN MOĞOLLAR'A VERDİĞİ DESTEK	102
a- <i>Harzemşahlar Devleti'nin Moğol İstilasını Durduramaması ve Anadolu'ya Gelen Yoğun Türk Göçleri.....</i>	103
b- <i>Alaaddin Keykubat'ın Moğol Tehlikesine ve Türk Göçlerine Karşı Aldığı Tedbirler, Ermenilerin Bu Sıradaki Durumları</i>	107
c- <i>Kösedağ Savaşı ve Ermenilerin Selçuklular'a İhaneti</i>	110
d- <i>Kösedağ Savaşı Sonrası Ermenilerin Moğollar'a Yakınlaşması ve Selçuklular Aleyhine Yaptıkları Çalışmalar</i>	112
e- <i>Ermeni Baronu I. Hetum'un Karakurum'a Ziyareti</i>	114
III. BÖLÜM.....	119
SELÇUKLULARIN GAYR-İ TÜRK UNSURA UYGULADIĞI HOŞGÖRÜ VE ADALET POLİTİKASI	119
1.İSLAM FIKHINA GÖRE EHL-İ ZİMMET HUKUKU	119
2.EHL-İ ZİMMET HUKUKU AÇISINDAN SELÇUKLULAR'IN UYGULAMALARI	126
3.SELÇUKLULARDA GAYR-İ TÜRK UNSURLARA KARŞI UYGULANAN HOŞGÖRÜ VE ADALET POLİTİKASININ TEMELLERİ	131

4.SELÇUKLULARDAN ÖNCE ANADOLU'DA ERMENİLERİN DURUMLARI.....	141
5.SELÇUKLULAR'IN ANADOLU FÜTÜHÂTI SIRASINDA ERMENİLERİN SİYASÎ DURUMU VE SELÇUKLULAR'A BAKIŞI.....	153
6.SELÇUKLU SULTANLARININ ERMENİLERE VE GAYR-İ MÜSLİMLERE DAVRANIŞLARI.....	164
SONUÇ	174
BİBLİYOGRAFYA	176
1.Kaynak Eserler	176
2.Tetkik Eserler	179
<i>a-Kitaplar</i>	<i>179</i>
<i>b-Makaleler</i>	<i>187</i>
ÖZGEÇMİŞ.....	194

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
a.g.m	:	Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.	:	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Faültesi
D.G.B.İ.T.	:	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
İ.A.	:	İslam Ansiklopedisi
S.A.D.	:	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
T.A.D.	:	Tarih Araştırmaları Dergisi
T.D.V.İ.A.	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.M.	:	Türkiyât Mecmuâsı
s.	:	Sayfa
c.	:	Cilt
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu
T.A.	:	Türk Ansiklopedisi
TATAV	:	Tarih ve Tabiat Vakfı
Bkz.	:	Bakınız
Çev.	:	Çeviren
Yay.	:	Yayınları
vd	:	Ve devamı

ÖNSÖZ

Uluslararası ilişkilerin tarihi boyutu iyi bilinirse ortaya çıkan uluslararası sorunların çözümü de o nispette kolay olmaktadır. Bu durum geniş bir coğrafyada, pek çok milletle münasebeti olmuş olan Türk milleti için daha belirgin bir rol oynamaktadır.

Türk milleti çok geniş bir coğrafya üzerinde, pek çok milletle münasebeti olmuş ve bu coğrafyalarda kurduğu devletler vasıtasıyla buralara hükmetmiştir. Tarihinde büyük devletler kurmuş olan Türk milleti, hâkimiyeti altındaki milletlere her zaman adaletle ve hoşgörü ile muamele etmiştir. Bu tarihî gerçek, hâkimiyetimiz altında yaşamış olan milletler tarafından da yazmış oldukları eserlerinde pek çok kereler ifade edilmiştir. Türkler bu engin hoşgörü ve adalet politikasından çoğu zaman zarar görmelerine rağmen asla bu uygulamalarından vazgeçmemişlerdir. Bunun başlıca sebepleri arasında Türklerin köklü devlet geleneği, Türk milletinin yüksek karakter ve seciyesi, ayrıca her zaman kendine cihan hakimiyetini mefkure edinmiş ve bunun gereği olarak da hep başka milletlere hükmetme alışkanlığı gösterilebilir.

Türk milleti bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde “Yurtta sulh cihanda sulh” ilkesine bağlı olarak barış ve huzur içinde yaşamak istemesine rağmen hâlâ bazı dış güçlerin bir takım talepleri ile karşı karşıya bırakılmakta ve uluslararası camiada zor duruma düşürülmek istenmektedir. Bu taleplerin başında bugün bile hâlâ güncelliğini koruyan Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği, zorla göç ettirildiği ve zorla alındığı iddialarına dayanarak bir takım toprakların geri verilmesini istemektedirler. Oysa tarih iyi incelenirse Selçuklular’ın Anadolu’ya ilk adım attıkları günlerde, Ermenilerin, Bizans baskısıyla ve zulmüyle topraklarından kaçarak yine Bizans zorlamasıyla İç Anadolu bölgesine göç ettikleri görülür. Bu mesele iyi anlaşılırsa ve

dönemin Ermeni, Gürcü, Yahudi, Arap ve Fars kaynakları da iyi irdelenilirse Ermeni iddialarının ne kadar gerçekten uzak ve asılsız olduğu ortaya çıkacaktır.

Yapılan bu çalışmada, Bizans baskı ve zulmünden Selçuklular tarafından kurtarılan Ermenilerin böyle bir âlicenaplığa karşı Türkler aleyhine cereyan eden her türlü düşmanca oluşumun içinde yer aldığını göreceksiniz. Bugün bir Ermeni milleti ve devleti varsa, Gregoryen Ermeni Kilisesi devam ediyorsa, bunun Türklerin himayesi, adaleti ve hoşgörüsü sayesinde olduğunu, Bizans zulüm ve baskısından bunalan Ermenilerin Anadolu'ya gelen Türkleri nasıl kurtarıcı gibi gördüklerini ve Türklerin adaleti karşısında yapılan fetihlere nasıl sessiz kaldıklarını okuyacaksınız. Hiçbir zaman toplumların kaderine hükmedebilen büyük bir devlet kuramamış ve büyük devletlerin siyasî oyunlarında birer figüran olarak kullanılmak üzere yine onların himayesi altında küçük krallıklar ve derebeylikleri kurabilmiş olan Ermenilerin bu devletler tarafından nasıl kullanıldıklarını ve yönetildiklerini tespit edeceksiniz. Daha kendi tarihçileri arasında bile kökenlerinin nereden geldiği ve hangi ırktan oldukları konusunda bile görüş birliğine varamamış, tarihinde hiçbir zaman büyük devlet olma duygusunu tadamamış ve bunun psikolojisi altında ezilmiş bir milletin; cihanın kaderine yüzyıllarca hükmetmiş ve yön vermiş, adaleti ve hoşgörüyü karakterinin bir gereği olarak yapan Türk milletinden, gayr-i mümkün istek ve taleplerini, iftira ve karalamalarını göreceksiniz.

Bana bu çalışmamda yardımcı olan ve benden yardımlarını esirgemeyen tez Hocam Prof. Dr. Münir Atalar'a ve Yrd. Doç. Dr. Erkan Göksu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

İlhan TÜRKMEN

Ocak 2010

GİRİŞ

Ermeniler, tarih boyunca başka milletlerin hakimiyeti altında kalmışlar ve bu milletlerin kurmuş oldukları devletlere bağlı bir şekilde hizmet etmişlerdir.

Ansiklopedik kaynaklarda, Erivan, Gökçeğöl, Nahçıvan, Rumiye Gölü kuzeyi ve Mako bölgesine, yukarı memleket¹ anlamına gelen Armenia², bu yörelerde yaşayan halka ise Ermeni denildiği yer almaktadır.

Ermeni tarihçilerin bir kısmı, M.Ö. 6. yüzyılda Kuzey Suriye ve Kilikya bölgesinde yaşayan Hititlerden olduklarını; bir diğer kısmı ise Nuh'un oğullarından Hayk'a dayandıklarını söylemektedirler. Bunun yanında, Ermenistan denilen coğrafyada yerleşen ve bugün Ermeni diye adlandırılan toplumun, bölgenin kesin olarak neresinde yaşadıkları, sayıları ve aynı yörede ikamet eden diğer halklara kıyasla nüfus oranları bilinmemektedir. Ermeni tarihçileri bile kökenleri konusunda fikir birliği içinde değildir.³

Tarihsel olarak bakıldığında, Ermenilerin sırasıyla, Pers, Makedon, Selefkite, Roma, Part, Sasani, Bizans, Arap ve Türklerin hakimiyeti altında yaşadıkları görülür. Ermeni derebeyliklerinin bir çoğu, bölgeye hakim olan ve Ermenileri kendi saflarına çekerek kullanmak isteyen devletler tarafından kurdurulmuştur.

Ermenileri Bizans'ın zulüm idaresinden kurtaran ve onlara insanca yaşama hakkını bahşeden, Selçuklu Türkleri olmuştur. Selçuklular Anadolu'yu fethetmeye

¹ Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk- Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967 s.41-44-56.

² Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005,s.31; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 100-105; Rafael İşhanyan, *Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermeniler'in Tarihi*, çev: Sarkis Seropyan, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.34-38; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006, s.66-73; Keğam Kerovpyan, *Ermeni Halkının Doğuşuna Bilimsel Yaklaşım*, çev:Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul, 2001, s.69-77.

³ Uras, a.g.e., s.102.

başladıkları sırada karşılaştıkları Ermeni topluluklarına adaletle ve hoşgörü ile muamele etmişlerdir. Örneğin Sultan Melikşah, Ermeni Patriği Barseg'in isteği üzerine sayısı dört olan Katagikosluğu bire indirmiştir. Ermeniler üzerindeki vergi yükünü de hafifletmiştir. Sultan Melikşah'ın bu çok müsamahakâr davranışı imparatorluk içindeki Hristiyanların kendisine karşı sevgisini ve devlete karşı sadakatini artırmıştır.⁴ Selçuklular Ermeni toplumunun dillerine ve dinlerine karışmamış, onları bu konuda serbest bırakmıştır. Nitekim Ermeni yazar Levon Panos Dabağyan “Bugün Ermeni milleti ve Ermeni millî varlığı varsa bunu doğrudan Türk milletine medyundur.” sözü⁵ herhalde meseleyi özetlemektedir.

Selçuklu Türkleri, Bizans'ın ezmeye ve yok etmeye çalıştığı Ermeni kilisesini himaye etmeye başlamış, Ermeni Kilisesi, manastırları ve ruhban sınıfına Bizans tarafından konulan ağır vergileri kaldırarak, bunları vergiden muaf tutmuş, Ermeni toplumunu ibadet, eğitim ve işlerinde serbest bırakmış ve Ermenileri Müslüman olmaya hiçbir zaman zorlamamıştır.⁶ Ermeni Ruhani Lideri Selçukluların bu tutumu karşısında Sultan Melikşah'i ziyaret ederek, Ermeni Milleti adına şükranlarını bildirmiştir.⁷

Ermeniler tarih boyunca gerek toplum olarak varlıklarını, gerek din ve kiliselerini Türkler sayesinde koruyabilmişlerdir. Bugün Ermenilerin milli kiliseleri varsa, yeryüzünde Ermeni Milleti mevcutsa, bunu Türklerin müsamahasına,

⁴Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, TTK, Ankara, 1987, s.178,181; Müverrih Vardan, “Türk Fütühât Tarihi”, *Tarih Semineri Dergisi*, c.I, İstanbul, 1936, s.180; Ali Sevim, “Büyük Selçuklular Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri” *Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum, 1983, s.71-72; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1973, s.111.

⁵ Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, IQ Yayıncılık, 5.Baskı, İstanbul, 2006, Önsöz

⁶ İbn'ül-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, çev: A. Ağırakça ve A. Özaydın, c.X, İstanbul, 1987, s.138-139; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara, 1983, s.23

⁷Mateos, a.g.e. , s.178; Vardan, a.g.m. , s.180; Erol Kürkçüoğlu, “Tarihî Süreçte Selçuklu- Ermeni İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri Sempozyumu*, I, Ankara, 2003, s.335-341

hoşgörüsüne borçludurlar. Türkler Ermenilere ve onların dini inanışlarına sahip çıkmamış, müsamaha göstermemiş olsaydı, bugün bir Gregoryen Ermeni Kilisesi olmayacaktı ve belki de Kafkasya'da bağımsız Ermenistan Devleti mevcut olmayacaktı. İşte elinizdeki bu çalışma yukarıda zikredilen bu hususlara açıklık getirmeye çalışmaktadır.

Bu çalışmanın bir kısmında Ermenilerin Türk hakimiyetine kadar ki kısa tarihi, kökenleri ve nereden geldikleri ile ilgili varsayımları⁸ hakkında bilgi verilmektedir. Bizim asıl işlemeye çalıştığımız konu, Ermenilerin Türk hakimiyetine girdikten sonraki durumlarıdır. Burada Ermenilerin Türk hakimiyetine girmeden önceki siyasî durumları ve Türk hakimiyetine girdikten sonraki siyasî durumları yansıtılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Bizans'ın uyguladığı baskı ve şiddet politikasından bunalan ve Bizans zoruyla göç ettirilen Ermenilerin Türk hakimiyetine girdikten sonra ne kadar rahat ve huzurlu bir hayat yaşadıkları, Türklerin engin hoşgörüsü ve adaletli politikaları sayesinde millî kimliklerini nasıl korudukları anlatılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken, konu ile ilgili tüm kaynak ve tetkik eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Eserlere kütüphanelerdeki kataloglar taranarak veya internetteki Türk ve yabancı veri tabanları taranarak ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma hazırlanırken Milli Kütüphane, TTK kütüphanesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Kütüphanesi, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi gibi çeşitli kütüphanelerden yararlanılmıştır.

Çalışma hazırlanırken kullanılan kaynaklarda ağırlık noktasını Ermeni kaynakları oluşturmuştur. Bu kaynaklara ulaşırken Türkçeye çevrilmiş kaynaklar

⁸ Varsayım diyorum, çünkü kökenleri ve nereden geldikleri hususunda kendi tarihçileri arasında bile bir birliktelik bulunmamaktadır. Bkz: Ermenilerin Kökeni, çalışmanın I. Bölümü ilgili başlık

yanında, İngilizceye çevrilmiş ve şu an Türkçe tercümeleri olmayan kaynaklara da ulaşılmıştır. Bunun için Robert Bedrosian'ın Ermeni tarihi kaynakları ile ilgili sitesinden istifade edilmiştir.⁹ Site İngilizce olup 5. ve 15. yüzyıllar arasındaki Ermeni kaynaklarının İngilizce çevirilerini ihtiva etmektedir. Buradaki kaynakların bir kısmı Hrant Andreasyan tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir. Bunlar Smbat Vekâynamesi, Urfalı Vahram ve Hetum Vekâynameleri'dir. Bu vekâynameler TTK'ya basılması için teslim edilmiş fakat hâlâ basılamamıştır.

XI. yy.'ın önemli Ermeni kaynaklarından birisi hiç şüphesiz Aristakes'tir. Aristakes'in Aristakes Lastivertc'i's History isimli eseri de Selçukluların Anadolu'ya girişleri ve Türk Ermeni münasebetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin henüz Türkçe çevirisi yoktur. İngilizce tercümesi Robert Bedrosian tarafından yapılmıştır.

Müverrih Vardan'ın eserinin Hrant Andreasyan tarafından Tarih Semineri Dergisi'nde Türk tarihi ile alakalı olan kısmı "Türk Fütühat Tarihi" ismiyle yayınlanmıştır. Yine aynı yazarın eserinde Moğollar ile ilgili kısmı E. Dulairier tarafından "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar" ismiyle neşredilmiştir. E. Dulairier Kiragos'un da eserinin Moğollar ile ilgili kısmını da aynı şekilde neşretmiştir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu eserden de istifade edilmiştir.

Aknerli Grigor'un eseri Hrant Andreasyan tarafından Moğol Tarihi ismiyle yayınlanmıştır. Konuyla direkt alakalı olmamakla birlikte bu eserde Moğol- Ermeni ilişkileri açısından bakılması gereken bir kaynaktır. Aknerli Grigor'un İngilizce tercümesi içinde yine Robert Bedrosian'a bakılabilir.

⁹ 5. ve 15. yüzyıllar arasındaki Ermeni tarihi kaynakları için bkz: <http://rbedrosian.com/hsrcces.html>

Urfalı Mateos, en çok bilinen ve müracaat edilen bir Ermeni kaynağıdır. Ermenilerin ilk tarih sahnesine çıkışı, Selçuklu akınları, Bizans'ın Ermenilere karşı tutumu hakkında ve Haçlı seferleri sırasında Ermenilerin durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Eser TTK tarafından Hrant Andreasyan'ın çevirisiyle neşredilmiştir.

Gregory Abu'l- Farac'ın eseri de yine Türk tarihçileri tarafından bilinen ve kullanılan bir kaynaktır. Bu eserde Ermeniler, Selçuklular, Haçlılar ve Moğollar hakkında kıymetli bilgiler vardır. Bu eser TTK tarafından Ömer Rıza Doğrul'un İngilizceden çevirisini iki cilt halinde neşretmiştir. Ebu'l-Farac'ın bir diğer ismi İbni'l-İbri'dir. Bu isimle yazdığı Tarih-i Muhtasar'üd-Düvel isimli bir eseri daha vardır. Bu eserinde Müellif Selçuklular'ın son dönemi, Ermeni Moğol ilişkileri ve Moğol istilası hakkında önemli bilgiler vermektedir.

İbn-i Bibi'nin El - Evamirü l - Ala' iyye fi l- Umuri' l- Ala' iyye isimli eseri iki cilt halinde TTK tarafından tıpkı basım olarak yayınlanmıştır. Bu eser Selçuklu, Ermeni ve Moğollar açısından önemli bilgiler vermektedir. Bu eseri muhtasar şekilde M. Halil Yinanç Selçukname ismi ile neşretmiştir. İbn-i Bibi'nin eseri yine M. Nuri Gençosman tarafından neşredilmiştir. Kerimüddin Aksarayî'nin eseri olan Müsameret'ül- Ahyâr'da yine M.Nuri Gençosman tarafından Farsçadan Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir. Bu eserde Selçuklu, Ermeni ve Moğollar açısından önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde bu iki esere çokca müracaat edilmiştir.

Râvendî'nin Rahat'üs-sudûr ve Ayet'üs-sürûr isimli eseri Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarındadır. Eser TTK tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir. Şadrüddin Ebu'l-Hasan'ın Ahbâru'd-Devleti's- Selçukiyye isimli eserinin tercümesinde yine TTK tarafından neşredilmiş ve çalışmamızda istifade edilen bir eser olmuştur. Yine bu

eserlerle beraber Azimî Tarihi'nin Selçuklular ile ilgili kısmı, Baypars Tarihi ve Bûndarî'nin Zubdat'al- Nusra ve Nuhbat'al- Usra isimli eseri de çalışmamızda başvurulan önemli kaynaklar olmuştur.

İbn'ül-Esir'in El Kâmil Fi't-Tarih isimli eseri 12 cilt olup kapsamlı bir tarih eseridir. Eser vakaları dünyanın başlangıcından itibaren alıp 1230 yılına kadar götürmektedir. Türk ve İslam tarihi açısından önemli bilgiler veren bu eserde çalışmamız sırasında kullanılmıştır.

Temel kaynaklar dışında tetkik eserlerde de gerekli bibliyografik eserler taranmış ve bu eserlere kitap ve makale olarak ulaşılmaya çalışılmıştır. Bunun için Türk- Ermeni münasebetleri ile ilgili olarak Erdal İlter'in Türk Ermeni İlişkileri Bibliyografisi¹⁰ isimli eseri taranmıştır. Selçuklu- Ermeni ilişkileri ile ilgili olarak da Fazlı Konuş'un Selçuklular Bibliyografyası¹¹ isimli eseri taranmıştır. Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan eser daha sonra bazı düzeltmelerle Çizgi Yayınları'nda kitap olarak yayınlanmıştır. Bu bibliyografik eserlere girmemiş olan makale ve kitaplarda internet ve kütüphaneler vasıtasıyla taranarak ulaşılmaya çalışılmıştır.

İlhan TÜRKMEN

Ocak 2010

¹⁰ Bkz: Erdal İlter, *Türk Ermeni İlişkileri Bibliyografyası*, TTK, Ankara 2004.

¹¹ Bkz: Fazlı Konuş, *Selçuklular Bibliyografyası*, Çizgi Kitabevi, 2006.

I.BÖLÜM

ERMENİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER VE SELÇUKLULARA KADAR ERMENİ TARİHİ

A- Ermeniler Hakkında Genel Bilgiler

1.Ermenilerin Kökeni

Birçok bilim adamı ve tarihçinin araştırmalarına rağmen, bazı milletler gibi, Ermenilerin kökeni de bugüne kadar kesin olarak saptanamamıştır. Ermeni tarihçi ve yazarlar tarafından ortaya atılan varsayımlar da hikaye ve uydurmalara dayanmaktadır.¹²

Ermenilerin kökeni hakkında çeşitli varsayımlar olsa da, Ermeni bilginleri arasında da, kökleri hakkında geçerli ve kesin bir kanı yoktur.¹³

Ermenilerin kökeni üzerine en kesin bilgiyi bize Herodotos vermektedir. Onların Frigya'dan geldiklerini ve Med savaşları zamanında hâlâ Frigler gibi giyindiklerini söyler.¹⁴ Tarihçi Herodotos'a göre; MÖ. VII. yüzyılın başlarında batıdan göç ederek Aras nehri bölgesine göç eden küçük bazı insan topluluklarının Frigyalılarla birlikte İran'a karşı savaştıkları bilinmektedir. Bu nedenle Ermenilerin Frigyalıların bir kolu olduğu söylenebilir.¹⁵

Tarihçi Şemsettin Sami'de Kamus'ul-A'lâm adlı eserinde Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin din bakımından Hristiyan olup Kapadokyalılar veya Frigyalılar'dan olması ihtimali üzerinde durmaktadır.¹⁶

¹² Genelkurmay Başkanlığı, *Geçmişten Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s.1.

¹³ Uras,a.g.e., s.100.

¹⁴ Grousset, s.66.

¹⁵ Genelkurmay Başkanlığı, s.1.

¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı, s.2.

Ermenistan deyiminin bir coğrafi isim olduğu fakat bu adın kökeninin tıpkı Ermeni milletinininki gibi karanlıkta bulunduğu, mevcut bilgilerle tam aydınlatılamadığı söylenebilir. Ermenilerin, Ermeni ve buldukları yere Ermenistan demelerinin süreci noktasında tam bir fikir birliği bulunmamaktadır.¹⁷

Ermenistan ve Ermeniler de eskiden beri değişik adlarla anılmışlar. Onlar kendilerine Hay, ülkeye ise Hayk ya da Hayastan demişler.¹⁸ Birtakım komşuları da onlar için Hay adını kullanırken Gürcüler Ermenileri Somekhi, ülkeyi ise Somkheti diye adlandırıyorlardı. Değişik bir çok milletler eskiden de günümüzde de Ermenileri ve Ermenistan'ı Armen adının değişik şekilleriyle isimlendirmiş, ülkeye Armenia, Armani, Armina, Armanstan, Armenien, Ermenistan, insanlarına ise Arman, Arminiya, Armyanin, Armenier, Ermeni vs. demişlerdir.¹⁹

Hayastan ve hayların bunlardan başka isimleri de olmuş. Ancak farklı halklar tarafından Ermenilere verilen en yaygın isim Armen (ya da Arman)dir. Bu isme ilk kez günümüzden 4000 ve daha fazla önce yazılmış çivi yazılı kitabelerde rastlanmaktadır. Mezopotamya'daki Akad Devleti kralı Naram-Suen komşu ülkelere bir çok akın yapmıştır. Onun emriyle yazılan kitabelerde M.Ö. yaklaşık 2270- 2230 yıllarında savaştığı ülkelerin adları anılıyor. Bu ülkelerden bir tanesi de Armani'dir.²⁰

İşhanyan'ın bu görüşüne karşın, Grousset çok daha farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Ona göre; Ermeniler kendilerini Hay olarak nitelendiriyorlar. Ermenistan'ın da Ermenicesi Hayastan'dır. Milli efsanelerde Ermeni halkını gelecekteki Ermenistan'ı fethetmeye götürmüş olan kahramanın adı da millete adını veren Hayk'tır.

¹⁷ Göyünç, a.g.e., s.34.

¹⁸ Bu konu için bkz: Göyünç, a.g.e. s.31; Uras, a.g.e.,s.100-105; İşhanyan, a.g.e.,s.34-38; Grousset, a.g.e.,s.66-73; Kerovpyan, a.g.e., s.69-77.

¹⁹ İşhanyan, a.g.e.,s.34.

²⁰ İşhanyan, a.g.e, s.35.

Oysa Persler ve Grekler Hay kökünden bîhaberdirler, ve Ermenileri daima Armin, Armen köküyle adlandırmışlardır. Bu adın ilk kullanıldığı kitabe, I. Darius'un Behistun'daki kitabesidir. (518'den sonra); ülke ve sakinleri Armina ve Arminiya adlarıyla anılırlar.²¹ Gousset, Ermenilere yabancılar tarafından verilen bu isimlerin kökenlerinin pek anlaşılmadığından bahsetmektedir. Grousset, tarihçi Atonts'un da görüşüne dayanarak; bu adın kökenini eski Nayiri Kralı Aram'a dayandırmak mı gerekir sorusunu sormaktadır. Aram, Urartu hanedanının kurucusuydu ve belki son Urartular bu adı kendilerini fetheden Tark-Friglere devretmiş ve böylece Aram, millete adını veren bir kahramana dönüşmüş olabilir. Nitekim Ermeniler Aram'ı kendi tarihlerine dahil etmişlerdir ve Movses Onun Hayk'ın altıncı halefi olduğunu söylemektedir.²²

Grousset'in bu görüşüne Frederic Macler'den alıntı yapan Kamuran Gürün ve Nejat Göyünç'te katılmaktadır. Onlara göre Armina deyimine ilk defa M.Ö. 515 yılında Büyük Darius'un Kirmanşah'ın 22 km. doğusundaki Behistun'daki kayalıklara üç dille yazdırdığı ünlü kitabede rastlandığı belirtilmektedir. Bu kitabeleri ilkin 1846'da Henry Rawlinson okumuştur. Armina İran'daki Pers krallığı satraplıklarından (vilayetlerinden) birisinin adı idi. Böylece Armina veya Armenia deyimleri bir topluluk adı değil, bir coğrafi ve idari birimin ismi olmaktadır. O idari birimde oturanlar da aynı ismi taşımaktadırlar.²³

Ksenofon'un Anabasis isimli eserinde Armenia hakkında daha geniş bilgi bulunmaktadır. Anabasis'te Pers hükümdarı II. Darius (423-404)'un ölümünden sonra oğlu Küros'un ağabeyi II. Artakserkses'e karşı giriştiği Mart- Eylül 401'deki seferin

²¹ Grousset, a.g.e., s.73

²² Moses Khorenats'i, *History Of The Armenians*, (Translation Robert W. Thomson), London 1980, s.35; Grousset, a.g.e., s.74

²³ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul,1983, s.16; Göyünç, a.g.e. s.30

yolculuğunu anlatır. Küros yenilip muharebe meydanında ölünce geride kalanlar dönüş yolculuğuna başlamışlardır. Babil yakınlarında Kunaksa'dan karayolu ile Doğu Anadolu'ya dolaşıp Karadeniz kıyısından Ordu'ya kadar süren yürüyüş tarihinde “Onbinlerin Ricatı” (geri çekilmesi) diye ünlüdür. 401 sonbaharında Ksenofon'un da içinde bulunduğu birlikler Kentrites adını verdikleri bir suyun kenarına gelirler. Yazar “Bu nehir, iki plethron genişliğinde idi ve Kardukhlar memleketi ile Armenia arasında hudut teşkil ediyordu. Ovanın güzel manzarası ile ferahlayan Hellenler burada dinlendiler. Nehir Kardukh dağlarından 6-7 stadion uzakta idi” demektedir.²⁴ Netice itibarıyla Ermeni ve Ermenistan isminin bu millete nasıl verildiği veya nereden bu ismi aldıkları konusunda ilim adamları nezdinde bir fikir birliği yoktur. Bu konudaki genel kanı Ermenistan deyiminin bir millettten dolayı değil, bir coğrafi ad olarak kullanıldığıdır. Nitekim tarihî kaynaklar da bunu destekler niteliktedir. Yukarıda zikredilen ve Pers Kralı I. Darius tarafından yazdırılan kitabelerde geçen “Armen/Armenya” ifadesi bir coğrafi ad olarak kullanılmıştır. Behistun kiatebelerindeki Armenya ifadesi Ar-Minya (Yukarı El/Ülke) anlamında bir coğrafi terim olarak kullanılmıştır. Kaldı ki Ermeni tarihçiler Hayastan (Ermenistan)ı çok geniş bir coğrafya (Büyük Ermenistan) için kullanmaktadırlar. Halbuki Dara'nın kitabesinde geçen Armenya ise; Tunceli'deki bir isyanın bastırılması neticesinde oradaki coğrafyayı kastederek kullanılmıştır. Fakat Ermeni tarihçiler veya Avrupa dillerindeki Ermeni tarihleri bu konuya net olarak cevap verebilmiş değillerdir.

Ermenilerin kökeni hakkında değişik varsayımlar vardır. Bu görüşlere göre Babil'in kuzeyinde dört yüz yıllık bir ömür süren Hay (çoğulu Hayk) adlı bir kahramanın, aynı zamanda Nuh'un torunu Aram'ın neslinden geldikleri görüşüdür ki bu

²⁴ Ksenofon, *Anabasis*, çev: Hayrullah Örs, İstanbul, 1962, s.160-161.

görüş efsanevi bir görüştür.²⁵ Ermenilerin güneyden gelmiş ve Urartu'da yerleşmiş Hay'lar veyahut Hayk'lar ile kuzeyden gelerek Tuna ve boğazlardan geçip Anadolu'ya giren Armenler'in birleşmesinden çıkmış bir Hayk-Armen toplumu olduğu ileri sürülmektedir.²⁶

Ermeni tarihçileri Hayk'ın ulu bir kişi²⁷ olduğunu ve buna uyularak Ermenilere (Hay) denildiği bildiriliyor. Fakat Hay ve Hayk isimlerinin yalnız söyleniş yakınlığı yeter bir kanıt değildir. Böyle bir söylenti Horenli Movses'e²⁸ kadar yoktur.²⁹ Horenli Movses: "Ülkemize, atamız Hayk adına Hayastan denildi." açıklaması yıllarca ilmi bir dayanak olarak tanınmıştır.³⁰ Karakaşyan, Horenli Movses'ten önce Hayk sözcüğünün hiçbir yerde anılmadığını ifade etmektedir.³¹ Ermeniler, kendilerine Hay, ülkeye ise Hayk ya da Hayastan diyorlardı.³² Hayasa ve Hayastan sözcükleri arasındaki benzerlik o kadar açıktır ki Hayastan isminin en eski şekli olarak, Hayasa'nın bulunmuş olduğunu

²⁵ Moses Khorenats'i, a.g.e. , s.74; Mateos, a.g.e. , s.171, Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev: Hrant D. Andreasyan, İstanbul,1954, s. ; Göyünç, a.g.e. , s.31

²⁶ *Anonymous The Primary History of Armenia*, Translation Robert Bedrosian, New Jersey, 2004, chapter-I, <http://rbedrosian.com/hsrces.html>; Moses Khorenats'i, a.g.e., s:74-76

²⁷ *Anonymous The Primary History of Armenia*, chapter-I, bu kaynak eser için bkz: <http://rbedrosian.com/hsrces.html>

²⁸ Horenli Movses (Moses Khorenats'i) Horenli VIII. Yüzyılda yaşamıştır. Dönemi, Ermenistan'da Bagratuni hanedanlığının yükselişi çağına denk gelmektedir. Dolayısıyla, Horenli eserini geniş anlamda bu hanedanın siyasal varlığı üzerine tesis edecektir. Horenli'nin eseri, Türk boylarının tarihinin öğrenilmesi açısından da mühim bir kaynaktır. Müellif, Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Anadolu'ya kadar uzanan Türk akınlarından geniş bahsetmektedir. Bulgarlar, Basiller/Barsiller, Hazarlar, Hunlar hakkında burada hiçbir kaynaktan rastlanmayan zengin bilgiler verilmektedir. Gerçek anlamda 'Ermenistan Tarihi'nin 'babası' Moisey Horenli kabul edilmektedir. Horenli'nin 'Ermenistan Tarihi' üç kısımdan oluşmaktadır. Horenli, eserinin Önsöz'ünde de belirttiği gibi, kitabını 'Ermeni halkının, Ermeni devletinin, Ermeni yerel hanedanlıklarının (nahar), Bagratuni hanedanlığının tarihini öğrenmeye merak salan' Knyaz Saak Bagratuni'nin isteği üzerine kaleme almıştır. Bunun üzerine Horenli en eski dönemden miladi 428 yılına kadar genel bir Ermenistan tarihi yazar. Konusundan da anlaşılacağı gibi, Horenli oldukça eski bir tarihten başlayarak Ermeni halkının etnik mensubiyetini, tarihsel konumunu Babil krallığı, Assur İmparatorluğu, Med İmparatorluğu, çeşitli İran toplulukları ve hanedanlıkları, İskit Part Devleti, Roma ve Bizans, Sâsânîlerle birlikte analiz ederek zengin bir tarih yazıcılığı örneğini sergilemiştir. Bkz: Aygün Attar, "Ermeni Tarih Yazıcılığı", <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>.

²⁹ Uras, a.g.e., s.102.

³⁰ Uras, a.g.e., s.104.

³¹ Uras, a.g.e., s.104.

³² İşhanyan, a.g.e. , s.34.

söyleyebiliriz.³³ Hayasa M.Ö. 15-13. yüzyıllarda yazılmış Hitit kitabelerinde sık sık adı geçen bir ülke. Eskiden çoğul eki aynı zamanda ülke adını ifade ederdi. Eski Ermenicede çoğul eki “k” eki ile ifade ediliyordu. Örneğin, eskiden Hayk, Ermeniler ve Ermenilerin ülkesini, ya da Virk, Virililer (Gürcüler) ve de Gürcü ülkesini ifade ediyordu. Hititçede ise çoğul eki “sa” ve “asa” idi. Hayasa Hititçede hem Haylar (Ermeniler) anlamını taşıyordu hem de Hayların ülkesi Hayastan’ı (Ermenistan) ifade ediyordu.³⁴

Buna mukabil Agahangelos³⁵ ve Puzant³⁶ Hayastan kelimesini unvan ve yer adı olarak kullanmışlardır. Bu iki tarihçiye göre Hayastan eğer bir ulusa ait olsa ve Hay, Hayk’tan gelmiş olsaydı, bir çok yerde kullanılabilirdi, diyorlar. Bundan anlaşılıyor ki Puzant ve Agahangelos gibi eski tarihçiler, Hayastan sözcüğünü ülke, kıta ünvanı olarak kullanıyorlar. Hayasa ülkesi, Hati ülkesi, İşua ülkesi gibi...³⁷

Hitit kitabelerini çözen Prof. Sayce’a göre Hitit dilinde “na” eki cins, sıfat gösterir. Haddanas, Haddina sözcüklerini Asurîler; Hititler için kullanmışlardır. İki “a”

³³ Uras, a.g.e., s.104.

³⁴ İshanyan, a.g.e., s.38.

³⁵ Yunanlıdır. Dördüncü yüzyılda tarihini Yunanca yazmıştır. Eserinde Roma’da doğduğu yazılmıştır. Eserinde Ermenistan’a Hristiyanlığın girişi ve sonrası olaylar anlatılmaktadır. bkz: Uras, a.g.e. s.4; Attar, a.g.m., <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>.

³⁶ Bizanslıdır. İstanbul’da okumuştur. Dördüncü yüzyılda yaşamıştır. Hayat hikayesi tam bilinmemektedir. Eseri V. yüzyılın ilk yarısında Ermeniceye çevrilmiştir. Eseri Ermeni tarihçiler tarafından “gerçeklerden yoksun ve güvenilmez” olarak kabul edilmektedir. Favstos Puzant, bütün bir Ermenistan tarihini yazma konusunda ilk teşebbüste bulunmuş bir müellif sıfatına sahiptir. Eser, dönemi ve konusu bakımından kendi alanında en ciddi kaynaktır. Kitabın konusu sadece Ermenistan olmayıp, Azerbaycan, Gürcistan, Türk Göçleri, İran, Anadolu tarihinin öğrenilmesinde baş vurulacak birinci dereceli çalışmadır. Eserin bir diğer özelliği, bugün Ermeni tarihçilerinin tarih dışı geliştirdikleri iddialar ve görüşleri de çürütmekte, tarih ve coğrafi bakımdan Ermenistan’ın gerçek konumunun öğrenilmesine kolaylık sağlamaktadır. Buzand, eserini Ermeni kilisesinin öngördü doğrultularda oluşturmakla zaten bir takım sapmalara neden olmuştur; bu yetmiyormuş gibi eseri kaynak alan yüzlerce çalışmanın izlediği yöntem sonucunda Buzand’ın anlattığı konu epeyce kendi gerçekliğinin dışına taşınmıştır. bkz: Uras, a.g.e. s.4; Attar, a.g.m., <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>.

³⁷ Uras, a.g.e. s.105.

arasındaki “d” harfinin “y” ye değişmesine göre, Hadinasdani de bu değişimle Hayastan olmuştur.³⁸

Paul Grechmer’in şu sözleri de bu görüşü destekler. Yazar; Hay, Hayastan isimlerine şimdiye kadar verilmiş olan anlam ve açıklamaları yetersiz görerek; Boğazköy’de M.Ö. 1400’de başlamış ve sık sık rastlanmış olan Hayasa ismi, bizi, bu zor sorunun çözümüne yaklaştırır. Forrer, Hayasa bölgesini yüksek Ermenistan’da gösteriyor. O halde Hayasa’nın Ermenistan’ın bir kısmını oluşturması ihtimali vardır. Sözcüğün sonundaki “dan” küçük Asya köklü bir edattır. Asıl kök Hayasa’dır ve Hayasa’ların ülkesini anlatır.³⁹

Hemen hepsi din adamı olan Ermeni tarihçileri, Ermenilerin aslını kutsal kitaplara uydurmak için büyük bir çaba harcamışlardır. Nuh Peygamber’in torunun torunu olan Hayk’ın soyundan geldiklerini iddia ederek yakıştırmalar yapmışlardır. Ermenilerin yaşadıkları bölgelere Hayastan ve kendilerine de Hay adını vermeleri uydurmacadır. Çünkü bu bölgelere Hayastan adının verilmesi Nuh’un torunu Hayk’tan çok daha evvel olduğu bilinmektedir.⁴⁰

Ermenilerin kökeni, yaşadıkları yerler veya geldikleri yerler, kökenlerinin hangi millete dayandığı gibi konular bilimsel açıdan tam bir netlik kazanamamış konulardır. Ermeni tarihçileri kendi kökenleri ve nereden geldikleri gibi hususlarda net ifadeler kullansalar da bunlar ilmî anlamda günümüz tarih verileri açısından netlik kazanmış konular değildir. Nitekim tarih bilim adamları da bu konularda hemen hepsi farklı görüşler ileri sürmektedir.

³⁸ Uras, a.g.e. s.105.

³⁹ Uras, a.g.e.,s.106.

⁴⁰ Genelkurmay Başkanlığı, s.2.

Profesör R. Vernont: “Ermeniler fizik bakımından birbirlerine çok az benzerler. Bunlar Anadolu’dan Rusya’ya ve oradan Asya ortalarına, Güneydoğu Avrupa’ya gelişigüzel dağılmışlardır ve pek çok milletlerle karışmışlardır.” demektedir.⁴¹

Doktor Hanrich Pudor: “Ermeniler Sami ırktan olup Hristiyandırlar” diyor. Irk uzmanı Avusturyalı L.Sufer’e göre: “Ermeniler Yahudilerle birlikte Hitit soyundan gelmişlerdir” J. Deniker’e göre ise: “Ermeniler Hindu, Afgan, Asurî ve Türk ırkının karışmasından oluşmuştur” demektedir. Robert De Gais’e göre: “Ermeniler Orta Asya yaylalarından gelen Aryen boylarıyla Mezopotamya’dan kuzeye çıkan Sami ırkından olan aşiretlerin karışımından meydana gelmektedir.” demektedir. W.S. Monroe: “Ermeniler ırk bakımından İran, Bluç ve Çingenerle akrabadırlar. Yahudilerle birçok ortak yönleri vardır. Kendilerine bu nedenle Hristiyan Yahudi veya vaftiz edilmiş Yahudi denilmektedir. der. M. Brosset; “Arkeoloji Raporları ve Anı Örenleri isimli eserinde Anı’dan Koluuzunoğullarının ana dillerinin Türkçe olduğu yazılıdır.” diyerek Ermenilerin Orta Asya kökenli olduğunu ifade etmektedir.⁴²

Neticesi itibariyle Ermeniler’in kökeni hakkında tarihçiler arasında tam bir fikir birliği yoktur. Özellikle Ermeni tarihçilerin savunduğu ve inandığı Ermenilerin Trag-Frig kökenli olduğu tezi de net değildir. Ayrıca Miletli Hekateos ve Herodot Armen ve Armenya ifadelerini bir kavmi anlatma noktasında değil, bir coğrafyayı anlatma şekliyle kullanmışlardır.

2.Ermenilerin Yaşadığı Bölgeler ve Ermenistan Denilen Ülke

Ermeniler, tarihleri boyunca, çoğunlukla bugünkü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden birisi olan (Ermenistan Halk Cumhuriyeti), Gürcistan ve

⁴¹ Uras, a.g.e. , s.107.

⁴²Koçaş,*Tarih Boyunca Ermeniler*, s.41-44; Genelkurmay Başkanlığı, s.3-4.

Azerbaycan gibi Güney Kafkasya Halk Cumhuriyetleri, Doğu Türkiye, Batı ve Kuzey Batı İran, Kuzey Irak, kısmen Kuzey Suriye ile Kilikya denilen Güney Anadolu'da yaşamışlardır. Ermenistan hudutları şöyledir: Kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, güneyden İran, Elcezire, Suriye ve Akdeniz, doğudan İran ve Hazar Denizi, batıdan Küçük Asya ve Akdenizle kuşatılmıştır.⁴³ Tabii Ermeniler, o zaman bile bu bölgelerde yaşayan insanların tamamını ve hatta ekseriyetini teşkil etmiyorlardı.⁴⁴

Bu arazi, Paleolitik, Neolitik ve Eneolitik devirleri geçirmiş eski ve geniş bir ülkedir.⁴⁵ Asırlar boyu, müteaddit Ermeni Krallıkları ve beyliklerinin kısmen bağımsız, fakat çoğunlukla civardaki büyük devletlere tâbi veya yarı tâbi devletler halinde yaşadıkları bu bölgelere zaman zaman çeşitli isimler verilmiştir. Asıl Ermenistan denilen bölgeler büyük ve küçük Ermenistan diye ikiye bölünmüştür. Ermeniler Büyük Ermenistan'a "Medz Hayk" Küçük Ermenistan'a "Pokr Hayk" tabirini kullanmaktadırlar.⁴⁶

Ermenilerin kökeni ile daha sonraki tüm tarihin geçtiği başlıca bölge olan Büyük Ermenistan'a aynı zamanda Ermeni Dağ Ülkesi veya Ermeni Platoları adları verilmesinin nedeni, bölgenin çevresine kıyasla büyük dağlar adası oluşturmasıdır.⁴⁷ Hemen hemen 300 bin kilometrekare bir alanı kaplayan Büyük Ermenistan'ın sınırları kuzeyden Kura Nehri, güneyden Doğu Toros sıradağları ile Mezopotamya, doğudan Hazar Denizi, batıdan ise Fırat Nehri'nin güneye kıvrılıp kuzey Mezopotamya'ya kadar uzayan bölümünden oluşur. Büyük ve Küçük Ermenistan'ı birbirinden Fırat Nehri ikiye

⁴³ Uras, a.g.e., s.16.

⁴⁴ Koçaş, a.g.e. , s.15

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz: Grousset, a.g.e. , 31-42 (Tarih Öncesi Ermenistan); İşhanyan, a.g.e., s.29-33.

⁴⁶ İşhanyan, a.g.e. , s.15.

⁴⁷ Uras, a.g.e. , s.17; Grousset, a.g.e. , s.17-21; İşhanyan, a.g.e. , s.16.

ayırmaktadır. Büyük Ermenistan Horenli Movses'in ifadesiyle 15 eyaletten⁴⁸ oluşmaktadır.⁴⁹

Yaklaşık 60 bin kilometrekarelik bir alanla Küçük Ermenistan, Büyük Ermenistan'ın batısında yer alır. Küçük Ermenistan'ın batısında ise Akdeniz kıyısındaki Kilikya bulunmaktadır. Kilikya'da farklı halk ve ırklarla birlikte eskiden beri Ermenilerin yaşadığı bilinir; ancak buralarda bir Ermeni devletinin kurulması daha geç dönemlerde 11-14. yüzyıllara rastlamaktadır.⁵⁰

Bölgede ayrıca üç büyük göl bulunmaktadır. Asurlular'ın Yukarı Nairi Denizi adını verdikleri Van Gölü, onun kuzeydoğusunda Sevan (Gökçe ya da Geğam) gölü, doğusunda ise Urmiye (Kabudan) gölü yer almaktadır. Bu sonuncusunu Asurlular Nairi⁵¹ İç Denizi olarak adlandırmaktaydılar.⁵²

Bölgede ayrıca dört büyük nehir yer alıyordu. Bunlardan Fırat ve Dicle Mezopotamya'ya yönelip İran körfezine akıyordu. Aras ve Çoruh Nehileri de diğer iki nehridir. Bu dört nehir Ermeniler'in Kitab-ı Mukaddes'te cennetten çıktığını belirttiği dört nehirdir.⁵³

Burada özellikle bir konu üzerinde durulmasında fayda vardır. Ermeni tarihçiliğinde ve genel anlamda Ermeni toplumunun tarih şuurunda yanlış bir düşünce

⁴⁸ Uras, a.g.e. , s.18

⁴⁹ Bu 15 eyalet şunlardır. Yüksek Ermenistan yani Garin (Erzurum), Dördüncü Ermenistan, Agznik (Dicle nehri yakınında), Duruperan (Muş bölgesi), Mog (Asuristan yakınında bir bölge), Gorçayk, İran Ermenistanı, Vaspuragan (Van bölgesi), Siyunik, Artsah (Arsah), Faydagaran (Hazar Deniz sahili), Udi, Gugarik, Dayk, Ararat. Bkz: Moses Khorenats'i, a.g.e., s:78-79 ; Uras, a.g.e. , s:19.

⁵⁰ Kilikya Ermeni Baronluğu için bkz: Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990.

⁵¹ İlk olarak Asurlular kuzeylerindeki büyük Zap suyu Dicle yukarıları ile Van Gölü Çevresine Kendi Sâmi dillerince MÖ. 1280 yıllarında çivi yazılı belgelerinde "Uru (Yüksek)- Atru (Ülke)" demişler, ve sonra kısaltarak "Ur-Artu" biçiminde yazmışlardır. Yine Asurlular bir coğrafya adı olarak Asur ülkesini sulayan bu bölgeye Nehirler anlamında Nairi (Nayri) (sonraları düşman anlamında kullanmışlardır) adını kullanmışlardır. Bkz:Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark, II Anadolu*, Ankara ,1964, s.263-267

⁵² Günaltay, *Yakın Şark II*, s.263-267.

⁵³ Uras, a.g.e. , s.18

hakimdir: Ermenistan'ın coğrafi konumu denildiği zaman, temel bütün görüşler 'Büyük Ermenistan' üzerinde odaklanmaktadır. Sanki, tarih öncesinden beri Ermeni toplumu Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Batı ve Güney Batı Kafkasya sahasını içine alan bu denli geniş bir ülkenin hakimi konumundayken 428 yılında bu hakları gasp edilmiş ve o zamandan bu yana ardı arkası kesilmeyen tehditlerin hedef tahtası haline gelmişlerdir. Bunun da en büyük kanıtı olarak kendilerine uygulanan sözde 'soykırım' gösterilmektedir. Yani günümüzdeki Ermenistan coğrafyası, 'Büyük Ermenistan'ın sadece küçük bir parçasını teşkil etmektedir. Oysa, başta Ermeni kaynakları olmak üzere, bütün kaynaklar bu durumun tam aksini söylemekte. XIX. Yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın ilk yirmi yılında ve son 15-20 yıl süresinde konuya ilişkin yapılan Ermeni tarihçilerinin çalışmalarının büyük bir kısmını dışarıda tutarsak gerçek anlamda 'Büyük Ermenistan' gerçeğini anlamamız mümkündür. Aslında bu konunun bu kadar gündemde tutulmasının altında başka nedenler de aranmaktadır. Ancak, tarih kaynakları ve tarihsel bağlamda konuya baktığımızda, 'Büyük Ermenistan' coğrafyası aslında dönemin şartları gereği oluşmuş siyasal bir oluşumdur.⁵⁴

Bilindiği gibi, Selevekos kralı III. Antiochus MÖ. 220 yılında Ermeni çarlığını işgal ettikten sonra, Van Gölü çevresinin tamamını Ermenistan toprakları içine katarak ve bölgenin yönetimini de Ermeni kralı Artashes'e vermekle tarihte 'Büyük Ermenistan' adı verilen ülkenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Artashes'ten MÖ. 66 yılına kadar Ermenistan tarihinin ilk ve son güçlü ve büyük devleti olma fırsatını yaşamıştır. MÖ. 66 yılından sonra ise bu devlet Roma, Part, Sasani yönetiminin altında varlığını sürdürmüş, 37 yılından itibaren de arazi bakımından gittikçe küçülmeye başlayarak, nihayetinde

⁵⁴ Attar, a.g.m. , <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>.

428 yılında varlığına son verilmiştir . Kabaca, ‘Büyük Ermenistan’ gerçeği bundan ibarettir.⁵⁵

Kaynaklarda bölge için değişik isimler kullanılmıştır; fakat bu isimlerin hiçbirisi Ermeni milletini ifade etme anlamında kullanılmamıştır. Nitekim; Asurlular “Yüksek Memleket” anlamında bölgeye Urartu, İbranice Ararat, Aramice Harminyap veya Harmeni kelimeleri kullanılmıştır. İlke defa MÖ. 521’de Darius kitabesinde Armeni (Yukarı Memleket) şeklinde kullanılmıştır.⁵⁶

Kuzeyde Kafkas sıradağları ile Karadeniz’e güneyde Kızılözen ve Kerkük ile Suriye’de kalan Sincar Dağı’na, batıda Malatya Çukurova ve Asi Irmağı’na, doğuda Hazar Denizi’ne varınca yayılan bölgelerin suları dört denize akmakta olduğundan eskiden beri türlü dillerde buralara “Yukarı Eller veya Yüksek Ülke veya Yukarı Memleket” anlamına gelen adlar verilmektedir.⁵⁷

Güneydeki çöllerden gelip MÖ. 1000 yıllarında Diyarbakır ovasına yerleşen Sâmi soyundan Aramlılar (Ârâmiyân) kuzeylerindeki Dicle kaynaklarına “Yukarı-El/Ülke” anlamında kendi dillerince “Ar-Mina, Har-Mina, Har-Min-yab” diyorlardı ki bunun ilk sözü yüksek-yukarı, ikinci sözü de el-ülke anlamına geliyordu. Sonradan işlek Aramî dili ve yazısını benimseyen Persler bile, Dicle kaynaklarını ve yukarı Fırat boylarını bu ad ile tanırdı. Bu yüzden Pers İmparatoru I. Darius MÖ. 521 yılında yaptırdığı Behistun Kaya-Yazıtı’nda, şimdiki Elazığ-Tunceli kesimindeki bir

⁵⁵ Attar, a.g.m. , <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>.

⁵⁶ Koçaş, a.g.e. ,s.17.

⁵⁷ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç ve Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)*, Ankara ,1995, s.11.

ayaklanmanın bastırıldığını anarken, burası, “Ar-Mina” ve “Ar-Minia” (yukarı Ülke) diye gösterilmiştir.⁵⁸

Batı Anadolu’dan yetişen İyonyalılar’dan (Eski Yunanlı) Miletli Hekataeus (549-486) ve Herodot (484-425) Persler’den öğrendikleri bu Sâmi coğrafya adını “Armenya” (Yukarı El) ve ahalisini de “Armenioi” (Armenliler) diye andıklarından, sonraki Yunan ve Latin kaynaklarına da, bu biçimde geçtiğini görüyoruz. Yine Herodot, “Halys” (Kızılırmak) doğusunun, “Yukarı Asya” diye tanındığını belirtir. Son yıllarında bile Bizanslılar da böyle biliyorlardı. MÖ. 401-400 yılında şimdiki Musul kesiminden hep kuzeye yürüyerek Trabzon’a varan “Onbinler”in⁵⁹ dönüşünde, Artçı-Kumandan olan Ksenophon, bu yüzden yazdığı kitaba Yunanca, “Yukarı Ülke”de seyahat anlamında “Anabasis” demiştir.⁶⁰ Sakarya boylarından yetişme Yunus Emre (1240-1319) ile 1291’de İlhanlı Keyhatun’un tahta geçişini anan “Adsız-Selçukname”deki “Yukarı Eller” deyimini de eski Urartu, Armenia ve Armenia’nın Türkçesi olarak kullanılmıştır. 1514 Çaldıran Seferi’nden başlayan Osmanlı belgelerinde görülen “Yukarı Cânib” deyiminin Doğu Anadolu ve Azerbaycan için kullanılışı da böyledir.⁶¹

Eski Ermenice dilini iyi bilen Rus bilgini Nikolay Marr’ın belirttiği gibi, “Armenya-Ermeni” deyimini 451 Kalkedon (Kadıköy) Konsilinden sonra, (domuz etini

⁵⁸ Grousset, a.g.e. , s.74-75.

⁵⁹ MÖ. 430 yılında doğan Ksenophon Sokrates okulunda eğitimini gördüğü yıllarda Yunanistan’ın kanlı savaflara sahne olduğu yıllara denk gelmişti. Bu yıllarda Isparta’ya yenik düşen Atina, çok kötü şartlarda bir antlaşmaya imza atmıştı. Artık Atina için Isparta ve O’nun dostları düşmandılar. Aynı Isparta Mesela Platon gibi bazı Atina’lı filozoflar için önemli bir devlet modeli, Atina’nın çöküşünü durdurmak için tasarlanan ütopyaların esin kaynağı idi. Ksenophon Atina’lı hemşehherlerinin tepkilerini göğüslemek pahasına Isparta ordusu ile beraber İran Kralı Artakserkses’e karşı düzenlenen sefere belki de bu nedenle katılmıştı. Bir diğer neden ise O’nun Herodot’a karşı olan hayranlığı idi. O bu uzun sefer sırasında olup bitenleri aynı Herodot gibi kaleme almayı hedefliyordu. Sonuçta “barbarlar”ın ordusu Sardes’ten yola çıkıp hedefine ulaştı. Ksenophon’un tarafı yani Yunan orduları İran ordularını yenilgiye uğrattılar. Ama geriye dönüş yolculuğu çok çetin şartlarda oldu. Güney Mezopotamya’dan Kuzeye yönelen “Onbinler” Karadeniz kıyılarını boydan boya katederek çok çetin şartlarda Yunanistan’a ulaştılar. İşte bu dönüğe “Onbinlerin Dönüşü” denir. Ksenophon’un eseri “Anabasis”te bu dönüş yolculuğunu anlatır.

⁶⁰ Temel Kitap, s.13

⁶¹ Temel Kitap, s.16

yiye) Ortodokslar'dan ayırmak için kullanılmaya başlamış olup, etnik (kavmî) bir anlam ifade etmez. Kısaca Anadolu, Balkanlı, Kafkaslı ve Suriyeli gibi bir coğrafya bölgesi halkını belirten deyim olan “Armenya/Ermeni” öteden beri kendilerini “Hay” ve oturdukları dar bölgeyi (dünki Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti adı ve bayrağı, başkent Erivan'da kendi dilleriyle basılan kitaplarda da yazıldığı gibi) “Hayastan” (Hayeli Ülkesi) sayan Hristiyanlar, mazide asla “Armenyan/Ermeni” adını kullanıp benimsememişlerdir. Biz, Grigoryan Ermeniler'in bile “Papaz” oldukları halde, kendi dillerince Doğu Anadolu'ya “Yukarı- Ülke” dediklerini biliyoruz: a-Ahlatlı Grigor Timur seferinden bahsederken, (Yunus Emre gibi) 1393 yılında “Yukarı Memleket” diye; b-Kemahlı (Erzincan batısından) Grigor'da Celâlîler'i anarken, “Yukarı Eyaletler” adı ile Doğu Anadolu'yu anıyorlar.⁶²

Dede Korkut Oğuznamelerinde, bölge halkı ve tarihi ile ilgili geniş bilgi verildiği halde Ermeni kelimesi hiç geçmemektedir.⁶³ Dede Korkut Oğuznameleri'nde “Yukarı Eller”e “Oğuz Elleri” diye bahsedilmektedir.

Batı dillerinde bölgeye Armina adı verilmiş olup bizde de Meşrutiyetten sonra Fransızcadan tercüme edilerek ilk defa Ahmet Cevdet Paşa tarafından Ermeni kelimesi kullanılmıştır.

Ermeniler ise genel olarak Hayasdan veya Hay ismini kullanmaktaydılar. Bu suretle bütün bu kelimeler, üstünde yaşayan milletlerle hiçbir ilgisi olmamak üzere, sırf bölgeye verilmiş coğrafi bir isimden ibarettir.

⁶² Hrand D. Andreasyan, “XIV. Ve XV. Yüzyıl Türk Tarihi'ne ait ufak kronolojiler ve kolofonlar”, İstanbul *Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, Ekim 1972, sayı:3, s.86; Aynı yazar, “Celâlîler'den Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”, *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s.47.

⁶³ *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yay. Hazırlayanlar: Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.123-134.

3.Ermeni Dili

Ermeni dili hakkında bugün elde, kesin bilgiler olmadığı gibi yazı dilinin menşei de bilinmemektedir.⁶⁴

Ermenice daha çok Asurîlerin, İranlıların, Dartların ve Yunanlıların etkisi altında kalmış ve zaman zaman Farsça, Rumca ve Türkçe sözcükler de kullanılmıştır.⁶⁵

Le Normand'a göre: "Ermenice İran grubunun bir lehçesi ile mütenazır olarak Zend ve Farsça ile teşekkül etmiştir. Eski şeklini bize gösterecek bir eser yoktur."⁶⁶

De Morgan'a göre: "Bu dilde Asuri, İbrani, İrani, Med, Gürcü, Mingrel, Lar, Urailu, Nairi, İskit, Grek, Arap, Türk, Moğol, Kürt, Latin ve Rus kelimeleri vardır. Hristiyanlıktan evvel yazıları olmadığından Ermenilerin eski asıl dilini bildiren hiçbir eser yoktur."⁶⁷

Hubschman, Ermeniceyi müstakil Hindu-Avrupai menşeli bulur. Bir nazariyeye göre de: "Ermenice, Ermenistan denilen mıntıkanın asıl kadim sakinlerinin kullandığı dil ile bilahare o havaliye Balkanlardan geçerek gelen ve yerli halk ile birleşen insanların getirdikleri dilin imtizacından çıkmıştır."⁶⁸

Ermenicenin aslen Turanî bir dil olduğu, daha sonraları Farsça ve Rumcanın tesiri altında kaldığı muhtemeldir. Ermeni dilinin bir yazı ve edebiyat dili olarak ortaya çıkması V.yüzyılda İncil'in tercümesinden sonra olmuştur.⁶⁹

⁶⁴ Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri, Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, San Matbaası, Ankara, 1970, s.5.

⁶⁵ Hazma Bektaş, *Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bursa, 2001.s.21.

⁶⁶ Koçaş, a.g.e. , s.46.

⁶⁷ Başgün, a.g.e. , s.5.

⁶⁸ Uras, a.g.e. , s.109.

⁶⁹ V. Yüzyılda Yunanistan'da öğrenim gören Katagikos Sefiak (ishak) ile Mosrop tarafından İncil'in tercümesinden sonra olmuştur. Bkz: Uras, a.g.e. , s.110, Koçaş, a.g.e. , s.47.

Ermeni alfabesi 38 harften ibaret olup, din adamlarından Mesrop tarafından V.yüzyılda ihdas edilmiştir. Mesrop alfabesi veya “Danyelli” denilen bu yazının, Yenisey ve Göktürk oyma yazısı ile benzerliği vardır. 11 harf tamamen Göktürk alfabesindeki harflere benzer.⁷⁰

4.Ermenilerde Din

Hristiyanlığın kabulünden önce Ermeniler, İranlılar gibi güneşe, aya, ateşe, suya, toprağa, rüzgara, tepelere, daima karlı Ağrı (Ararat-Masis), Nemrut, Süphan gibi dağlara, yıldızlara, büyük sulara, ağaçlara, kuşlara, kayalara yani kısaca tabiata taparlardı. Bir ibadet yerleri yoktu. Açıkta ibadet ederlerdi.⁷¹

İlk zamanların bu adetlerini Hristiyanlığı kabul ettikten sonra da devam ettirmişlerdir. Kiliselerin hâlâ doğuya dönük olması, ayinlerde doğuya dönerek dua etmeleri, güneşe ait ilahiler okumaları ve güneşe (Allah’ın bir gözü) denilmesi; Ermenilere İranlılardan intikal eden adetlerdendir.⁷²

Ermeni mitolojisi, Roma, Yunan ve İran mitolojisi ile benzerlik gösterir. İranlılar gerek Hristiyanlığın kabulünden önce gerekse sonra, Ermenileri kendi dinlerine sokmaya zorlamışlardır. Bugün bile Zerdüştlük, Putperestlik devrinin bazı tesirlerinin göze çarpmasının sebebi budur.

Bazı kaynaklara göre Aşağı Ermenistan 12. kralı Apkar devrinde, Apkar’ın cüzamdan kurtulması için Hz.İsa’dan yardım istemesi ve Havariyundan “Tatyos” ve “Potogomiyos”un İncil’i Ermenistan’a getirmeleri üzerine, Ermeniler Hristiyan olmuşlardır. Fakat daha sonra tekrar eski dinlerine dönmüşlerdir.⁷³

⁷⁰ Koçaş, a.g.e. , s.47.

⁷¹ Hüdavendigâr Onur, *Millet-i Sadıka’dan Hayk’ın Çocuklarına Ermeniler*, İstanbul, 1999 , s.109.

⁷² Onur, a.g.e. , s.110

⁷³ Basgün, a.g.e. , s.6.

Hristiyanlık kesin olarak IV.yüzyılın ilk yılında (300) Ermenistan'a girmiş, esas yerleşmesi Krikor Lusavoriç⁷⁴'in gayretleriyle olmuştur. Krikor Lusavoriç, M.S. 300 yıllarında Leontius tarafından ruhani rütbe tevcih edilmiş ve takdis edilmiş ilk ruhani reistir.

Bu devirde evvela Kral Tridat ile karısı Asken, kız kardeşi Hosrovituht ve daha sonraları bölge halkının büyük kısmı Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.⁷⁵

İlk dinî merkezleri Muş'taki "Ardaşat"tır. Bu ruhani makam 439 yılına kadar (yaklaşık 1,5 asır) Krikor ve oğullarına verilmiş, bu sülalenin son lideri Sahak'ın çocuğu olmadığından bundaki sonraki dini liderler rahipler arasından seçimle tayin edilmiştir.⁷⁶

Bunlar kendilerine Katogikos (Katolikos-Milletin Mümessili) ünvanını vermişlerdir (Dini liderler olmakla beraber siyasi işlerde de büyük rolleri vardır). Dini merkezlerini Muş'tan Eçmiyazin'e, daha sonra da Tovin'e nakletmişlerdir. Ancak VII.yüzyıldan sonra Eçmiyazin⁷⁷ tekrar önem kazanmıştır. Bugünde Ermenilerin çoğunluğunun tabi olduğu Ermeni Ortodoks Kilisesinin en yüksek makamı Eçmiyazin'dedir.⁷⁸

Ermeni Kilisesinin esaslarını kuran bu zata atfen, Ermenilerin büyük kısmının mensup olduğu mezhebe "Krikoriyen, Gregoriyen, Lasavoroagan, "Nur Saçıcı", veya "Urapar" denmiştir.

⁷⁴ Nur saçıcı, aydınlatıcı manasındadır. Krikor Lusavoriç'i bazı eserler Partlı, bazı eserler ise İranlı olarak gösterirler. Bkz: Ali Aslan, *Kutsal Ermeni Papalığı: Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*, Truva Yay. İstanbul 2005, s:22

⁷⁵ Bu yüzden Ermeniler, devlet dini olarak Hristiyanlığı kabul eden ilk millet sayılırlar.

⁷⁶ Aslan, a.g.e. , s.25

⁷⁷ Ermeni Gregoryen kilisesinin merkezinin bulunduğu erivan yakınlarındaki yerdir. Ermeni inancına göre Hz. İsa, Krikor(Gregoir)'a görünerek burada bir kilise inşa etmesini söylemiş ve bu olaydan sonra burası Gregoryen mezhebinin merkezi haline gelmiştir. Geniş bilgi için bkz: Aslan, a.g.e. , s:34 vd.

⁷⁸ Koçaş, a.g.e. , s.50.

Ermeniler, mezhep bakımından bir birliğe sahip değillerdir. Umumiyetle üç kilise etrafında toplanmış olup, çoğunluk nur saçıcı anlamına gelen Gregoriyen kilisesine bağlıdır. Bundan sonra Ermeni Katolik kilisesi gelir. Protestan kilisesi ise XIX. yüzyılın ilk yarısında kurulduğundan henüz gelişme safhasındadır.⁷⁹

İran ve Bizans kiliseleri, Ermenilere kendi mezhep ve görüşlerini kabul ettirmek için asırlarca uğraşmışlardır.⁸⁰

Ermeniler, Latin kilisesi ile de birleşmemek için mücadele etmişlerdir. Fakat bir kısım Ermeniler Papa tarafından Sis Patrikliğine getirilen Abraham Arduzian'ı takiben Katolikliği kabul etmişlerdir. Daha sonra bu Katoliklerde kendi aralarında ayrılmışlardır.⁸¹

Bu mücadele bu kadarla da bitmemiştir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve mezhep hürriyetinden faydalanan bazı Protestan misyonerlerle, Katolik Mihitaristler, zaman zaman Türkiye'deki Ermenileri kendi mezheplerine çevirmeye çalışmışlardır. Bu mücadele açık olarak bilhassa 1641 yılında Patrikhane'nin Samatya'dan Kumkapı'ya nakli sırasında başlamış Katolik Papazlar burada muvaffak olamayınca Doğu Vilayetlerine giderek oradaki Ermeniler arasında propagandaya başlamışlardır.⁸²

Gregoriyen Ermenilerin büyük bir kısmı bu mücadelelere rağmen mezheplerini değiştirmemişlerdir. Bütün bu mücadelelerin sonunda 1701-1702'de bazı Gregoriyenler Katolikliği kabul etmişlerdir. Ermeni Katoliklerinin Osmanlı ülkesinde ayrı bir cemaat

⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Koçaş, a.g.e. , s.10-25.

⁸⁰ Bilhassa, V-.XII. yüzyıllar asına zaman zaman yapılan toplantılarda bazen Katagikoslar Ermeniler adına teklifleri kabul ettikleri halde, Ermeniler tanımamışlardır.

⁸¹ Vardan, a.g.e. , s.213; Smbat, *Smbat Vekâyınâmesi (951-1334)*, çev:Hrant D. Andreasyan, TTK'da Basılmamış Nüsha) Zeyl Kısmı, s.114.

⁸² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Edgar Granville, *Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları* çev: Orhan Arıman, İstanbul,1967.

halinde ayrı bir patriğe sahip olmaları ilk 1830 yılında verilen müsaade ile mümkün olmuştur. Protestanlık ise 1828 yılından sonra Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin gayretleriyle Ermeniler arasına girmiştir. Bunların da müstakil bir patrikliğe sahip olmaları 1850 yılına rastlar.⁸³

İstanbul'daki Ermeni Patriği, soydaşlarının yalnız dini değil aynı zamanda dünyevî önderidir. 1860 yılında Ermenilerin kilise yasası ilan edilinceye kadar Patrik, kilise ve papazlar üzerinde tam bir yetkiye sahip idi.⁸⁴

Sonuçta, muhtelif mezheplere mensup Ermenilerin ayrı ve müstakil bir cemaat olma haklarının gecikmesinin baş amili, Ermeni patriklerinin buna muvafakat etmemesidir. Patrikler, mezhep değiştiren Ermenilere karşı boykot dahi ilan etmişlerdir.

Ermeniler, nerede, hangi devletlerle münasebette bulunmuşlarsa, bunların hepsi Ermenileri kendi din ve mezheplerine çevirmeye çalışmış; bazen dostça bazen de savaşlarla bu isteklerini tahakkuk ettirmeye uğraşmışlardır. Sadece Türklerden böyle bir baskıya maruz kalmamışlardır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Türklerin milli örf ve adetleri kadar, İslamiyetin başka dine mensup azınlıklar hakkındaki hükümleridir.⁸⁵

Ermenileri, Bizans zulmünden çekip kurtaran Türkler olmuştur. Selçuklu Sultanı Alparslan, Ermenileri himayesine almıştır. Ermeni Kralı David oğlu Kivrike'nin kızı ile evlenmiştir. "Buna mukabil Alparslan da onunla ebedi sulh ve dostluk kurmuştur. Hediye ve şereflere gark ettiği Kral'ın payitahtı Loriye dönmesine müsaade etmiştir."⁸⁶

⁸³ Erdal İter, "Ermeni Kilisesi ve Terör" <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>; İsmet Parmaksızoğlu, "Ermeniler" *Türk Ansiklopedisi*, XV, s.323.

⁸⁴ Granville, a.g.e. , s.32-35.

⁸⁵ Matoes, a.g.e. , s.143; Grousset, a.g.e. , s.610-11; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, 1979 , s. 142.

⁸⁶ M. Atalay Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay. , İstanbul, 1972, s.27.

Melikşah da Ermenilere çok iyi davranmıştır. Ermeni patriği Bargeng'in isteği üzerine sayısı dört olan Katagikosluğu bire indirmiştir. Ermeniler üzerindeki vergi yükünü de hafifletmiştir. Sultan Melikşah'ın bu çok müsamahakar davranışı imparatorluk içindeki Hristiyanların kendisine karşı sevgisini ve devlete karşı sadakatini arttırmıştır.⁸⁷

B- Selçuklulara Kadar Ermeni Tarihi

Ermeniler, tarihleri boyunca çeşitli hakim güçlerin hükümranlıklarında yaşamış bir millettir. Böylesine çeşitli egemenlikler altında yaşayan Ermeniler, tarih boyunca, o dönemlerin olağan siyasi ve toplum düzeni olan derebeylik, yani belirli bölgelerde belirli ailelerin nüfuz sahibi olmaları dışında, hiçbir zaman bağımsız ve aynı zamanda süreklilik gösteren bir devlet yapısına sahip olamamışlardır.

Ermeni tarihçilerin Ermeni krallıkları olarak vasıflandırdıkları Ermeni Beylikleri, aslında her zaman bir "Süzeren" (Suzerain)'e bağlı "vassallar" olarak yaşamışlardır. Ermeni Beylikleri veya Prensliklerinin bir çoğu da, bölgeye hakim olan yabancı devletlerce kurdurulmuştur. Ermenileri kendi saflarına çekmek isteyen hakim devletler, kendilerine yakın buldukları Ermeni ailelerini bu beylik ve prensliklerin başına getirmişleridir. Buna örnek olarak Bagrat ailesinden Aşot'u ve Ardruzuni ailesinden Haçik Gagik'i Arap halifeleri prens yapmışlardır. "Prens" veya "Bey" ünvanı verilen Ermeni ailelerden bazılarının da aslen Ermeni değil, Pers soyundan olduklarını bu arada belirtmek gerekir.

Bu bölümde Ermenilerin yaşadığı coğrafyalara hakim olan güçleri ve bu güçlerin egemenliklerinde Ermenilerin siyasi durumları üzerinde duracağız.

⁸⁷ Mateos, a.g.e. , s.159; Kafesoğlu , Sultan Melikşah, s.111.

1.Kimmerler'in Gelişinden Pers Hakimiyetine Kadar (M.Ö.714- 550)

Doğuda İdil (Volga) ırmağından, batıda Karpat dağları, güneyde Kafkas sıradağları ve Tuna-Ağzı'na kadar Karadeniz arasındaki bozkırlarda, M.Ö. 2000-800 yılları arasında, Proto(ilk)- Türklerin batı kolunu oluşturan Kimmerler, hakim olarak yaşıyorlardı. “Kurgan kültürünü yaşayan ve Atlı-Medeniyeti” temsil eden Kimmerler, M.Ö. 820 yıllarında Ortaasya'dan büyük ve güçlü göç kolları halinde gelen İskit (Saka) gibi soydaş ve atlı göçebe hayatı yaşayanlar tarafından, yerlerinden oynatıldı. Bunlardan itaat etmeyenler batıda Balkan yarımadası ve Orta Avrupa'ya, doğu kolu da Kafkaslar'ı aşarak Anadolu'ya yayıldılar.⁸⁸ Homeros, M.Ö. 750 yıllarında Karadeniz kuzeyindeki bu kavmi, “Kimmerioi” (Kimmerler) adı ile, “Karanlıklar Ülkesi” ahalisi diye tanıtır. Sonraki Yunan kaynakları da bu adla anarlar.⁸⁹

Kimmerler'in doğu kolu M.Ö. 714 yılında Sakalar'ın önünden kaçarak, Kafkas geçitlerini aşıp güneye inince, Kür ırmağı başlarında Urartulu sınırlarına varmıştı. Bunlara karşı çıkan Urartu kralı I. Rusa (735-713) ordusu ile yenilince, kendi hançerleriyle Urmiye gölü yakınlarında intihar etmişti. Asurlarca “Gimirri”, Tevrat'ta (Nuh Nebi oğlu Yafes'in büyük oğlu diye) “Gomer” adıyla anılan Kimmerler'in, Hazarlar ile Bulgarlar'ın ataları olduğu, ayrıca Türk destanlarında Kımarı/Kumar da denilen Kimmerler'in Batı Türkistan'daki kolunun Fergana güneyinde gösterilen “Kumarlar” olduğu Tarihçi Prof. Dr. A. Zeki V. Togan tarafından belirtilmektedir.⁹⁰ M.Ö. 680 yılında, son Doğu Kimmer kolunu kovalayıp, Kafkas Geçitleri'ni aşan

⁸⁸ M.Taner Tarhan, “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, Doktora Tezi Özeti, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara,1976, s.355

⁸⁹ Temel Kitap, s.15

⁹⁰ A.Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1970, s. 17-18, 22, 34, 195.

Sakalar (İskitler) önünden kaçan Kimmerler, Kızılırmak boylarına yerleşip M.Ö. 676-675 yılında Frigya Devleti'ni yıkacak güçte olduklarını gösterdiler⁹¹

Kimmerler'in Karadeniz kuzeyinde Kızılırmak boylarına kadarki yerde, coğrafyada yaşayan hatıraları kalmıştır. Örneğin bugünkü Kırım bugünkü Dağıstan sınırları içerisinde İmam Şamil'in de doğduğu köy olan Kemir/Kimerküy bugünkü Gümrü o zamanki haliyle Gimri gibi pek çok yer ismi Kimmerler'den kalmadır.⁹²

2.Sakalar'ın Gelişleri ve Ön Asya Hakimiyeti (M.Ö. 680-626)

Son Kimmer (Doğu Kolu) kolunu da kovalayıp M.Ö. 680 yılında Kafkaslar güneyine inerek Asur hudutlarına varan Sakalar⁹³, yeni tahta geçmiş bulunan Asur kralı Asarhadon (680-669) 679'da ülkesini korumak üzere, başa çıkamayacağını anladığı Saka hükümdarı Bartatua ile kendi kızını evlendirerek dostluk kurdu. Bu sırada Sakalar, Kafkaslar'ın kuzeyinden gelen yeni göçlerle çok güçlenerek, Anadolu ve Batı İran'daki Medyalılar'a da hakim oldular. Herodot bundan sonrası ile ilgili şunları aktarmaktadır: Bartatua oğlu Madyas çağında Sakalar "28 yıl yukarı Asya'ya hakim oldular. (654-626/5). Suriye ve Filistin'den sonra Sina'ya vardıkları sırada (634) Mısır kralı III. Psammetik, kendilerini karşılayıp, armağanlar (yıllık vergi) sunarak, daha ileri gitmemeleri için yalvarıp yakardı; bunun üzerine geri döndüler, sonunda (Madyas ve Boybeğleri'nin de bulunduğu) büyük kalabalığı (tâbileri olup Akbatana/ Hamadan'ı başkent edinen) Keyaksar'a (626-585) ve Medler'e konuk oldular; (akşam yemeğine, Urmiye gölü kıyısında, önceden tasarlandığı gibi aşırı sarhoş edilip, konaklatıldıkları

⁹¹ Temel Kitap, s.16.

⁹² Bu coğrafya adlarının geçtiği kaynaklar ve daha fazlası için bkz: M. Fahrettin Kızıoğlu, "Selçuklular'dan Önce Armenya'ya/ Yukarı-Eller'e Hakim Olanlar", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, Mayıs 1983, İzmir 1983; Aynı Yazar, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK, Ankara 1992, s.50-54, 192, 198-210.

⁹³ Sakalar'a Asur belgelerinde "Aşkuzay" ve "İşkuza" İbraniler de ise Aşkanez diye tanımıyorlardı. Bunların Orta Asya'daki ana koluna Çinliler "Se" ve "Su" diyorlardı, Hindliler "Sakya" Karadeniz kıyılarına M.Ö. 720'de varan öncülerine buralardaki Yunan kolonileri de, "Skyt" diye tanıyorlardı. . Bkz: Togan, a.g.e, 33-36, 44-45.

çadırlara götürülerek, uyutulduktan sonra, nâmertlikle)sarhoş iken öldürüldüler” Bu sayede Medler istiklal kazanıp, yeniden güçlendiler.⁹⁴

Bu millî felaket üzerine Sakalar, Ön Asya hakimiyetini ellerinden çıkarınca, eski Urartu’da (Yukarı-Eller’de) toplanarak yerleşmeye başladılar. Son kazılar ve ele geçen yazılı belgelerden Sakalar’ın M.Ö. 612 Temmuzunda Ninova’nın komşu devletlerce alınıp, Asurlu Devleti’nin yıkılmasından önce, Medler ile ittifak yaptıkları; ikinci Babil belgelerinden de, Sakaların 609 yılında Urartu ülkesine dolup, Yukarı Dicle kesimini de hakimiyetleri altına aldıkları anlaşılıyor. Urartu’nun en muhteşem kalesi Sardurihini’de surlar önünde ve kale içerisinde ele geçen binlerce İskit tipi tunçtan ok uçları Urartu Devleti’nin ve bu kalenin Sakalar tarafından yıkıldığını yazan Babil belgesini doğrulayacak mahiyettedir⁹⁵

3.Persler’den Küçük Arşaklılar’a (M.Ö. 550-M.S. 51)

Medya hükümdarı Keyaksar (625-584), kendi tâbiyetinde iken kendisine kızarak ülkeyi terk edip, Lidya hükümdarı Alyates’in hizmetine giren bir İskit kolunu geri istemiş Lidya hükümdarı hizmetine giren bu İskit kolunu geri vermemiş ve bunun üzerine beş yıl devam eden Med- Lidya savaşları başlamıştı. Devam eden savaş Miletli Tales’inde önceden haber verdiği gibi 28 Mayıs 585’te güneş tutulmuş ve her yer kısa süreliğine kapkaranlık olmuştu. Bunu bir işaret kabul eden iki devlet aralarında “Ebedî Barış” yaptılar. Alyates kızını, Keyaksar’ın oğlu Astiyag ile evlendirip barışı daha da pekiştirdi.

Keyaksar’a halef olan oğlu Astiyag (584-550) tâbilerinden ve kendi kızından doğma torunu Persli II. Kuraş (Kiros/Khusrev)’a 550 yılındaki seferinde yenilip

⁹⁴ Temel Kitap, s.21, Sakalar’ın hakimiyetlerinin sona ermesi ve neticeleri için bkz: Togan, a.g.e.s.36-38.

⁹⁵ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara , 1984, s.40-43.

öldürülünce, Medya Devleti yıkılıp ülkeri Persler'in eline geçti. II. Kuraş (550-529) bütün İran, Babil/Mezopotamya ve Anadolu ile doğudan Horasan'a bile hakim olup; buralardaki her kavmin, kendi beyleri ve hakimleri sülalesinden olanları kendisine tâbi kılıp, ülkelerinde "Satrap" adıyla idareciliğe devamlarını sağladığından, devleti kolayca genişliyordu. Ancak Batı Türkistan'da Aral Gölü ile Amuderya çevresindeki atlı göçebe Turanlılar'a yenilen ordusu dağılan II. Kuraş; Amuderya/Ceyhun boyundaki Masagetler'in kraliçesi Tomyris tarafından öldürülmüştür.⁹⁶

II. Kuraş'ın torunu "Büyük" ve "Şahaşah" ünvanlı I. Darius (521-486) da, dedesi gibi "satraplıklar" ile ülkesini genişletip, idaresini kolaylaştırıyordu. Bunun çağında ele geçirilen İndus (Sind) ırmağından Marmara ve Adalar Denizi,'ne, Libya'ya, Kafkaslardan Orta Mısır'a kadarki ülkeler, Kirmanşah kesiminde Behistun Kaya Yazıtları'nda hepsinin adları da verilerek 23 Satraplık olarak tanıtılıyor. Herodot ise hükümet dediği bu satraplıkların sayısını 20 olarak gösteriyor. I. Darius çağında Persler'e tâbi yerlerde; Vasal krallıklar, müstakil siteler, başına buyruk göçebeler bulunduğu gibi, feodalite idaresi de devam ediyordu. O, Babil'in Anadolu'nun , Mısır'ın yerli tanrılarına da büyük saygı gösterip; kendisini onların mümessili olarak, o ülkeleri idareye memur edilmiş saymıştı. Ayrıca imparatorluğuna bağlı yerlerdeki mahallî hanedanları ortadan kaldırmağa lüzum görmemiş, tebaasının dillerini, ahlâk ve geleneklerini, dinlerini, kanunlarını, hususî müesseselerini muhafaza etmek hakkını tanımıştı.⁹⁷

Behistun Yazıtı'nda çivi yazısıyla Eski Pers, Sus/Anşan ve Babiller'in Aramîsi olarak üç dil kullanılmıştır. Bu yazıttaki II. sütunun 2. Bendinde Darius'a haraç ödeyen

⁹⁶ Temel Kitap, s.36.

⁹⁷ M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi*, Ankara 1948, I. Cilt, s.169-170.

21 yabancı ülke arasında, Hazar Denizi'nden Adalar Denizi'ne kadar ki ülkeler Armina, Kapadokya, Libya, İyonya'dan ibaret dört ülke⁹⁸ diye gösteriliyor.

Görüldüğü gibi Avrupa dillerinde yazılan Armenya Tarihleri'nde iddia edildiği gibi, bir kavim veya devletten bahsedilmiyor. Burada I. Darius çağındaki "Armina" ülkesi deyimini eski Urartu (Yukarı El/Ülke) anlamında kullanılmış olup; bunun sonradan buralara, 190 yıl önce Kimmerler'in yıktığı Frigya Devleti ahalisinden, sızarak göçmen geldiği iddia edilen "Hayk/Hay" adlı aryanî kavimle ilgisi yoktur. O iddiada bulunanların tutamadığı ise, M.Ö. 518 yılında başlanan Behistun Yazıtı'nda ayrı bir sütündeki 1,6-7 satırlarında geçen ve 519 yılına ait (şimdiki Dicle başları ve Tunceli kesiminde bir ayaklandırmayı uslandıran) şu cümlelerdeki coğrafya adıdır. "Kulum Dadarşiş'i Armina (varyant:Harminyab)ya gönderdim; oraya ulaştınca, Armina...Zoza adlı kasabaya, Armina..." uslandı⁹⁹

Darius'un usta sanatçılara yaptırdığı, vergi ödeyenlerin kabartmalarından. Armina'lılarınki kısa giyimi, kemeri, ensede toplanan saçları da kavrayan kabalak benzeri başlığı, top sakalı ile, tespit edildiği gibi Medler'e benzer. Bu da Frigya kolonisi Ermeni/Armenyan tipinin, Darius çağında yazıt ve kabartmalarda temsil edilmediğinin delilidir.

Yunanlılar'dan ilk önce Miletli Hekateos (M.Ö. 549-486)'da görülen "Armenioi (Armenler) adlı kavmi, Herodot Darius Yazıtları'ndaki gibi anlatılan, Urartu'dan ibaret "Armenya ahalisi"ni gösteriyor. Anadolu, Mezopotamya ve İran'ı dolaşmış bulunan bu "Tarihin Atası" ülkeyi şöyle tanımlıyor: a-"Halys ırmağı (Kızılırmak), Armenya Dağları'ndan doğar; b- Babil (Mezopotamya)den geçen Fıtar ırmağı kaynağını

⁹⁸ Günaltay, a.g.e., s.171.

⁹⁹ Grousset, a.g.e. , s.74-75; Uras, a.g.e. , s.101.

Armenya'dan alır, c- Asurya'nın üst (kuzey) yönündeki Armenia'dan keleklerle ırmağın akıntısı yardımıyla ağaç fiçılarla şarap ve başka mal getirenler, Babil'de bunları sattıktan sonra işi biten derileri, eşeklerin sırtına yükleyip, Armenia'ya döner, ç- (M.Ö. 498 yılında, Persler'e karşı İyonya şehirlerini ayaklandıran) Milet Tyranı Aristagoras, Isparta hakimine götürdüğü, üzerine harita çizilmiş bir bronz levhada şu izahatı vermişti: Kilikya'dan doğuda, Armenia gelir, zengin otlakları vardır. Armenia'dan sonra (Zağros Dağları doğusunda Azerbaycan'da), Matienler'in ülkesidir.¹⁰⁰

Yine Herodot Pers Şahaşahı Darius'a halef olan oğlu I. Kserkses (486-465) çağında 480 yılında, Çanakkale boğazından gemilerle kurulan köprüden geçerek Yunanistan'a savaşa varan İmparatorluk ordularındaki kavimleri tanıtırken, şu bilgileri verir: Makedonyalılar'a göre Frigyalılar, Avrupa (Trakya)da oturdukları zaman, Brig diye anılırlardı; ve onların komşularıydılar; Asya (Anadolu)ya M.Ö. 1200 yılında Boğazlar üzerinden geçtikten sonra, yurtları ile birlikte adları da değişmiştir. (Brig=Frig olmuştur). Frigya kolonisi olan Armenyalılar, Frigyalılar ile aynı geleneklere sahiptiler ve her ikisi de (Frigyalı ve Armenyalılar), Darius'un kızlarından birisiyle evli bulunan Artokhmes'in buyruğunda idiler. Yine Herodot satraplıkları vergileriyle andığını gördüğümüz Armenia (Urartu) ve Karadeniz'e kadarki kuzey komşuları kavimlerden ikişerinin başında birerden dört kumandan bulunduğunu belirtmekle, Frig Kolonisi Armenyalılar'ın , o yıllarında eğer Fırat'ın doğusuna göçmüşlerse , neden Frigler ile bir kumanda altında bulduklarını, izahı kolay olmayan bir meseledir.¹⁰¹

Herodot gibi, M.Ö. 370 yıllarında Evdoks da Armenyalılar'ın Frigler'in kökünden geldiklerini onların dillerinde Frigyalılarınkine benzediğini yazmıştır.¹⁰²

¹⁰⁰ Temel Kitap, s.38.

¹⁰¹ Temel Kitap, s.39.

¹⁰² Grousset, a.g.e. , s.68-69.

Büyük dil bilgini Mailet, Ermenice ile Frig dillerini ikisi arasındaki ortak noktaları tespit etmiştir.¹⁰³ Strabon diyor ki: Armenyalılar'ın bütün dinî inançları, Persler'in (devletlerini yıkarak) ve onların yerine geçen Medler'in ki gibidir, ancak Armenyalılar, Akilisin'de (Erzincan Ovası'nda)ki Anaitis ilâhesi'ne taparlar, ve bakire kızlarını Herodot'un anlattığı; Lidyalılar gibi bunun tapınağında mukaddes fuhşa alıştırmışlar, bu fuhşun her iki türüsünde de esirleri kullanırlar. Asıl Frig kökünden Armenianlar (Haylar) bunlar olsa gerektir.¹⁰⁴

Ksenophon/Ksenofon; Anabasis adlı eserinde onbinlerin yürüyüşünü anlatırken, Armenia diye tabir edilen coğrafyada karşılatığı üç yerdeki halkın tercümanları ile hep Persçe konuşulup anlaşıldığını belirtiyor. O'nun ayrıca gördüğü ve ismini verdiği Karduklar, Phasianlar, Taoklar, Khalyblar, Hesperitler ve Skytenler de Sakalar ile gelen ve onların soydaşları olan urug ve boylardır.¹⁰⁵

4. Yukarı Ellerde Makedonyalılar ve Artaksiyalılar

Eski kudreti kalmayan Pers İmparatorluğu, sonuncu Şahaşahı III. Darius Kodoman (335-330), Makedonyalı İskender'in 331'de Arbela (Erbil) yakınlarında kazandığı zaferle, Irak ve İran'ı da kaybetmişti. Bu sırada, daha önceleri müstakil olan Sırderya ve Amuderya arasındaki Sakalar, müttefik olarak kendi başbuğları ve "Albanlar, Sakasenler", "Medler ve Kadusyalılar" ile birlikte Atropates kumandasında sağ kanatta atlı olarak savaşmışlardı.¹⁰⁶ III. Darius'un tebaasından Armenyalılar da bu savaşa, Satraplar'dan Persli Orontes ve Mithrautes başbuğluğunda katılmışlar; zaferi kazanan İskender; 331 sonlarında eski Sart Satrapı Persli Mithrines'i Armenia'ya tayin

¹⁰³ Kerovpyan, s.69-77; Grousset, a.g.e., s.68-74.

¹⁰⁴ Temel Kitap, s.38

¹⁰⁵ Ksenofon, a.g.e., IV,18;V,15-16,34;VI,4-5, 24,27;VII, 25.

¹⁰⁶ Arrianos, *İskenderin Anabasisi*, çev: Hayrullah Örs, MEB Yayınları, İstanbul,1945, c:II, s.VIII 3-4

etmişti.¹⁰⁷ İskender'in ölmesinden sonra bu satraplığa 316'da Persli Orontes getirilmiştir. Bu çağda Armenia deyiminin Dicle kaynakları ve Elaziz-Tunceli kesimini içine alan Sophen çevresini ifade ettiği anlaşılıyor.¹⁰⁸

Orontes'ten sonra da bölge de, hep Pers soylularından Satraplar hakim olmuştu. Selevkoslular, M.Ö. 212 yılından başlayıp, Armenia'yı kendilerine sıkı bağlamayı başardılar. "Büyük" ünvanlı III. Antiyokhos (223-187) önce Atropaten'i, sonra da merkezi Palu-Harpur arasında ve Murat boyunda Aşmuşat Düzü'ndeki Arsamosata olan Sophen'deki küçük krallığı kendine tâbi kılmış, metbuu Persli Kserkses (Khşayarşa) ile kendi kızını evlendirmişti. Ancak o yıl bu vasal kral öldürülünce, ülkesi doğruca Selevkoslular'a kaldı. III. Antiyokhos, 212 ortalarında güvendiği iki Persliyi vali tayin etti; Zaryadres'i "Küçük Armenia"da denen Sophen'e, daha kabiliyetli olan Artaksiyas'ı "Büyük Armenia"ya gönderdi. Romalılar, 5 Ekim 190 günü Selevkoslular'ı Manisa'da yenerek, Toroslar kuzeyindeki ülkelerini aldılar ve 189 yılında her iki Armenia Satrapları Roma hakimiyetine girdiklerinden 188'de Senato kararı ile kendilerine Roma'ya tâbi "Krallık" ünvanı verildi.¹⁰⁹

Böylece, Persli soyundan Artaksiyaslı Krallığı kuruldu; M.Ö. 75 yılında Sophen Krallığı'nı da ortadan kaldırarak Armenia'nın Roma'ya tâbi ve arada Arşaklılar'a bağlı hakimi olarak, M.S. 15'e kadar, 203 yıl boyunca devam etti. İlk kral I. Artaksiyas (188-159), daha Selevkoslu valisi iken (212-189) III. Antiyakhos'tan sonra da Romalılardan aldığı manevi güçle ve eski Urartu Ülkesi'ndeki kudretli devlet veya birleşik kavimler mukavemetiyle karşılaşmama fırsatıyla, beş ayrı hükümet ve krallıktan topraklar¹¹⁰

¹⁰⁷ Arrianos, a.g.e. , II, s.VIII, 5,9; Grousset, a.g.e. , s.79.

¹⁰⁸ Grousset, a.g.e. ,s.79-80.

¹⁰⁹ Temel Kitap, s.41; Grousset, a.g.e. , 80-81.

¹¹⁰ Bu toprakları şu devletlerden aldı: Kataonlular'dan Akilisen (Baskil Keban bölgesi) ve Anti- Toros bölgesi'ni; Khalyler ve Mosynekler'den Karenited (Erzurum) ve Derksan (Tercan); İberler'den Paryadres

zaptederek, ülkesine katmakla, Armenia'nın hudutlarını, hemen hemen eski Urartulularinkine ulaştırdı.¹¹¹

Persli Artaksiyas sülalesinden dördüncü hükümdar I. Artavast (123-95) çağında Part/Arşaklı imparatoru Afgan-Eli ve Hind Fatihî “Büyük” ünvanlı II. Mitridat (123-88), 120 yıllarında kalabalık ordusuyla gelip, Atropaten ve İber (Gürcistan) ülkelerini devletine kattı ve Kafkaslar’a ve Fırat’a kadar hakim olup, II. Artavast’ı da 95’te ölümüne kadar 25 yıl tâbi kıldı ve onun oğlu II. Tigran’ı rehine alarak, başkenti Hamadan’a götürdü.¹¹² Bu sırada Gürcistan ülkesinde I. Arşaklı (93-33) sülalesi kurulmuş olup, doğu komşusu soydaş Albanlar ile birlikte Hamadan’a tâbi bulunuyordu. Bunlardan Arşakoğlu I. Arşak (93-81)ın halefi ve oğlu Artak¹¹³ (81-66) 66 yılında Pont kralı VI. Mitridat’ı yakalamak için gelen Roma Serdarı Pompeus’un ordusuna, Kür boyunda hücum ettiği sırada 70 bin askere sahipti; müttefiki ve (Karabağ ile Şirvan ve Dağıstan’a hakim) komşusu Albanlar’ın hükümdarı Oroesis/Oroeses ise 60 bin yaya ve 22 bin atlı orduya sahip olarak ansızın baskın yapmıştı.¹¹⁴ Müstakil olmadıklarından henüz para kestiremeyen bu Artaksiyaslı sülalesi, M.Ö. 120-77 yılları arasında Arşaklı/Partlılar’ına tâbi oldular.

Armenya kralı II. Artavast ölünce Hamadan’da rehine olan 45 yaşındaki veliaht oğlu II. Tigran (95-56), ataları ülkesinden “Yetmiş-Vadi” bölgelerini metbuu Arşaklılar’a vererek, gelip Artaksata’da babası tahtına oturdu. 18 yıl sonra, Arşaklılar, iç kavgalarıyla çok sarsılmışken, onların tâbiliğinden çıkan ve Romalılar’ın da

(Çoruk ırmağı solundaki Balkar dağlarının doğusu İspir ve Yusuf eli), Korzen (Ardanuç, Şavşat Artvin kesimi), Gogaren’i (Ardahan, Ahıska, Çor deresi, Borçalı Çayları boyu, Medler’den Phaunitid (Aras ırmağı sağındaki Culfa ile Khoy kesimini içine alan) ve Basoroped’i (Vasपुरagan Eyaleti) ve Sironlar’dan da Taronitid’i (Taron Bölgesi) almışlardır. Bunun için bkz: Grousset, a.g.e. , 81-82, Günaltay, Yakın Şark, IV-II s.574-576

¹¹¹ Günaltay, Yakın Şark, IV-II s.575-576

¹¹² Günaltay, Yakın Şark, IV-II s.577-578; Temel Kitap, s.42; Grousset, a.g.e, 84.

¹¹³ Artak Roma kaynaklarında Artok’es= Türkçe Artok/Artuk geçer. Bkz: Temel Kitap, s.44

¹¹⁴ Temel Kitap, s.43.

“Müttefikler” (91-88) ve Pontlu Midridat (88-85) savaşlarıyla Anadolu’daki güçlerinin zayıflaması II. Tigran’ın müstakil olup, Artaksiyaslı sülalesinden ilk defa para kesen derecesine yükselmesine ve fetihlerine yol açtı; 77 yılında Farkın/Silvan yerinde “Tigranokerta” adıyla yeni bir başkent yaptıysa da, 66’da burada Romalılar’a yenilince son on bir yılını onlara tâbi olarak geçirdi. Yeniden güçlene Arşaklılar, imparatorları I. Orod (57-37) çağında, 54-36 arasında yine Artaksiyaslılar’ı tâbi kıldılar; ve 53’te Haran’da Romalılar’ı yenip, Antakya’yı ve Kuzey Suriye’yi ellerine geçirdiler. Daha sonra Roma tâbii olarak Kraliçe Erato döneminde M.S. 14-15 yıllarında sona erdiler.¹¹⁵

Artaksiyaslılar idaresindeki “Armenya”da Frigler soyundan “Armenyan” halkının yoğun olduğu bölgeler ve nisbeti, belirsizdir. Artaksiyaslılar’ın dilleri Yunanca ve Aramîce idi. Sophen kralı Zariadris’in Aramca bir yazıtı bulunmuştur.¹¹⁶ II. Tigran Hellenistik biçimde Yunanca yazılı para kestirmişler ve saraylarında Yunanca konuşmuşlardır. Ancak Artaksiyaslıların adları, dinleri, adaletleri hep Persli idi ve paralarında hiçbir zaman yabancı bir deyim “Armenya” adını kullanmadılar. Büyük Tigran (ve Artaksiyas Sülalesi) aslında Armenyan/ Ermeni değildi ve Ermenice bilmezdi. Saray ve hükümet resmî dili Yunanca idi.¹¹⁷

Aslında Arşaklılar’a karşı Romalılar’ın doğu hududunu koruyamayan Artaksiyaslı Krallığı’nı Sezar ortadan kaldırıp burayı valiler ile idare etmek istiyordu. Arşaklı-Romalı rekabeti yeniden başlamıştı; sırayla Arşaklı Vonon ve Orod, Artaksata’da tahta geçtiler; sonra Romalılar, vali olarak Pontlu Zenon’u (18-35) tayin ettiler. Arşaklı III. Artaban’ın oğlu Arşak (35’te) Onu öldürüp ülkeye kral oldu. Onu da Romalılarla işbirliği eden İber (Gürcistan) kralı Parasman ve kardeşi Mitridat’ı baskınla

¹¹⁵ Grousset, a.g.e, 101-104; Günaltay, Yakın Şark, IV/II, s.611-618, 632.

¹¹⁶ Grousset, a.g.e. , s.84.

¹¹⁷ Temel Kitap, s.44.

öldürünce Mitridat (35-51) Roma valisi olarak ülkeyi idareye başladı. Mitridat'ın son yıllarında Arşaklı hükümdarı I. Vardan (40-51) Armenia'yı zapta hazırlanmıştı. Bu sırada Roma garnizonu Gornea (Gerni) müstahkem kasabasında vali ve bir centurion emrinde güneydeki Artaksata'yı korumaktaydı. İber kralı Parasman'ın oğlu Rhatamist, 51 yılında topladığı kuvvetle amcası Mitridat'ın üzerine gelip onu öldürerek Artaksata tahtına geçti. Aynı yılda Arşaklılar yetişerek kendisini yenip kaçırtınca Armenia'da 377 yıl sürecek olan Küçük Arşaklılar (Arşak-Unik) (51-428) çağını başlattılar.¹¹⁸

M.Ö. 36 yılında üstünlüğü kazanan Romalılar, başkent Artaksata'yı Arşaklılardan korumak üzere, Gornea'da yerleştirdikleri bir Romalı garnizonu için, Roma biçimi yapılar kurdular. Persli soyundan Artaksiyaslılar atalarının geleneğine uyarak kızkardeşleriyle evlenip, nesillerini bozdular ve M.S. 2 yılında son kraliçe feodaller eliyle tahttan indirilince Artaksiyaslı sülalesine son verildi. Bundan sonra "Armenya" daha elli yıl Romalı-Arşaklı rekabetine sahne oldu. Sonunda XX. Arşak ünvanlı I. Balaş (Vologas) (51-75) Hamadan'daki taht kavgasından üstün gelince aynı yıl orduları ile yürüyüp, Roma tabii Armenia merkezi Artaksata'yı alarak, buradaki Kartelli (Gürcü) Vali ile Romalı Muhafızları kovdu. Armenia'ya hakim olmak üzere kardeşi I. Tiridat (51-100) "Uçbeyi" sıfatıyla Artaksata tahtına geçirildi. Bu yüzden çıkan savaşı 62'de kazanan Arşaklılar "Randeia"da (Elazığ'ın Kesirik Köyü) yapılan barış antlaşması ile Roma'ya Armenia Krallığı'nın Arşaklılar'a ait oluşunu kabul ettirdiler. 66 yazında üç bin atlı korucusu ile Roma şehrine giden Tiridat, İmparator Neron'un elinden taç giydikten sonra Artaksata'ya dönüp Büyük- Arşaklılar'ın uçbeği

¹¹⁸ Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.324

sayılan “Küçük-Arşaklılar” (51- 428) sülalesinin kurucusu olarak ülkesine düzen vermeğe çalıştı.¹¹⁹

Küçük- Arşaklılar’dan 377 yılda, 20 Uçbeği Hükümdar gelmiş olup, ilk 175 yıl Büyük-Arşaklılar’a bağlı olduklarından, hiçbirisi para kestirmemiştir; Ateşetapan Sasanlı Persler (226-642) ile bağımsızlık mücadelesi edip gâh İran’a, gâh Roma’ya tabi olmuşken de, sikke çıkaramamışlardır. 238- 286 yılları arası, Pers istilası ile “Fetret” olarak geçmiştir. Kroniklerde “Valarş oğlu II. Tiridat / I. Khosrov (Hüsrev) (217-238) Kafkaslar’ın kuzeyindeki Türklerden aldığı yardımcı kuvvetler ile (Büyük- Arşaklı/ Parthlı Devletini yıkan) Sasanlı I. Artaşir (226-241) gibi zalim ve güçlü bir düşmana, kahramanca karşı koyup birkaç defa O’nu yenerek ülkesini koruduğundan “Büyük” ünvanını aldığı belirtiliyor. I. Khosrov’la başa çıkamayan I. Artaşir, Horasan Arşaklıları’nın tahta geçmeyen Suren kolundan Prens Anak’a, Armenia tahtını vaat ederek hile ile öldürttü.¹²⁰ Bu yüzden kendisi ve ailesi öldürülürken, bebek olan bir oğlu, dadısı tarafından Roma toprağında Kayseri’ye kaçırılmıştı ve orada Grigor adını alıp, Hristiyan terbiyesiyle büyüyünce, rahip olmuştu. Arşakuniler’in Fetret Devri’ni kapatan III. Tiridat (286-330), yeni başkent "Valarşabad" (Revan-Üçkilisesi / Eçmiyadzin yerinde)da, "dönük" illetine tutulduğunda, Aziz Grigor, onu İncil okuyarak iyileştirince, Kral ve Karısı Hristiyan oldular. 301 yılında yazın yapılan Derneğ’e gelen 16 Elbeği de, bu kerameti görerek, gönülden Hz. İsa Dini’ne girip, Aziz-Grigor eliyle vaftiz edildiler. Bunun üzerine, putevleri yıkılıp, kilise ve manastırlar yapılmağa başlandı.¹²¹

¹¹⁹ Grousset, a.g.e. , s.102-108; Temel Kitap, s.49.

¹²⁰ Grousset, a.g.e. , s.112-115.

¹²¹ Hristiyanlık dünyasında bugün Katolik, Protestan, “Hay-Horom” denilen Rum-Ermeni Ortodoks mezheplerinden başka Düz Ermeni denilen ve Arşaklı Anak oğlu Aziz Grigor’un adıyla anılan Grigoyan Mezhebi de bulunmaktadır. Bu mezhebin pek çok uygulaması Eski-Türk Oğuz gelenekleri ile uyusmaktadır. Bu sebeple Ermeni kaynaklarında ve günümüz Avrupalı bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi tarihte Hristiyanlığı kabul eden ilk Ermeni Arşaklı Devletidir savı da bu şekilde yanlışlığını ortaya koymuş olmaktadır. Bkz: Temel Kitap, s.56

Part/Arşaklı İmparatoru XVII. Arşak sayılan Arşavir / IV.Fıraat /Ferhat (M.Ö.382) ölünce, üç oğlu, bir kızı kalmıştı: Büyüğü Ardaşes / III. Artaban, ataları tahtına geçti ve onun nesli, (M.S. 226 da) yıkılıncaya kadar, ataları tahtına sahip olarak devam etti. Ortanca Karen'in nesline, "Karen - Bahlav / Pahlav" küçüğü Suren'inkine de, "Suren-Bahlav / Pahlav" denildi; Kızı Koşm Hatun, Arşaklılar'ın Başkumandanı ile evlendiğinden, onların nesline de, "Asbahabed-Pahlav" adı verildi. Aziz-Grigor'un Babası Prens Anak, bunlardan "Suren-Pahlav" kolundandır.¹²²

Sasanlı I. Artasir (226 da) Part / Arşaklı Devleti'ni yıkıp Sasanlı hâkimiyetini kurarken, "Karen-Pahlavlı Beroz (Perviz) -Amad" (şimdiki Pakistan - Afganeli hâkimi Yüçiler kolundan Türk devleti) "Kuşanlar Ülkesi"nde bulunuyordu ve Kuşanlar Padişahı "Vezerg Khakan"ın kızıyla evlenmişti. Sonradan I. Artasir, onu ayartıp İran'a getirince, kendi kızıyla da evlendirip, Kuşanlar üzerine savaşa göndermişti. I. Şapur (241-272) çağında da süren Kuşan Savaşları sırasında, Beroz-Amad'ın Büyük oğlu, kahramanlıklarıyla ünlendiyse de, bir muharebede, O'nun başına gelen bir kılıç vuruşu, kafatasından bir deriyi sıyırdığından, "Kam-Sar" (Eksik-Baş,) lakabıyla anılmağa başladı. 310 yılında Sasanlılar'da çok karışıklık ve taht kavgaları çıkarken, Büyük ünvanlı III. Tiridat ordusuyla Hamadan'a kadar sefer etti; dönüşünde, akrabasından sayılan "Karen-Pahlavlı Kamsar" ile, onun bütün aile ve taallukatını da yanına alarak, ülkesine döndü. Bu gelenlerin hepsini, "Aziz-Grigor" vaftiz ederek, Hristiyanlığı onlara da benimsetti. Büyük Tiridat ise, çok yaşlı iken Hristiyan olduktan bir hafta sonra ölen Kamsar'ın yerine, onun büyük oğlu "Arşavir'e, kendi Hâs-Mülkünden (eski başkent, Arpaçayı sağındaki) "Erovantaşat" (Ağcakala) ile (Kağızman-Deresi) "Eraskha-Cor" kesimini, ocaklık-yurt verdi. Bu yüzden, onun burada yerleşen nesline "Kamsarakan /

¹²² Temel Kitap, s.55

Kamsaryan" ve Arpaçayı boyları ile Kağızman Deresi'ne, "Arşar (Arşavir)-Unik" (Arşar-Hanedanı(yurdu)) Sancağı denilmeğe başlandı.¹²³

Büyük unvanlı III. Tiridat'ın ilk Başkumandanı Diyarbekir - Mardin - Siirt çevresi / Arzanen Eyâleti sahibi ve "Güney-Bideaşklı", "Mantak-Unili Artavast", (316 yıllarında) "Kuzeyliler'den Hunlar", Kür ırmağını aşarak, (Karabağ/Sakaşen'deki) "Gence ve Berde" / Partav'daki "As-Pagur oğlu Mirian"ı kaçırtıp, Erzurum ve Malazgirt'e kadarki yerlere akın edip, 47.000 tutsak götürdükleri sırada, savaşarak ölmüştü. Onun yerine, "Selg-Uni" / Okçu-Kozan hanedanı isyanını bastırıp, onların bölgesi Taron Sancağı'na yerleştiğini gördüğümüz "Çenastan'dan gelme Mamikonlular Beği Artavast oğlu Vaçe" Başkumandan olmuştu. Büyük Tiridat oğlu II. Khosrov (330-339) çağında, Duvin/Duwin adlı yeni başkentini 330-333'lerde kurulmasında da hizmeti geçen ve Ateşetapan Sasanlı Savaşları'nda yararlılık gösterip, "Hristiyanlığı kurtardığından "Şehid" diye takdis edilerek "Millî-Azizler" arasına katılan Mamikonlu Vaçe'nin yerine, Kamsarakanlı Arşavir, "Sibarabed" (Baskumandan) tayin edildi.¹²⁴

387 yılında Romalılar ile Sasanlılar, "Armenya'yı aralarında bölüşmüştü. Doğu'da merkezi Duvin olan büyük kesimi, İran'a ve batıda Eriza (Erzincan)nın merkez olduğu küçük kesim de, Romalılar'a bağlandı; Patrik Aziz-Sahak¹²⁵, makamında kaldı. Duvin'de oturan Arşaklı III.Khosrov (390-392), Romalılar ile anlaşılıp, Batı-Kesimi'ni de idaresine alarak, İstanbul'a vergi ödeyince, Sasanlı IV. Behram onu azledip, yerine kendi kardeşi Behram-Şahpur'u (392-414), Duvin tahtına geçirdi. Bu da, Hristiyan tebaasını Roma nüfuzu ile yandaşlığından kurtarmak için, millî dilde ibadet

¹²³ Temel Kitap,s.57

¹²⁴ Grousset, a.g.e. , s.165-166 ; Parmaksızoğlu, "Ermeniler", s.323.

¹²⁵ Aziz Sahak;Aziz Grigor'un oğullarında Vartan'ın oğlu Husig'in torunu Nerses'in oğludur. Aziz Grigor, O'nun oğulları ve torunları; hep ermiş azizlerden sayılarak Patrik/Katolikos sıfatıyla başkent Valaşabad'da oturmalarına izin verilmiş ve ülkenin en büyük "Din-Ulusu" olmuşlardır.bkz: Temel Kitap, s.57

edilebilmesini sağlamak üzere bir "Alfabe" yapılmasını, Patrik Sahak'a havale etti. O da "Mamikonlu Yurdu"ndan Muş'un "Haçegaç Köyü"nde doğan Vardan oğlu "Maşdoç" (Üstad) lakaplı Mesrop (361-440) adlı bir Rahib'e bu işi verdi. O da, 392-405 yılları arasında, Süryanî-Danyel adlı bir Râhib'in denediği alfabeyi ıslâh ederek, 405 yılında, sonradan kendi adıyla "Mesrop-Yazısı / Alfabesi"¹²⁶ denilecek olan 36 harfli oyma yazıyı tesbit edip Patrik'e sununca, kabul gördü¹²⁷

Son Arşakuni kralı genç Artaksias / Artaşes (423-428), sefahate düşkünlüğü ve ahlâksızlığı yüzünden, halkın şikâyeti üzerine azledilince, 428'de, Küçük-Arşaklı Sülâlesi sona erdi. Bundan sonra ülkeyi, Duvin'de oturan Sasanlı dikmesi "Marz-Ban" (Uç-Beği / Hudut-Korucusu) ünvanlı umumî valiler idareye başladılar. Bu durum, 642 de başlayan İlk-İslâm / Arap Fethi'ne kadar sürdü.

5. Bizans İşgali, Armenia Satrapları/ Elbeğleri

Son Suren-Pahlavlı Patrik Aziz-Sahak'ın kızından doğan Mamikonlu Yardan ile, Kamsarakanlı Şırak Beği Genç-Kazavon, ülkenin en çok güvendiği millî kahramanlar olarak, Sasanlılar'a karşı çıkacak güçte idiler. "Zâlim" lakabıyla anılan II.Yezdgerd (438-457), ülkeden Hristiyanlığı kaldırıp, Zerdüştlük (Ateşetapıcılık) dinini yaymak için hazırlığa başlarken, bu iki Elbeği'yi yakalatıp, sürgüne gönderdi; menfaat karşılığı İran İdaresine hizmet edebilen bazı yerli El-beğleri, rütbece yükselmelerini sağladı. Duvin'e 2. Marzban tayin ettiği Si-Uni Elbeğisi Vasak (442-451), bunların başında geliyordu.¹²⁸

Sürgünden kurtulan Mamikonlu Vardan, yeni Marzban ve onun güveğisi aracılığıyla ateşetapanlığın benimsetilmesi'ne karşı çıkıp, Arşaruni Elbeğisi

¹²⁶ Bu alfabedeki on bir harf Orhun- Yenisey yazıtlarında kullanılan yazının eski halidir. Alfabedeki iki nokta üst üste ise aynen alınmış ve kullanılmıştır. Bkz: Uras;a.g.e. ,109-111.

¹²⁷ Grousset, a.g.e. ,171-173, Parmaksızoğlu, a.g.m. , s.335.

¹²⁸ Grousset, a.g.e. , s.201-203.

Kamsarakanlı Arşavir ile birlikte, "Sol-Kapısı" (Dağıstan-Demirkapısı)'na vararak, (Attilâ'ya tâbi soydaş) "Kunlar"dan yardım istedi. Kun Başbuğu'nun gönderdiği Murahhaslar, "Khalkhal" Ovası'na gelip, İttifak Antlaşması yaparken, "Pel" adlı bir Beğ başta olmak üzere, bu gelenlerden bir takımı, Putatapıcılığı bırakarak, Hristiyan oldu. Yezdgerd, 449 yılında 700'den çok "Mogbed" (Ateşetapan-Kâhini) ve büyük bir orduyu, Ateşetapıcılığı benimsetmek için yürütürken, Elbeğleri ile 19 Piskopos ve Patrik'in başkanlığında (Mamikonlu-Yurdu) Muş'un "Aştışat" (Çanlıkilise) kasabasında dernek yaparak, İran'a bağılıklarını ve Hristiyanlıktan dönmeyecekleri kararını, Şah'a ilettiler.¹²⁹

Salmas yoluyla gelen güçlü İran ordusunu, "Taron Elbeğisi Mamikonlu Vardan" idaresindeki Elbeğileri ve çerileri karşıladı. 2 Haziran 451 günü Maku bölgesinde "Avar-Ayr" Düzlüğü'nde yapılan kanlı savaşta, 66 bin kişilik "Torkomyanlar", Ateşetapan ordusunu hırpalarken, "Vardan'ın, 1036 arkadaşı" ile "şehid" oluşu üzerine, düşman üsteledi. "Şehid Aziz Vardan"ın yerine, kumandaya geçen yeğeni Mamikonlu Vahan, sağ kalanları toplayıp, çete savaşlarına başladı. İranlılar, kan ve ateşle, büyük merkezleri işgal ettiler. Bu sırada, Şehid Vardan'ın kardeşi Mamikonlu Hemayak idaresinde, at işlemez ve sarp derelerde, çete savaşlarına devam edildi. Bu "Din Savaşları" sırasında elçi ile yardım istenen Bizans Kayseri II. Teodos ve halefi yardım etmediklerinden, bütün "Grigoryanlar", "Ortodoksluk ve Rumlar"dan nefret ederek, 451 Kalkedon (Kadıköy) Konsili'ne de katılmayıp, millî mezheplerine, daha sıkı sarıldılar.¹³⁰

Ortaasya'dan Avarlar'ın baskısıyla, Urallar'ın doğusundaki Sabir Türkleri, 460 yılında Dağıstan'a varınca yayıldılar. Arkadan Ağaçeriler 465'te, Saragur/Sarı-Ogurlar

¹²⁹ Temel Kitap,s.59.

¹³⁰ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, c.I, Çev: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K., Ankara, 1987. s.77; Uras, a.g.e. ,s.67,125; Grousset, a.g.e., s.206-209.

468'de, Kafkasları aşarak, Aşağı Kür boylarına yerleştiler. "Hun" adıyla da anılan bu yeni gelenler, buradan Sasanlılar'la savaşmış, onları bunalttılar.¹³¹ Bundan yararlanan Mamikonlu Hemayak'ın oğlu Büyük Vahan, 481 yılında ayaklanarak, Duvin şehrini ele geçirip, İranlılar'ı kaçırttı; o yıl gelen bir Pers ordusunu da, Arkur köyü önünde yendi.¹³² Bu zaferde Millî Kahraman Mamikonlu Büyük Vahan'ın, eski Arşaklı Başveziri ve "Asbed" (Süvariler-başbuğu) olan Bagratlı Sahak'a, Süvariler Başbuğluğu onun ve Kamsarakanlı Nerses ile Hrahat/Ferhad'ın yararlıkları görülmüştür. 482 yılında Makû yakınındaki ikinci savaşı da, Büyük Vahan idaresindeki ordu kazandı. Sonunda Sasanlılar, Duvin'e Mamikonlu Büyük Vahan'ı Marzban (485-505) tayin edince, bu Din Savaşları, anlaşma ile sona erdi. Vahan ölünce, kardeşi Mamikonlu Vard (505 / 510-514), Duvin Marzbanı tayin edildi.¹³³

Kür ve Araş aşağılarına yerleşen Sabirler, 508 yılında "Ambazuk" adlı Başbuğları idaresinde, İran'la savaştılar. İran Şahı I. Kabad (488-531), Ambazuk'un oğulları ile anlaşarak, güçlü Sabirler'i, düşmanı Bizans Ülkesi'ne yürümeğe imrendirdi. Onlar da 515-516 yıllarında, bütün "Armenya"yı ellerine geçirip, Yeşilirmak ile Kızılırmak boylarına yayıldılar; Konya'yı bile aldılar. Onbir yıl sonra Sabirler, Başbuğları "Zigibi" ile anlaşan Bizanslılar, onların geri dönmelerini sağladılar. Bizans ordularını da yenen ve "Mengeneli - Mancılık"la taş atan makine kullanan Sabirler'in, o zaman nüfusunun 600 bin /10 bin ev olacağı sanılıyor.¹³⁴

I. Kabad'ın oğlu Anuşirvan (531-579)'ın II. Khosrov-Perviz (590-628) tahta geçince, İran Başkumandanı Sagıstanlı (Sakalı Türk) "Çopın" boyundan Bahram, 590 da ona rakip çıkararak, Ktesifon'da tahtı ele geçirmek istedi. Bizans Kayseri Mavrikyus

¹³¹ Laszlo Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1962, s.116.

¹³² Abu'l-Farac, a.g.e. , c:I, s.168.

¹³³ Grousset, a.g.e. , s.226-229.

¹³⁴ Zeki V. Togan, "Azerbaycan", *İA*, c.II, s. 99; Aynı Yazar, "Hazarlar", *İA*, c. V. s.398-403.

(582-602), Şah Khosrov/ Hüsrev ile anlaşılıp, 387 Bölüşmesi'nde İran'a bırakılan Armenya'nın, şimdiki Elegez Dağı'na değin uzayan Doğu-Kesimi'ni almak karşılığında, ona askerî yardımda bulunarak, Bahram Çopın'ın 591 yılında Gence yakınındaki savaşta yenilmesini sağladı. Behram Çopın, kaçarak GökTürklere sığınmıştı. Bizans hududu, Kars-Arpaçayı ile Yukarı-Aras boylarını içine alıyor; Duvin, Makû, Nahçıvan ve doğusu, İran'da kalıyordu. Bu durum 604 yılında sona erdi; ve ilk İslâm fethine kadar, Duvin'de yerli Elbeğleri, İran Marzbanı oldular.¹³⁵

Sasanlılar ile Bizans'ın son savaşı, 604 yılında başlayıp 25 yıl sürmüştü. Bu arada 604'te, Arpaçayı'ndan başlanarak, 591 de Bizans'a verilen yerler alındığı gibi; GökTürklerden kaçarak İran'a gelen Eftalit / Ak Hun atlı birlikleri başbuğu Kadıs, 620'ye kadar Anadolu'yu İstanbul Boğazı'na varıncaya kadar işgal etti; Suriye ve Mısır bile Sasanlı istilâsına uğradı. Çaresiz kalan Kayser Herakliyus (610-641), Hazarlar'ı da kendilerine bağlamış bulunan GökTürklerden yardım alabilmek umuduyla, 624 baharında İstanbul'dan gemi ile Trabzon'a vardı. Oradan, kızını Türk Kağanı ile evlendirmek vaadiyle ona Elçiler gönderip, yardım diledi. Batı Türk Kağanı Yabgu "Şad" ünvanlı oğlu ile Hazar ordusunu 626'da Sol(Derbend) Kapısı'ndan gönderip, Aran/Albanlar ülkesini işgal ettirdi; ertesi yıl kendisi de bir ordu ile gelip, Tiflis önünde Herakliyus ile buluşup, burayı aldı; Kayser'e "40.000 Türk Atlı Çerisi" verip, onun Şubat 628 de Musul yakınında Sasanlılar'ı yenmesine imkân sağladı. Kızılırmak boylarına kadarki yerleri işgal eden Hazarlar da buralarda, eski İran idare düzenine dokunmadan, bir "Türk idaresi" kurdular.¹³⁶

¹³⁵ Grousset, a.g.e. , s.249-252.

¹³⁶ Mario Grignaschi , "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Bildiriler*, Ankara,1972, s.230-246.

6. İslam Hakimiyeti ve İslamın Getirdiği Ferahlık

Batı Göktürk Hanı Tung Yabgu'nun (619-630) Rey (Tahran kesimi) ve İsfahan'a kadar İran'ı işgal edip çiğnemesi ve müttefiki Herakliyus'a verdiği 40 bin Khazarlı Atlı çerisiyle, O'nun Musul kesiminde 628 de zafer kazanması¹³⁷, Ateşetapan İran'ın belini kırmıştı. Hazreti Ömer (634-644) çağında 636 Kadisiye Savaşı ile Sasanlı başkenti Medâyin (Kitesifon)'i alan Müslümanlar'a karşı, son ordu gücüyle 642 de yaptığı Nihavend Savaşı'nı da kaybeden III. Yezdgerd¹³⁸, ataları gibi doğuya kaçarak GökTürlere sığınınca, Sasanlı Devleti yıkıldı.¹³⁹

Yukarı-Eller / Armenya'ya, "Ermeniyye" diyen Araplar; 638'de ilerleyip Amud (Diyarbakir) başta olmak üzere, Yukarı Dicle boylarını, ertesi yıl da Mamikonlu Ahlat Beği'nin "Taroneçi" (Taronlu) Hatun'un yardımıyla, Bitlis ve Ahlat kesimini fethedince;¹⁴⁰ halkını "cizye" ve "harâc"a bağlayıp, dinlerinde ve işlerinde hür bırakmakla,¹⁴¹ Bizans'ın baskısına son verdi. İlk İslâm fetihlerini yazan Vâkidi (748-823)'deki haberlere ve millî an'aneye göre, bu ilk Fetihlerde Araplar, "Oğuzlar" ile karşılaşmış ve barış yoluyla bu fethi gerçekleştirmişti.¹⁴²

642 Ekimi başlarında Mesleme oğlu Habîb idaresindeki İslâm ordusu, Duvin'i alıp yağmalarken¹⁴³, "Moks Beği Vardik", kendisine kılavuzluk ediyordu. Bu şehirde; Hristiyan, Ateşetapan ve Yahudi vardı.¹⁴⁴ Araplar 645 te "Kalı-Kala" (Hah-Şehri / Erzurum) beldesini aldıktan az sonra, buranın "Armenyakus" ünvanlı Bizans Vâlisi'nin,

¹³⁷ Togan, a.g.e. , s.73; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev: Haluk Şaman, Tercüman Yay. c.1, s.126-127. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev: Fikret Işıltan, TTK Yay. , s.102-105.

¹³⁸ Ghewond, *Ghewond's History*, Translation: Robert Bedrosian, New Jersey 2006, s.2; aynı eser için bkz: <http://rbedrosian.com/ghew1.htm>

¹³⁹ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.II. s.444

¹⁴⁰ Abu'l-Farac, a.g.e. , c:II, s.488

¹⁴¹ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.II, s.314-315.

¹⁴² Belâzurî, *Fütûh 'ul-Buldan*, çev: Zâkir Kadirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, c: II,s.269-273.

¹⁴³ İbn'ül-Esir, a.g.e., c:II, s.488; Ostrogorsky, a.g.e. s.103.

¹⁴⁴ Grousset, a.g.e. , s.241.

Lan (Alan), Apkhaz ve Hazarlı Samandar'lar'dan çok sayıda asker toplamış olduğunu öğrenen İslâm Serdarı, Halife Hz.Osmân'dan yardım diledi¹⁴⁵ ve geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁴⁶ Bu da, Hazarlar'ın Bizans ile ittifakının devamını gösterir.

Bizans Kayseri II. Konstant, 653'te kalabalık ordu ile yürüyüp Kalıkala'yı ve Duvin'i alınca, Mamikonlu Hamazasp'ı buraya vali tayin edip, yanına muhafızlar bırakarak, geri dönmüştü. Üç yıl sonra Duvin, yine Müslümanlar'a geçti. Halife Muâviye, adı geçen Hamazasp'ın kardeşi Mamikonlu Grigor'u (662-685) "Erminiyye Valisi" tayin edince¹⁴⁷, rahata kavuşan Grigoryanlar, Ortodoks-Bizans baskısından kurtulunca, din serbestliği ve ticaretle zengin olup, kiliseler, manastırlar yaptırmaya başlamış ve kilise edebiyatını geliştirmişlerdir.¹⁴⁸

685'te kuzeyden gelen Hazarlar'a karşı İslâm ordusu yanında savaşa giden Vali Mamikonlu Grigor, akrabasından çoğu ile birlikte öldü; Hazarlar, Kür sağındaki Kazak ve Borçalı bölgelerine yeniden yerleştiler.¹⁴⁹ Bu sırada, Bagratlı Purat oğlu Aşut, atalarının ikinci mülkü olan sarp Taryunk (Eski-Bayezıt) Kalesi'nde tutunarak, asker toplayıp ülkeyi korumağa girişti. 690'da "Alp Tarkan" Başbuğluğunda yeni bir Khazar kolu da gelerek, Karabağ kesimini aldılar.¹⁵⁰ Bu arada Alban Metropolidi İsrail (673-703), Grigoryen Hristiyan mezhebini, birtakım Khazarlar'a benimsetmeği başardı (850).¹⁵¹ Şam'daki Ümeyyeli iç savaşlarını fırsat bilen Bizanslılar, 686'da Kalıkala/Teodosyopolis (Erzurum)'i ve 690'da da Duvin'i aldılar.¹⁵² 693 te Duvin yeniden Araplar'ın eline geçince, burada güçlü bir garnizonla "Emanet" adıyla İslâm

¹⁴⁵ Belazurî, a.g.e., c: I, s.328-331.

¹⁴⁶ Leon Arpee, *A History Of The Armenian Christianity*, Newyork, 1946, s.75, Ostrogrosky, a.g.e. , s.103

¹⁴⁷ Ghewond, a.g.e. , s:4

¹⁴⁸ Belâzurî, a.g.e. , c:I, s.372-373.

¹⁴⁹ Ghewond, a.g.e. , s.4.

¹⁵⁰ Belâzurî, a.g.e., c:I, s.326-329; Grousset, a.g.e. ,s.295-297; Temel Kitap, s.64-65.

¹⁵¹ Z. V. Togan, "Hazarlar", *İA*. c.V, s.398.

¹⁵² Ostrogorsky, a.g.e. ,s.120.

Valiliği idaresi kuruldu. Kuzeyde "Tiflis", doğuda "Aran/Bardaa (Partav)" Emaretleri de, Şam'a bağlı olarak bölgelerini idare ediyor; Tarsus Malatya Kalıkala (Erzurum), Gönüllü İslâm Gazileri ocağı olarak "Suguur Vilâyeti" (Uç-El) adı ile anılıyordu. Çoğu, Batı Türkistan'dan gelen yeni Müslüman olmuş Türklerin yerleştiği bu Uç Vilâyet'ten, her yaz Anadolu içlerine gazaya çıkılıyordu.¹⁵³

"707-737 yılları arasında 6 defa yapılan Ümeyyeli - Hazar Savaşları'nı sonunda Ümeyyeliler, kazandı. Bu arada, bütün Grigoryenler, Halifelige sâdik kalıp, yardımcı oldular. "Erminiye Valisi" Ümeyyeli Mervan, 737 de 150 bin kişilik orduyla Hazarlar üzerine büyük sefere çıkmadan önce, Duvin'e gelerek Grigoryen Ulularını yanına çağırıp, Taryunk(Doğubayezıt) Beği Bagratlı Vaşak oğlu Aşut'u (732-750), vergilerin toplanmasında yardımcı olarak, güven ve düzeni sağlamak üzere, "Beğlerbeği" tayin ettiğini bildirdi; Amcası Halife Hişam'dan da ona, "Erminiye Batrikı" (Patrice) ünvanını aldı.¹⁵⁴ Bizans'a meyletmeleri yüzünden sürgün buldukları Yemen'den 744'lerde dönen Ahlat - Bitlis - Muş kesimi Elbeğleri Mamikonlu Smbat oğlu Grigor ve Davit kardeşlerin, bu Bagratlı "Batrik"a rekabetine, onun hâmisi ve son Ümeyyeli Halifesi olan II. Mervan (744-750) engel olarak, Mamikonlu David'i öldürttü¹⁵⁵ ve Grigor ile yandaşlarını da, sindirtti. Bu arada Batrik Aşut, ağırlaşan vergilerin toplanmasında karşı koyanlarla mücadele ederken, yakalanıp, gözleri oyulduğundan, "Kör-Aşut" diye anılmağa başlandı. İşte bu eski "Ermeniye Batrikı" Bagratlı Kör-Aşut'un torunlarından Ortodoks olanlar, Bizans'tan "Kuropalat" unvanıyla Çoruk boyları ve Gürcistan'a hâkim olup; 899'dan itibaren "Kral" sülâlesi kurarak, 1801'deki Rus istilâsına kadar yaşadılar; Grigoryen kalan torunları da, Abbaslı Halifeleri'nin Erdebil ve

¹⁵³ Gorusset, a.g.e. , 307-308.

¹⁵⁴ Ghewond, a.g.e. , s.21

¹⁵⁵ Ghewond, a.g.e. , s.25

Duvin'deki İslâm-Emîrleri'ne bağlı bulunan Kars-Arpaçayı boyları, Kars, Loru ve Taron bölgelerinde, Beğ ve Melik ünvanıyla mezhebdaşlarını idare edip; Bizans'a gönderdikleri kervanlarla, İslâm devletleri arasında ticaretle, çok zengin oldular ve güzel mimarlık eserleri yaptırma refahına eriştiler.¹⁵⁶

772 Bagravand Savaşı'nda Bagratlılar, Halifelige sâdik kalıp, âsilerle mücadele etmişti. Arap "Benî-Kays" Aşiretinden Cahhâf, Malazgirt'te kurduğu Küçük Emirliğe, Mamikonlular'ın Bagarevand bölgesinden başka, Kamsarakanlı-Yurdu'ndan Kağızman Deresi'ni de katarak, Van-Gölü'nden Kars güneyine varıncaya kadar hâkim olup, Duvin Emîrliği'ne bağlı kaldı. Bagratlı Kör Aşut'un torunu (Smbat'ın oğlu) Aşut, Kamsarakanlılar'dan satın aldığı, şimdiki Digor ile Aşağı Şüregel'in bir kısmına sahip olup; Taryunk'tan ayrılarak, Arpaçayı sağındaki "Bagaran" (Pekran) kasabasında yerleşti; 806-827 arasında "Beğlerbeği" ünvanıyla Grigoryenler'in vergilerini toplamakla vazifelendirildi.¹⁵⁷

Çocukluğunu Türkistan'daki dayıları yanında geçiren Halife Mu'tasım (833-842), mezhep ayrılıkları ve kabile rekabetleri yüzünden artık güvenilmez olan Araplar'ı ordusuna almaktan vazgeçip; Hilâfet ordusunu, yakından üstünlüklerini gördüğü Türklerden kurdu. Onlar için, Bağdat kuzeyinde "Samerrâ" şehrini, Ortaasya Türk tarzında, Türklere bir Ordu-Şehri olarak kurdurup; Türkistan'dan aileleriyle birlikte Türk askerlerini getirterek 836'da buraya yerleştirmeye başlamıştı. Artık "İslâmlık Gazâ Bayrağı", 200 yıl onu taşıyan Araplar'dan Türklerin eline geçmişti. Afşin, Büyük-Boğa, Küçük-Boğa, İnak, Zirek ve Aşnas gibi Türkistan'dan gelme Müslüman Türkler, "Emîrül Ümerâ" sıfatıyla, Türklerden kurulan orduların başında; 837'de Bâbek ve

¹⁵⁶ Togan, "Hazarlar", s.399 ; Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası* , İstanbul, c. III. S.146, 149-154; Gorusset, a.g.e. , 316-317.

¹⁵⁷ Grousset, a.g.e. , s.324,331,333.

tarafklarlarını yok etmiş; onunla ittifak kurarak, İslâm Devleti'ni yıkmak üzere büyük bir ordu ile Kahkala (Erzurum) Kars Ovası'na giren Kayser Teofil'in (829-842), ağır bozgunla buradan geri dönmesini sağlamışlardı. "Samerrâ"daki Türklerden kurulu orduyu yakından tanıyan Arap Şâiri Câhiz yazdığı "Fazâilü'l-Etrâk" (Türklerin Faziletleri) adlı eserinde, onların üstünlüklerini dile getirmiştir.¹⁵⁸

"Ermeniyye"de, yine gizli Bizans kışkırtmalarıyla çıkan yer yer ayaklanmaları bastırmak için Başbuğ (Emîrû'l-Ümerâ) Büyük Boğa, 852 güzünde Duvin'de ordusu ile kışlamaya gelince, Bagaran'daki "Torkomyanlar Süvaribaşı" (826-855) Etyiyen Aşut oğlu ve "Abûlabbâs" diye Arapça bir lakapla anılan Bagratlı Smbat, onu karşılayıp, dört yıl boyunca tenkil hareketlerinde, onun emrinde gönülden çalışmıştı. Türk soylu Başbuğlar'dan Emîr Afşin, 836-840 arasında Azerbaycan ve Ermeniyye'yi idare etmişti. 852-855 arasında da bu işi, Büyük Boğa yapmış; üstelik, âsi Tiflis Emîr'ini ortadan kaldırmış ve "Umûmî Vâlî"lik yapmıştı. O'na 855-862 arasında halef olan Buharalı Halid oğlu Muhammed ve ordusu da, Türk'tü. Samerrâ'nın kuruluşundan 37 yıl geçmeden, bu Türk Ordu şehrinden yetişen Türk Başbuğlar, Abbaslı İmparatorluğu'nun iki ucunda, kendi adlarına para kesecek güçte iki Müslüman Türk Devleti kurdular: Mısır'da Tolunoğulları (872-904), Azerbaycan ve Ermeniyye'de "Sacoğulları", istiklâllerini ilân ettiler; sonuncusu, 889-930 arasında, fiilen 40 yıldan çok "Ermeniyye"yi de idare etti.¹⁵⁹

¹⁵⁸ M. Şemsettin Günaltay, "Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, Ankara, 1942, c.VI, s.182-194, 177-205; Osman Turan, "Bâbek", *İA*, c. II, s.170-171; Grousset, a.g.e., s.337-339.

¹⁵⁹ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927, s. 170; Clement Huart, "Sâciler", *İA*, c. X, s.16-17; Grousset, a.g.e., s.364-365, 367; H.Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı Sacoğulları, I.", *Tarih Dergisi*, İstanbul, 1976, 30. Sayı, s.109-117.

II. BÖLÜM

SELÇUKLULAR'IN ANADOLU'YA AKINLARINDAN

KÖSEDAĞ SAVAŞI SONUNA KADAR ERMENİLER

1.ERMENİ TOPRAKLARINDA TÜRK HAKİMİYETİNİN SONA

ERMESİ (SACOĞULLARI) VE BİZANS İŞGALİ

a. Türk Hanedanı Sacoğulları ile Ermenilerin Münasebetleri

Seyhun (Sırderya) boyundaki "Üsrüşana" bölgesi Türk Afşin sülâlesindedi. Bunun oğlu Muhammed Afşin (889-901), merkezi Erdebil olan Azerbaycan ve Erminiye'de Sacoğulları Emâreti'ni kurdu ve şekilce Abbasî Halifeliği'ne bağlı göründü; Tiflis ve Duvin'deki Küçük Emirlikler aracılığıyla Hristiyanlar'dan vergi almaya devam etti. Büyük Boğa, kendisine sadakatle hizmet eden Abûlabbas Smbat'ın ölümü üzerine onun oğlu Aşut'u 861 de Bagaran'a "Beğlerbeği" tayin etmişti. Büyük Boğa'nın ihtidasına tanık olduğu (Vahe adlı birisinin oğlu Ali) Yahya'ül-Ermenî'ye vali olunca, Halife Mütevekkil'in emriyle bu Bagratlı I.Aşut (862-885), "Torkomyan İşkhanlar-İşkhanı" (Türkmenler Beğlerbeğisi) sıfatıyla, vergilerin toplanmasında ve güvenliğin sağlanmasında sadakatle çalıştı; Kağızman bölgesini, Cahhâfiler'den alıp, kendi mülküne kattı(863).¹⁶⁰

Halife 886 yılında, Sacoğlu Afşin aracılığı ile Aşut'a bir taç¹⁶¹ ile hil'at gönderip, ona "Melik" (Kral) ünvanını verdi.¹⁶² Sacoğlu Afşin'a halef olan kardeşi Yusuf (901-

¹⁶⁰ Temel Kitap, s.68

¹⁶¹ Çağdaş kronikçi VI. Hovhannes diyor ki: Bu tacı (Sacoğlu naibi) Duvin Emiri İsa getirince, Büyük Katolikos Gernili (II.) Geork (Kevork) onu takdis ederek, Büyük Aşut Bagratuni'ye (886-890), "Aşkenaz (Saka/Skyth) Irkının Tâci" olarak giydirdi. Bu da, İspir-Bayburt kesimi Sakalarından olduğunu gördüğümüz Bagratlı hanedanının, Hay/Hayk (Ermeni) kökünden gelmediğinin, keskin bir delilidir. Bkz: Müverrih Vardan, a.g.e. , s.159.

¹⁶²Vardan, a.g.m, s.160, Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu*, s.397

927), şâir ve bilgin bir zâttı. I. Aşut'a halef olan Kral I. Smbat (890-913)ın, Kayser I.Basil'den de mektup alıp, el altından Bizanslılar ile İslâm Devleti aleyhine işbirliği etmesi ve asker toplaması ardından Duvin'e saldırması yüzünden, Bagratlılar'ın eski sadakatini göstermedi. Bu yüzden metbuu Emîr Yusuf, Van ile Gevaş'taki Grigoryan Ardzeruni hanedanını, onun aleyhine destekledi ve onlardan Grigor Darenik oğlu Gagık'a (904-936) bir taç ile "Melik" ünvanını vererek¹⁶³, Van Gölü doğusu ve Kotur'a kadar ki yerlerde, kendisine bağlı bir "Ardzeruni Krallığı" kurdurdu. Hem Halife'ye, hem de Kayser'e elçi ve armağanlar gönderidi. Bagratlı I. Sempat'ın bu durumuna son vermek için Emîr Yusuf, 913'te O'nu, sığındığı Kağızman batısındaki çok sarp dağ hisarı Kaput (Gökçe) Kalesi'nde yakalayıp, bırakmışken, az sonra yine ihanetini sezerek, yeni merkezi "Eraskavork'ta tutuklayıp, Duvin'de kışlarken, onu zindana attı. 914 ilkbaharında, vergide kusuru görülen Si-Sakan Beğleri'nin sığınağı olup alınmazlığıyla tanınan "Erençak" (Alınçak) Kalesi'ni kuşatıp alırken, buranın altında Kral Sempat'ı boğdurarak (Eski-Türk Töresi'ne göre, "kan-dökmeden"), idam ettirdi ve sonra Erdebil'e döndü.¹⁶⁴

Kral Smbat'ın yerine geçen oğlu Demir lakaplı II. Aşut (915-928) bir Bizans yardımcı koluyla sınıra gelip fırsat kolladığı sırada, Emîr Yusuf ordusuyla birlikte güneyde meşgul iken, yukarıda anılan Kôr Aşut'un 6. göbekten torunu olan Gürcistan'ın ilk Bagratlı Kralı II. Atarnase (881-923) tarafından 915'te taç giydirilerek yeniden babası mülkünde kral oldu. Bu arada, "harâc" yüzünden Halife ordusuyla savaşan Sacoğlu Yusuf, sonunda 919'da yakalanıp Bağdat'da hapsedildiğinden, Demir II. Aşut,

¹⁶³ Uras, s.73

¹⁶⁴ Temel Kitap, s.70, Vardan, a.g.e. , s.161, Uras, a.g.e. , s.75

rahatlıkla ülkesine düzen verdi.¹⁶⁵ Yusuf'un yerine Vali tayin edilen Türklerden Nasr-Sebük (919-922), Demir-Aşut'un amcası oğlu Aşut (921-936)a, Bagaran ve Kulp (Tuzluca) kesimini verip, onu destekliyerek "Başkumandan" ünvanını verdi. Demir Aşut ölünce kardeşi Abbas (928-952) halef oldu. Bunun da büyük oğlu III. Aşut, eski Kamsarakanlı Kalesi Anı'yı, yeni surlar ile genişleterek, orayı merkez edininip, Anı-Bagratlıları (952-1045) kolunun atası oldu. Bunun küçük kardeşi Muşel (Muşeg) (962-984), Kars-Bagratlıları (962-1064); III. Aşut'un oğlu Gürgen (982-989), merkezi Borçalı Çayı boyunda Lorı olan, Taşır-Bagratlıları (982-1189), bunun torunu Gagik, Şirvan batısındaki Kakhet-Bagratlıları (1039-1102) kolunu kurdu.¹⁶⁶

922'de yeniden Azerbaycan ve fazladan Rey Valisi olan Sacoğlu Yusuf, doğuda artan isyanları bastırmakla uğraştığından, Bizans'tan yönünü çevirmek için Demir Aşut'a, fahrî "Şahaşah" ünvanını verip, haracını düzgün göndermesini sağladı.¹⁶⁷ Doğuda Karmatlılar ile savaşırken şehit düşen Sacoğlu Yusuf'un yerine, onun ağabeğisi Afşin'in oğlu Abûlmusâfir Feth, Şubat 928 de Vali oldu. Bunun da zehirlenip 930'da öldürülmesiyle, Türk Sacoğulları Devleti sona erip, yerlerine az sonra tayin edilen ve Salârh da denilen Türk Kangarlı boyundan Müsâfiroğulları ve halefleri, iç mücadelelerle uğraştılar. Beriden, Bizanslılar, Makedonya Sülâlesi çağında Abbasîler aleyhine ilerlemeğe başlayıp, 934'te Malatya ve 949'da Kalıkala (Erzurum) gibi Avâsım'ın gaza merkezlerini ele geçirdi. Bu durum, "Ermeniyye"deki Hristiyan Melikleri'nin, eskisi gibi İslam Devleti'ne bol "harâc" ödeme yükünü azalttırdı. Ardzeruniler fırsat bulup, şimdiki Ağrı İli bölgesini bile, idarelerine aldılar.¹⁶⁸

¹⁶⁵ H. Dusun Yıldız, " X. yy da Türk Ermeni İlişkileri" , Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Topluluğu ile İlişkileri Sempozyumu, Erzurum, 1983, s.32, Vardan, a.g.e. , s.161.

¹⁶⁶ Vardan, a.g.e. , s.162.

¹⁶⁷ Vardan, a.g.e. , s.162; Yıldız, "X. yy'da Türk- Ermeni", s.34.

¹⁶⁸ Vardan, a.g.e. , s.163; Yıldız, "X. yy'da Türk- Ermeni", s.38.

b. Ermeni Topraklarının Bizans Tarafından İşgali

Bizanslılar, Abbasîler içindeki karışıklıklardan yararlanarak, 964'te Adana, ertesi yıl da Tarsus'u almış, 966-968'lerde Amîd ve Farkın (Silvan) bölgelerine girmiş, ertesi yıl Malazgirt'i alıp yağmalayarak, surlarını yıkmış ve Antakya'yı alıp yerleşmişlerdi. Bizanslılar, Âsî Vali Bardas'ın 979'da Sakarya boyunda yenilmesine yardımcı olan Tayk (Tav-Eli / Oltu-Tortum kesimi) Beği Bagratlı Kuropalat David'e, Malazgirt'e kadarki hudut bölgelerini, mükâfat vermişlerdi; o da (1000'de) ölümünden az önce, Bitlis'e kadarki yerleri işgal etmişti.¹⁶⁹

Tayk Kuropaladı Bagratlı Davit,¹⁷⁰ 1000 yılı başında zehirlenerek ölürken, vârisi bulunmadığından, hem ataları mülkü Tayk / Yukan-Çoruk boyalarını, hem de 979'da Bizans'tan mükâfat olarak aldığı, şimdiki Aşkale'den (Sarıkamış'taki) Soğanlı Dağları'na ve Bingöl'den Malazgirt'e kadarki ülkesini, Kayser II.Basil'e vasiyet etti. 999-1000 kışını Tarsus'ta geçiren Kayser, bu vasiyeti duyunca, ordusuyla gelip, buraları aldığı sırada, Eleşgert'te iken Anı ve Pasın'a gelişinde Kars Bagratlı Kralları, kendisini saygı ile karşılayıp, ülkelerinin ellerinde kalmasını sağladılar. Ordusu ile kışı Oltu bölgesinde geçiren II. Basıl, Ardanuç Bagratlı Beği Gurgen'e (994, 1008), Magitros ve bunun Apkazlar Kralı olan oğlu III. Bagrat'a (974-1014) daha yüksek olan "Kuropalat" ünvanını vererek, Bizans'a tâbiliklerini yeniletti. Böylece Bizans'ın yeni hudutları, Ardanuç, Kars ve Anı Bagratlıları ülkelerine dayanmış oldu.¹⁷¹

II. Basil, Tuna-Bulgarları ile uğraşırken, merkezi Kutayis olan yeni Apkaz ve Gürcü Kralı Bagratlı I. Giorgi (1014-1027), Bizanslıların elindeki Tayk (Tav-Eli)

¹⁶⁹ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi -I*, İstanbul, 1953, s. 284-286, 289,294,309,314; Ernest Honigman; *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çev: Fikret Işıltan, 1970, s.148, Bailly, a.g.e. , s.131.

¹⁷⁰ Ermeni sınırları valisi Sıklaros Bizans'a karşı isyan edince isyanın bastırılmasını sağlamasından dolayı Davit' Kuropalat ünvanı verilmiştir. Aynı Davit Bizans ile politikaları ters düşünce yine Bizans tarafından zehirletilerek öldürülmüştür. Bunun için bkz: Kaşgarlı, a.g.e. , s.18-19.

¹⁷¹ Mateos, a.g.e. , s.41; Grousset, a.g.e, s.525-533, Honigman, a.g.e. , s.154.

bölgelerini geri almak için, savaş açmış ve 1016 da Oltu'da, bir Bizans ordusunu yenmişti. 1021 yılında II. Basil ordusuyla gelince, Yukarı-Pasın'da (Hasankale'nin 6 km. doğusundaki) Okomi (Ügümi) kasabasını yaktırıp, halkını ve çevresindeki köylüleri, Trabzon Vilâyeti'ne sürdürdü; Oltu'yu yakarak geri çekilen Kralı takiple geldiği Ardahan'ı da yaktırdı; "Palakatsis" (Çıldır) Gölü yakınında yenilen I.Giorgi, Tıryalet'e çekildi, Çavaket'e (Ahılkelek çevresi) ve Tıryalet'e ilerleyen Kayser, havalar soğduğundan, kışlamak üzere, Trabzon'a çekildi.¹⁷² Ertesi yıl yani 1022 yılında buradan yine ordusuyla yürüyen Kayser, Basen'e gelince, Giorgi ona elçiler gönderip, barış dileğinde bulundu. Bu sırada, ülkesinde bir isyan çıkmasından kaygılanan Kayser, bu Apkaz Gürcü Kralı'nın dileğini kabul etti; onun üç yaşındaki büyük oğlu IV. Bagarat'ı, üç yıl için rehine alarak; Tao, Kalarçet, Şavşat, Göle, Ardahan ve Pasinler ile (Kars ilinin batı kesimi) "Büyük Vanand"daki "Porak" bölgelerini ülkesine katarak, barışı imzalayıp, İstanbul'a döndü.¹⁷³

Türk Gazneli Devleti'nin Horasan ülkesinde, kuzeyden gelen Müslüman Oğuz / Türkmenler'i, Üçoklar kolunun Kınık Boyu'ndan Selçukoğullar'ının çevresinde toplanıp, yerleşecek yurt arıyorlardı. Bu yüzden, bir yurt aramak için Selçuklu Çağrı Bey komutasındaki atlı akıncı kolu, İran ve Azerbaycan'ı aşarak 1018 yazında, Bizans'a tâbi küçük Ardzeruni Krallığı toprağına girdi. Bu sırada Van ve Vastan (Gevaş)'ı, çifte başkent olarak kullanan Kral Senekerim'in (1003-1022) askerlerini, iki defa yendiler, ve çevreyi yağmaladılar. Bu yüzden, yeni gelebilecek akıncılar önünde duramayacağını kestiren Senekerim, 1021'de Trabzon'da kışlayan Kayser II. Basil'e elçi gönderip, Ardzeruni toprakları, Sivas bölgesinde verilecek bir yurt ile değiştirildiğinden, 1022'de

¹⁷² Sevim, Genel Çizgileriyle, s.8; Honigman, a.g.e, s.154.

¹⁷³ M.Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944, s.25; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu'ya Yapılan İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Ehemmiyeti", DTCE, *Köprülülü Armağanı*, Ankara, 1953, s.226, Mateos, a.g.e. , s.44; Honigman; a.g.e. , s.156.

bu değişme oldu ve Bizans kuvvetleri gelip, Ardzeruni ülkesine yerleşerek, doğudan gelecek Selçuklu akınları'na engel olmakla vazifelendirildi.¹⁷⁴

1021 yazında da, Çağrı Bey idaresindeki yeni Türkmen akıncı kolu, Nahçıvan'dan Aras'ı geçerek ve Divin-Şeddâdlı Emirliği topraklarını aşarak, Gökçeğöl Elegez (Arakas) dağı arasındaki, Anı-Bagratlılar'ı Başkumandanları Pahlavuni mülkü Nik (Güzeldere) merkezi Beçeni (Beçni) yakınındaki savaşı kazandı, Başkumandan Pahlavunili Abırat oğlu Vaşak, bu savaşta öldü. Anı Bagratlı Kralı Hovhannes Sempat (1020-1040), oğulsuz ve kendi kardeşi Kaç-Aşut'un rekabetinden yılmış, savaştan korkan ve çok okumuş filozof ruhlu bir kimseydi. Selçuklu akıncılarının yaman okçu ve önünde durulmazlığını gören, son Ardzeruni Kralı'nın yaptığına benzer bir işe, karar verdi: Ülkesi, rakip kardeşi Kaç-Aşut'un eline geçmesin diye, ölümünden sonra Anı Şehri anahtarları ile birlikte, ülkesini Bizans'a bıraktığını belirten bir "Sened"i, Katolikos ile, 1022'de Trabzon kışlağından çıkacak olan Kayser II. Basil'e gönderdi; Kayser de ona, "Magistros" ünvanını tevcih edip, ölünceye değin, "Büyük-Armenya Arkhontu" (Kralı) tanınacağı sözünü verdi.¹⁷⁵

1040'ta Hovhannes-Smbat ölünce, türlü sebeplerden Anı kırallığı, iki yıl boş kaldı. Sonunda, onun rakibi kardeşi "Kaç" (Koçak/Kahraman) lakaplı IV. Aşut'un 15 yaşındaki oğlu II. Gagik (1042-1045), burada kral oldu. Bu sırada Kayser IX. Konstantin Monomakhos (1042-1054), ona mektup göndererek, 1022 Antlaşması'na göre Anı Krallığı bölgesinin Bizans'a âit olduğunu belirterek, "Büyük Armenia" sayılan bu ülkenin teslimini istedi. II. Gagik bu isteği reddedince, onun üzerine bir ordu gönderen Kayser, Duvin Şeddâdlı Emîri Abûlusvâr Şâvur (1021-1049, sonra 1067 ye

¹⁷⁴M.Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara, 1982, s.5-6, 8-10, 14-16; Kafesoğlu, a.g.m. , s.259,274; Grousset, a.g.e. , s.556-561.

¹⁷⁵Mateos, a.g.e. , 45; Kafesoğlu, a.g.m. , s.271; Honigman, a.g.e. , s.167; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s.14.

kadar Gence)a da, altun yaldızlı bir mektup gönderip; doğudan, Anı Vilâyeti'ne hücum etmesini ve alabileceği yerlere sahip olacağını belirterek, ittifak yaptı. Gelen Bizans ordusu, 1043'te çok müstahkem Anı Şehri önünde yenilip, Oltu'da kışlağa çekilirken; Emir Şâvur, kaynatası Bagratlı Kaç-Aşut'un, ağabeğisi Hovhannes Smbat'tan koparıp sahiplendiği Araş sağındaki Sürmelü ve Kulp kesimi ile, Arpaçayı boyundaki Bagaran'ı zapt edip, kendi ülkesine kattı.¹⁷⁶

Anı'da, Bizans ajanı olan Kralın Çukacısı Sargis ve şehir ileri gelenlerinin ortaklaşa yazdığı mektuba göre Kayser, 1044 sonlarında "Yeminli Mektup"la II.Gagik'i çağırıp İstanbul'a getirtince, Sargis "Kral-Nâibi" olarak idareye baktı. 1045 başlarında Kayser, Gagik'a Anı bölgesinin Bizans'a ait olduğunu ihtarla, onu tutuklattığı sırada, "Vest-Sargis" de hududa yaklaşan Bizans'ın Doğu-Kumandanları ve ordusunu çağırıp getirterek, Eylül 1045'te kan dökülmeden, Anı Şehri'ni onlara teslim etti. Burada "Anı Themasi"¹⁷⁷ (Bizans Askerî-Vâliliği), bölgenin Bizans İmparatorluğu'na "Gönül isteği ile Katıldığı"ni gösteren ve ileri gelenlerin adları yazılı toplu mektubunu, İstanbul'a gönderdi ve 1045 sonbaharında, Duvin'i almak üzere, Şeddâdlılar ile savaşa girişti. Bu sırada Gerni Çayı'nı bentlerle kesip batısını bataklığa döndüren Emîr Savur, Duvin önünde Bizans ordusunu, ağır bir bozguna uğrattı. Ancak, onun 1043'te aldığı yerlerden başka, Elegez Dağı eteklerindeki iki kaleyi, Bizanslılar'ın almasına engel olamadı. 1047'de Bizanslılar, Emîr Şâvur ile barıştılar; alınan bölgeler "Anı ve İberyâ Vilâyetleri" adıyla Bizans'a bağlanıp, idaresine "Duka" ünvanlı Katakalon Kekaumenos

¹⁷⁶ Mateos, a.g.e, s.72, Ostrogorsky, a.g.e. , s. 309; Fahrettin Kırzioğlu, "Anı'nın Selçuklular Tarafından Fethi", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. II, Ankara, 1970, s.121.

¹⁷⁷ Bizans Ermeniler'e güvenmediğinden dolayı Ermenileri Anadolu'nun içlerine göçe zorlayarak sınır bölgelerinde bu şekilde thema'lar oluşturup sınır güvenliğini bizzat kendi askerleri vasıtasıyla korumayı amaçlamıştır. Bkz: Honigman, a.g.e. , s.173

memur edilip, kalelerin tahkim ve tamirine başlandı. 16 Ağustos 1064'deki Selçuklu Fethi'ne kadar bölge, 20 yıl Bizans işgal idaresinde kaldı.¹⁷⁸

2. ANADOLU'DA SELÇUKLU BİZANS MÜCADELESİ SIRASINDA ERMENİLER

Bizans'ın Ermeni sınırları valisi Bardes Sklaros (976-979) Bizans'a karşı isyan etti. Askerlerini Ermenilerden teşkil eden Sklaros'u Grigor ve Bagrat Ermeni Beyleri de destekleyerek bölgede Bizans'ın hakimiyetini çöktürdüler.¹⁷⁹ Fakat Ermeni David ve Bizans komutanlarından Bardes Puhakos bu isyanı bastırdılar. Bizans imparatoru Basil, David'e küropolatlık ünvanı ile beraber Tayk bölgesinin idaresini verdi.¹⁸⁰ Bizans komutanı Bardes Phokos ise bu isyanı bastırdıktan sonra manastıra çekilerek münzevi bir hayat seçti. Fakat bir müddet sonra İstanbul'da karışıklıklar başgösterince manastırdan ayrılarak İmparator Basil'e karşı krallığını ilan etti. Phokos'ın bu isyanı Sklaros tarafından da desteklendi. Küropolat David'e de bu isyanı desteklemesi için davet yapıldı. David de bu isyana katıldı.¹⁸¹ Durumun zorluğu karşısında Basil İstanbul'dan hareket ederken Kiev'den de yardım istedi ve bu yardım sayesinde asileri yenebildi. Puhokos savaş meydanında ölmüş, David ise kaçarak canını zor kurtarabilmişti. Basil hızla David'in üzerine yürüyerek onu cezalandıracaktı. Fakat David pişmanlık duyarak Basil'den özür dileyerek kurtulabileceğini umuyordu. Ermenilerin bu iki yüzlü politikasından bıkan Bizans David'e öldükten sonra

¹⁷⁸ Mateos, a.g.e. , s.73-74; Ostrogrsky, a.g.e. , s.311; Honigman, a.g.e. , s.166.

¹⁷⁹ Aristakes Lastivertc'i, *Aristakes Lastivertc'i's History*, Translation: Robert Bedrosian, Newyork 1985, (Events in the Land of the Armenians), s.22; eser için bkz: <http://rbedrosian.com/a1.htm>; Mateos, a.g.e. , s.36; Honigman, a.g.e. , s.148; Kaşgarlı, a.g.e. , s.18.

¹⁸⁰ Aristakes, a.g.e. , (Events in the Land of the Armenians), s.24; Kaşgarlı, a.g.e. , s.18

¹⁸¹ Aristakes, a.g.e. , (Events in the Land of the Armenians), s.25; Mateos, a.g.e. , s.41; Kaşgarlı, a.g.e. , s.19.

topraklarını Bizans'a bırakmak şartıyla affedilebileceği bildirildi. David başka çare olmadığı için bu şartı kabul etmek zorunda kaldı.¹⁸²

Basil, batıda Bulgarlarla, doğuda Ermenilerle uğraşmak durumunda kaldığından doğudaki isyanı bastırır bastırmaz bir çok Ermeniye Bulgarlara karşı mücadele etmeleri için batı sınırlarına mecburî ikamete tâbi tuttu. Böylece batıda Bulgar meselesini halleden Basil, stratejik öneme haiz David'in topraklarını ele geçirebilmek için bir tertip düzenleyerek David'i öldürttü. Daha önce varılan anlaşma gereği toprakları alabilmek için kışı geçirdiği Tarsus'tan hareket ederek Malatya üzerinden Tayk'a geldi. İmparator burada Aphaz kralı Bagaraf, İberia kralı Gürgen, Kars kralı Abas, Vaspurakan kralı Senekerim ve onun kardeşi Gürgen'i huzuruna kabul ederek onlara zengin hediyeler verdi.¹⁸³ Topraklarını aldıktan sonra Tayk asilzadelerini İstanbul'a gönderen imparator, Vaspurakan'ın Müslüman komşu Emirlerine mektuplar yazarak Vaspurakan'a karşı yağma, ahalisinin esir edilmesi gibi her türlü düşmanca tutumu yasakladığını bildirdi. İmparatorun bu davranışı Müslümanlara gözdağı vermekten ziyade Vaspurakan'a karşı alakasından ileri gelmekte olup, daha o zamanlarda bölgeyi ilhak etmeyi tasarladığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁴

a- Selçuklu Ermeni İlişkilerinin Başlaması ve Çağrı Bey'in Anadolu Seferi

Tuğrul ve Çağrı Beyler dedeleri tarafından birer lider olarak yetiştirilmişlerdi. Amcalarına bağlı kalmakla beraber Maveraünnehir'de kendilerine bağlı birlikler teşkil ederek adeta bağımsız hareket ediyorlardı. Gün geçtikçe güçlenen iki kardeşin varlığı

¹⁸² Aristakes, a.g.e. , Chapter-1, (Events in the Land of the Armenians), s.25; Honigman, a.g.e. , s.154, Kaşgarlı, a.g.e. , s.19

¹⁸³ Aristakes, a.g.e. , Chapter-2, (Concerning the Armenian Kingdom), s.26; L. Arpee, a.g.e. , s.89; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.8; Honigman, a.g.e. , s.154

¹⁸⁴ Mateos, a.g.e. , s.44; Yinanç, Anadolu'nun Fethi, , s.25; Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya Yapılan İlk Selçuklu Akını", s.226.

bölge hükümdarları için tehdit unsuru idi.¹⁸⁵ İki kardeşe karşı bir komplo kurup ortadan kaldırma teşebbüsü başarısız olunca buralarda tehlike olduğunu gören iki kardeş Rum ülkesine akınlar yapıp yurt tutmaya karar verdiler. Bu akınlardan ilki Çağrı Bey komutasında Ermenilerin yaşadığı bölgeye 1016 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu tarih, tarihçiler arasında ihtilaf mevzuudur. Fakat o devirde yaşamış ve olayları günü gününe kaydetmiş olan Ermeni tarihçisi Aristakes 1016 tarihini vererek bu seferin tarihini kaydetmiştir.¹⁸⁶ Yine bir Ermeni tarihçisi olan Smbat da 1016 tarihini verir.¹⁸⁷ Mateos ise olayları doğru vermekle birlikte tarihi yanlış vermiştir. Mateos'un eseri en fazla kullanılan Ermeni kaynağı olduğundan tarihçileri yanıltmıştır.¹⁸⁸

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu bu sefer, bir keşif seferidir. Bu keşif seferi sırasında, Ermeni ve Gürcüler, vasal statülerine rağmen Bizans ile ciddi bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Çağrı Bey, üç bin kadar bir atlı kuvvetiyle Maveraünnehir'den hareketle Horasan ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya ulaşıp, Van gölü bölgesi Ermeni toprakları (Vaspurakan)'na girdi.¹⁸⁹

O zamana değin hiç Türk askeri görmemiş olan Ermeniler Ermeni kaynaklarında belirtildiği üzere, “mızrak, ok ve yaydan silahları çekili olan, beli kemerli,

¹⁸⁵ Sultan Mesud bu güçlenmenin önünü alabilmek için hemen ordusu ile Nişabur'a hareket etmiştir. Kendisini Selçuklular hakkında uyarıcı vezirini de Selçuklu tarafını tutuyorsun diyerek hapsedirmiştir. Bkz: Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali bin Nâsır ibn Ali El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev: Necati Lügal, TTK, 1999, s.3; El-Feth b. Ali Bundarî, *Zubdat Al Nusra ve Nuhbat Al Usra*, çev: K.Burslan, TTK, 1999, s.3-4; Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, c.I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, s.20-24; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Transkripsiyon: Dr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s.44; Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Er-Rânevî, *Râhat'üs-Sudûr ve Âyet'üs-Sürûr*, çev: Ahmed Ateş, c.I, TTK, 1999, s.93.

¹⁸⁶ Aristakes, a.g.e. , (Events in the Land of the Armenians), s.22.

¹⁸⁷ Smbat a.g.e. , s.18.

¹⁸⁸ Mateos, a.g.e. , s.48.

¹⁸⁹ Mateos, a.g.e., 48-50; Smbat, a.g.e. , 18-19; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Ankara 1988, s.11.

kadınlarınkine benzeyen uzun ve örülü saçlı, rüzgar gibi uçan Türk atlıları” karşısında korku ve dehşete kapılmışlardır.¹⁹⁰

Ermeniler, uzun saçlı, ıslık çalan okları olan, yılan gibi kıvrak atların üzerindeki bu savaşıçılardan müthiş korkmuşlar ve bu savaşıçılara karşı koyamadan bozguna uğrayarak savaş meydanlarından kaçmışlardır. Vaspurakan hakimi Senekerim'in oğlu David bu korku manzarayı babasına anlatınca vesveseye kapılan Senekerim artık sonlarının geldiğine karar vererek topraklarını Bizans'a bırakmaktan başka çare bulamadı.¹⁹¹ Çağrı Bey ise bu topraklardan elde ettiği ganimetlerle geri dönerek bölgenin güzellikleri hakkında Tuğrul Bey'e uzun uzun bilgiler vererek buraların yurt tutmak için elverişli yerler olduğunu anlattı.¹⁹²

Çağrı Bey'in Ermeni ve Gürcülerle giriştiği bu ilk ilişkiler ve mücadelelerden sonra, kaynaklarda Balhan, Irak ve Navekiyye adlarıyla anılan Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen zümreleri, 1028 yılında, Gazneli Mahmud ve daha sonra yerine geçen oğlu Mesud'un sıkıştırma ve şiddetle izlemeleri sonucunda,¹⁹³ batı yönüne hareketle Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya, Bizans'a tabi olduğunu gördüğümüz Ermeni topraklarına akınlarda bulunmuşlardır. Hatta Bizans'la mücadelelere devam etmek üzere, Azerbaycan hükümdarının hizmetine girmişlerdir.¹⁹⁴

Selçuklular'ın Gaznelilerle olan mücadeleleri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Selçuklular 1035 yılında Mesa yöresinde Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, bazı haklar elde etmişlerdir: Gazneliler Devleti Musa Yabgu'ya Ferave'yi, Çağrı Bey'e

¹⁹⁰ Mateos, a.g.e., s.48.

¹⁹¹ Aristakes, a.g.e. , s. 25; Smbat, a.g.e. , s.18; Mateos, a.g.e. , 48; Kafesoğlu, a.g.m. , s.271; Honigman, a.g.e. , s.167; Turan, Selçuklular Zamanında , s.14.

¹⁹² Mükrimin H. Yinanç, “Çağrı Bey”, *İA*, c.III, s.324; Turan, Selçuklular Zamanında, s.14.

¹⁹³ Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.2-3; Ravendî, c.I, s.93 vd. ; Bundarî, a.g.e. , s.3-4; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., s.22; Yazıcızâde Ali, a.g.e. , s.45.

¹⁹⁴ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.IX, s.291-294, Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.23-24

Dihistan'ı ve Tuğrul Bey'e de Mesayı veriyordu. Ayrıca Sultan Mesud Selçuklu reislerine hil'at, mensur ve sancak göndererek "Dihkan" ünvanı vermiştir.¹⁹⁵

Bu savaş, Selçukluların prestijini arttırmıştı ve akın akın Türkmenler onların yanına gelmeye başlamışlardı. 1038'den 1043'e kadar Selçuklular Ermenilerin yaşadıkları bölgelere akınlar yapıp etkili olmuşlardır.¹⁹⁶

Bu Türkmenler, 1038-1043 yılları arasında Vaspurakan bölgesi Ermeni topraklarına girerek Prens Haçik'in kumandasındaki Ermeni kuvvetlerini bozguna uğratmışlar ve Haçik'de çarpışmalar sırasında öldürülmüştür. Türkmenler daha sonra Rey'e dönmüşlerdir.¹⁹⁷

1038 yılında Serahs civarında iki taraf arasında yapılan savaşı yine Selçuklular kazandı ve Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Bu zaferle Selçukluların istiklalleri için ilk adımı attıklarına inanmışlar ve yeni bir devlet kurma hazırlıklarına başlamışlardı¹⁹⁸

Sultan Mesud tekrar Selçuklulara karşı harekete geçti. Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden savaşların en büyüğü ve en önemlisi Merv civarındaki Dandanakan Kalesi yakınlarında oldu. Selçuklular Sultan Mesud idaresindeki Gazneli ordusunu kat'i bir şekilde hezimete uğrattılar (23 Mayıs 1040).¹⁹⁹ Azîmî, Sultan Tuğrul Bey'in "Horasan işleri" yoluna girdi diyerek Selçukluların artık kurulduğunu ifade

¹⁹⁵ Ali El- Hüseyinî, a.g.e. , s.4; Ravendî, c.I, s.95; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.23; İbn'ül-Esir; a.g.e.IX. s.291-294, M.Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, T.T.K. , Ankara, 1998, s.42-43, Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.23-24

¹⁹⁶ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.I., s:295-296, Mateos, a.g.e., s:68-71, İbn'ül-Esir,a.g.e., IX, s:383-385

¹⁹⁷ Ab'ul-Farac, a.g.e. , c.I, s.295-296, İbn'ül-Esir, IX, s.383-385; Sevim, *Anadolu'nun Fethi* ,s.25

¹⁹⁸ Ali El-Hüseyinî, a.g.e. , Ravendî, c.I, s.99; Bundarî, a.g.e. , s.8; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.24.

¹⁹⁹ Ali El-Hüseyinî, a.g.e. , s.9; Bundarî, a.g.e. , s.8-9; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.27; Yazıcızâde Ali, a.g.e. , s.46; İbn'ül-Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev: Prof. Dr. Ali Sevim (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler), TTK, 2006, s. 3-4; Ali El-Hüseyinî, a.g.e. , s.8-9; Claude Cahen; "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", çev: Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, C.LI, Sayı: 199, T.T.K., Ankara, 1987, s.1406; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay. İstanbul 1999 s.103.

eder.²⁰⁰ Dandanakan Savaşı'ndan sonra Horasan'da tamamen müstakil bir Selçuklu Devleti kurulmuştur.

Anadolu'ya Selçuklu akınlarının başladığı sıralarda, Bizans tahtına geçen IX. Konstantin Monomak (1042-1055), Ermeni halkına çok ağır vergiler yükledikten başka birçok Ermeni ileri gelenlerini de Anadolu içlerine sürmüştür.²⁰¹

Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişabur'dan Rey'e naklettikten sonra Selçuklu prens ve emirlerini batı yönündeki memleketlerin fethiyle görevlendirdi. Bu cümleden olarak İbrahim Yınal, fetihlerini birkaç yıl içinde Hemedan ve İsfahan bölgesinden Dicle ırmağı kıyılarına değin ulaştırırken, Kutalmış da Aras ırmağını geçip Ermeni ve Gürcü memleketlerine girmeyi başardı.²⁰²

Prens Hasan ve Yakuti, Hazar kıyılarıyla Azarbaycan'ı fetihle meşgul oluyorlardı.²⁰³ Bu sıralarda Erran'da, yönetimleri Bizans'a bağlanan Ermeni ve Gürcü halkları ile Müslüman Şirvanşahlar ve Şeddadoğulları beylikleri bulunuyordu

Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak'ın 1045 yılında Gürcü Kralı Liparit'in yönetiminde sevkettiği kuvvetler, Şeddadoğulları beyliğinin başkenti Duvin'e değin ilerlemişlerdi. Kutalmış, Şeddadoğulları'nı Bizans'a karşı savunma amacıyla harekete geçerek Liparit'i Gence önlerinde ağır bir yenilgiye uğratmıştır.²⁰⁴

Öte yandan Prens Hasan, Basil tarafından sınırları genişletilerek Grek Vaspurakan'ı haline dönüştürülen Van Gölü bölgesine akınlara başladı. 1047-48 yılında, Bizans'ın

²⁰⁰ İbn'ül-Azîmî, a.g.e. , s.4; Ravendî, c.I, s.102.

²⁰¹ Zafer Özkan, *Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2001, s.1-2; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.13.

²⁰² Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.12; Ravendî, c.I, s.102-103; Bundarî, a.g.e. , s.9; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.14.

²⁰³ Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.13, Bundarî, a.g.e. , s.9

²⁰⁴ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.I., s:296-297

Vasputakan Valisi ‘‘Aaron’’ ile Büyük Zap suyu kıyılarında yaptığı savaşta bozguna uğrayıp Şehit olmaktan kurtulamadı.²⁰⁵

Bunun zerine Azerbaycan genel valiliğine atanan İbrahim Yınal, Tuğrul Bey’den aldığı buyruk zerine, Kutalmış ile birlikte harekete geçerek Eylül 1048’de Pasin Ovası’nda Hasankale nlerinde Liparit, Aaron ve Katakalon kumandasındaki Bizans ordusunu bozguna uğratmış, Başkomutan Liparit de tutsak alınmıştı.²⁰⁶

Sultan Tuğrul, 1054 yılı başlarında bizzat ordusuyla harekete geçerek Doğu Anadolu’da fetihlere başladı. İlk hamlede Muradiye ve Erciş’i fethetti. Çoruh ırmağı havzasına gönderdiği kuvvetler, Bayburt’u feth ile Trabzon’a değin akınlarda bulundular. Bir kısım kuvvetlerde Kafkasya’da ilerlediler. Başka bir Selçuklu birliği ise, çoğunluğunu Ermeni askerlerinin oluşturduğu Bizans kuvvetlerini bozguna uğratmakta güçlük çekmedi.²⁰⁷

b- Ermenilerin Bizans Tarafından İç Anadolu’ya Zorla Göç Ettirilmesi ve Anı Theması’nın Kurulması

Selçuklu fethinden önce Anadolu’nun doğusunda Bizans’a tâbi iki Ermeni Prensligi bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat hanedanının elindeki ‘‘Anı’’, diğerisi de Arzuruni ailesinin başında bulunduğu Van glnn doğusundaki ‘‘Vasputakan’’ Prensligi idi. Her iki prenslik de daha önce Abbasilere tabi iken, X.yüzyıl sonlarında bölgeye hakim olan Bizans’ın hakimiyetine girdiler.²⁰⁸

²⁰⁵ İbn’l-Azmi, a.g.e. , s.9; İsmet Parmaksızoğlu, ‘‘Bagratlılar’’, *Türk Ansiklopedisi*, c. V, s.42; Sevim, Genel izgileriyle, s:14.

²⁰⁶ İbn’l-Azmi, a.g.e. , s.9; Ravendî, c.I, s.103; Grousset, a.g.e. , s.587-590; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB, İstanbul, 1972, s.54 vd. ; Aynı yazar, ‘‘I. Tuğrul’’, *İA*, s.342; Turan, Osman, Selçuklular Zamanında, s.17-18.

²⁰⁷ Mateos, a.g.e. , s. 100; Grousset, a.g.e. , s.582; Turan, Selçuklular Tarihi ve , s.131.

²⁰⁸ Abu'l Farac, a.g.e. , c.I. s:333; Temel Kitap, s:79.

Bunlardan başka, Kars hakimi yine Bagrat soyundan Abbas isimli birisiydi. Tiflis ve çevresinde ise III. Bagrat; Oltu, İspir, Bayburt civarında ise bir başka Ermeni kolu hakim idi.²⁰⁹

Böylelikle, aynı aileden gelme birçok prensler, adı geçen bölgede yer yer yönetimi ellerinde bulunduruyorlardı.²¹⁰

Vasurakan hakimi Senekerim, Selçukluların doğuya yaptığı seferlerin artması üzerine Bizans ile müzakereler yaparak topraklarına karşılık Sivas ve havalisine yerleşmeyi kabul etti. Bizans imparatoru Senekerim'e Magistros²¹¹ ünvanı vererek istihdam etme yolunu seçti. Senekerim ile birlikte 40.000 Ermeni Orta Anadolu bölgesine göç etti. Ermeniler bu göçü birinci barış hicreti olarak isimlendirdiler. Bizans İmparatoru savaş veya hile yoluyla ele geçirmeyi planladığı bu yerleri Çağrı Bey'in akınları sayesinde zahmetsiz bir şekilde ele geçirince hiç vakit kaybetmeden bölgede askeri garnizonlar kurmaya başladı.²¹²

Böylece Van'daki Vasuragan Prenslığı'ne son verildi. Van'ı işgal eden Bizans, civardaki Ermeniler'in bir kısmını Orta Anadolu'ya, bir kısmını da 1030'da Arap Numayrî hanedanının elinden almış olduğu Urfa'ya yerleştirdi.²¹³

Ermeni tarihçi Mateos, bu tehcir olayını şu sözlerle ifade eder: “İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletimizi tahrip edip, Türklerin istilasını kolaylaştırdılar.”²¹⁴

²⁰⁹ Honigman, a.g.e., s.155-156; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.7-9.

²¹⁰ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, Ankara, 1983, s.45,46; Hüdavendigâr Onur, *Millet-i Sâdika'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler*, İstanbul 1999, s.32.

²¹¹ Bizans'ta devlet müsteşarlığına eş bir görevdir.

²¹² Aristakes, a.g.e. , s.34; Der Nersesyan, “The Kingdom of Cilician Armenian”, *The History of Crusades*, London 1968, c.II, 630-631; Honigman, a.g.e. , s.171; Kafesoğlu, a.g.m. , s.272; Nejat Göyünç, “Van”, *İA*, c.XII, s.198; M.H.Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s.34-36

²¹³ M.Halil Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s.36.

Çağrı Bey'in bu dehşetli akını yalnız Senekerim'i yıldırmamıştı. Bir diğer Ermeni Prenslığı olan Anı'da aynı durumdaydı. Vaspuragan Prenslığı'nin ortadan kaldırıldığı tarihlerde Anı yine Bizans'a tâbi Ermeni Smbat'ın elinde bulunuyordu. Smbat, Bizans İmparatoru II.Basil'in Gürcistan seferi sırasında Gürcü kralı Giorgi'yi tutmuştu. Vaspuragan prensliği ortadan kaldırılınca Smbat, Bizans İmparatoru II.Basil'in intikam almasından korkup, Patrik Petros'u ona göndererek Anı'yı Bizans'a vasiyet etti.²¹⁵ Ancak öldükten sonra topraklarını Bizans'a terk edebileceğini vaad etti.²¹⁶ Daha sonraları Anı kralı Smbat ölünce Basil'in doğu siyasetini takip eden Konstantin hemen bölgeye asker göndererek şehri ele geçirdi. Bizans askerî sistemi gereği burada bir thema kuruldu ve adına Anı thema'sı dendi²¹⁷

Eylül 1045'de Anı'da başlayan Bizans Thema İdaresi, 16 Ağustos 1064 Selçuklu fethine değin 19 yıl sürmüştür. Ortaçağda Bizans-Ermeni ilişkilerini başka bir açıdan ele aldığımızda; Ermeni halkına karşı en büyük ihaneti Ermeni Kral ve Derebeyleri yapmıştır. Anı Derebeyi Gagik, kardeşi Gürgen, Kars Kralı Abas, Van Derebeyi Senekerim Ermeni topraklarını Bizans'a şahsî çıkarları ve ihtiraslarının karşılığında para ile satarak İç Anadolu'ya yerleşmişlerdir.²¹⁸

Bizans, doğu sınırının güneye nazaran daha nazik olduğu kanaatindeydi. Türkler karşısında duyduğu korku Basil'i imparatorluğa en yakın olan Ermeni feodal beylerinin

²¹⁴ Mateos; a.g.e. , s.112.

²¹⁵ Smbat, a.g.e. , s.20; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTK 2007, s.15.

²¹⁶ Smbat, a.g.e. , s.20; Barthold, "Anı", *İA*, c.I, s.435.

²¹⁷ Aristakes, a.g.e. , s.61-63; Mateos, a.g.e. , s.72; Smbat, a.g.e. , s.26; Ostrogorsky, a.g.e. , s.309; Honigman, a.g.e. , s.166; Erol Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hakimiyetinde Anı", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002, s.12

²¹⁸ W.M.Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev; Mihri Pektaş İstanbul, 1960, s.320; Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Anadolu'da Ermenilerin Yerleşim Noktaları – Büyük Ermenistan – Bizans'ın Ermenilere Verdiği Ünvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont gibi Titirler – Armeno – Grek Bazilciler," *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 22–26 Eylül 1986, III, Ankara 1991, s.1094

topraklarını ilhaka, ve bundan sonra da Ermeniy'e'nin güney doğusunu teşkil eden topraklarla Kars bölgesini derhal işgale sevk etti.²¹⁹

Bizans, Ermeniy'e bölgesinin ilhakına askerî sebeplerlerden dolayı başvurmuştur. Feodal Ermeni beylerine güvenilemeyeceği Bizans'ın yıllardır elde ettiği acı bir tecrübedir. Ermeniler aynı dinden olmalarına rağmen -Müslümanlardan daha fazla- Bizans'dan nefret ediyorlardı. Bizans'la Ermeniler arasında kültür ve ticari ilişkilerin sürekliliğine, imparatorluğa göçerek burada yüksek makamlara kadar yükselmiş bir çok Ermeninin varlığına rağmen bu düşmanlık hiçbir zaman ortadan kalkmamıştır. Ermeniy'e bölgesinin vadilerinden Anadolu'nun kalbine akın yapmak çok kolaydı. Bizans'ın askerî makamları böyle bir tehlike yuvasını kontrolleri dışında bırakmak mesuliyetini üzerlerine alamazlardı. Zira Bizans'ın askerî politikası gereği sınırlardaki Ermeniler boşaltılmış, içlere çekilen Ermeniler birçok yükümlülükten kurtulmuşlardı. Böylece Bizans daha önce tampon bölge olarak tutmaya çalıştığı bölgeyi ilhak etti. Askerî themalar tesis ederek savunmayı bizzat kendi askerleri vasıtasıyla gerçekleştirme yoluna gitti.²²⁰

Bizans, stratejik ve ticarî öneme haiz Sivas, Kayseri, Malatya gibi şehirlere yerleştirdiği Ermenilere kendi reislerinden valiler tayin etmişti. Bu jeste mukabil Ermenilerden sadakat göstermelerini, isyan etmemelerini ve ortak düşmanları Türklere karşı birlikte karşı koymalarını istiyordu. Bizans'ın bu olağan üstü hal karşısında yardımlarını beklediği Ermeniler ise Bizans'ın şimdiye kadar yapmış olduğu zulüm, işkence ve taassubî mezhep iddialarını unutmamıştı.²²¹

²¹⁹ Vardan, a.g.e. , s.178; Honigman, a.g.e. , s.173; Fahrettin Kırzioğlu, "Kars", *İA*, c.VI, s.361.

²²⁰ Kürkcüoğlu, "Ermeni, Bizans...", s.13

²²¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*, çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1980, s.80; Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu, s.148; Ostrogrosky, a.g.e. , s.318.

Çağrı Bey'le başlayan Türk akınları Sultan Alparslan devrinde doruk noktasına çıktı. Tuğrul Bey'in ölümü (Eylül 1063) üzerine, Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçen Alparslan, daha önceleri Anadolu'da girişilen Selçuklu akınlarını sürdürmek amacıyla, Şubat 1064'te, ordusuyla Rey'den Azerbaycan'a geldi.²²²

Sultan Alparslan, daha önceleri Ermeni Bagratuni Krallığı'nın başkenti olan ve Doğu Anadolu'nun en müstahkem ve önemli kalelerinden birine sahip olan ve Ermeni Smbatoğlu Bagrat ile Gürcü Bakur Anoğlu Girkor'un müştereken savundukları Anı'yı kuşatmaya başladı.²²³

Bu sırada oğlu Melikşah ve veziri Nizamü'l-mülk'ün kumandasındaki ikinci bir Selçuklu kuvveti, Aras ırmağı vadisi boyunca hareket edip Sürmeli²²⁴, yi ele geçirdikten sonra, kaynaklarda Farsça şekliyle kaydedilen ve mahfuz surlara sahip olan "Meryemnişin"²²⁵ kalesini kuşatmakta idi. Meryemnişin güçlüğü de olsa fethedildi.²²⁶

Daha sonra Alparslan, şiddetle sürdürmekte olduğu kuşatma ve sıkıştırma hareketından sonra Ermeni kaynaklarında "asla zaptolunamaz" şeklinde vasıflanan Anı'yı fethetmeyi başardı.²²⁷

Bizans'ın Ermeni ve Ermeniyeye bölgesi politikasının iflas ettiği için alameti olan Malazgirt Savaşı Bizans için bütün gücün ve kendinden emin olmanın doruk

²²² Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.24; Ravendî, a.g.e. , c.I, s.114; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.59; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.X, s:49-50; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.15.

²²³ Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.26-27; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.61 vd.

²²⁴ Kaynaklarda Sürmeli şeklinde geçmekte olup bugünkü Aras nehri boyundaki Sürmeli'dir. Sumari ifadesi için bkz: Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.61; buranın Sürmeli olduğu ile ilgili bkz: Honigman, Bizans Devleti , s.175 ve 184.

²²⁵ Burada rahipler ve keşişler oturmaktaydı. Hristiyanlar için kutsiyeti olan bir yerdi. Mukavemeti güçlü bir yerdi. Melikşah burası fethedilirken ipe surlara tırmanmış ve kayarak suya düşmüş, ciddi bir ölüm tehlikesi atlatmıştır. Bkz: Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.24.

²²⁶ Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.24-25; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.60-61; İbn'ül-Esir, a.g.e., X, s:53-54

²²⁷ İbn'ül-Esir, a.g.e., X, s:39-41, Mateos, a.g.e., 118-121, Ali El- Hüseynî a.g.e. , 26-28; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , s.64; İbn'ül Adim, *Bugyet'üt-taleb fi Tarihi-i Halep*, Biyografilerle Selçuklu Tarihi, çev:Ali Sevim, Ankara 1982, s:22-23.

noktasıydı.²²⁸ Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes 1068'te düzenlediği Doğu Seferi'nden bir sonuç alamayınca Selçuklu akınlarını ve ilerlemesini durdurmak maksatlı tekrar 1070 yılında doğuya hareket etmiştir. Bu sırada Sultan Alparslan Fatimîler üzerine sefere çıkmış sonrasında Doğu Anadolu'ya geçerek Halep'i almıştı. Sultan Mısır'a doğru hareket ettiği sırada, İmparator'un ilerlemekte olduğu haberini alınca, Romanos Diogenes'i karşılamak üzere yönünü değiştirdi.²²⁹

Bu savaştan kısa bir süre sonra Türkler Orta Anadolu'ya hatta Ege sahillerine kadar akınlar gerçekleştirdiler.

Bizans, Ermeniye bölgesini Türk akınlarına karşı boşaltıp kendi savunma sistemini uygulamasının acı sonucuna katlanırken Ermeni vekayinâmecisi Smbat "Öksüzlüğün ve kötü Grek milletinin yüzünden Hristiyanların Müslümanlar tarafından maruz kaldıkları akıbeti tarif etmek imkan haricindedir. Grekler fena tabiatlarıyla Ermeni milletini felaketsürüklemişlerdi. Çünkü onlar keklik sürülerini dağıtan atmacalar gibi düşmanlarını kovalayan muzaffer kralları Ermeni memleketinden uzaklaştırmışlardır. Ermeni kahramanlarının yerine hadım vali ve kumandanlar tayin etmişlerdir. Onlar kahramanlık ve harp işleriyle hiç meşgul olmamışlardır, onlar cesur bir Ermeni askerini görünce gözlerini çıkarıyorlar, kendileri ise kurtlara karşı koyun sürülerini müdafaa edemeyen köpekler gibi kaçıyorlar ve memleketi yağma ve esir edilmek üzere düşmana

²²⁸ Smbat, a.g.e., s.44; Mateos, a.g.e., s.140; Abu'l-Farac, a.g.e., s.322; İbrahim Kafesoğlu, "Malazgirt", *İA*, c.VII, s.242; Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi", s.201.

²²⁹ Ravendî, a.g.e., c.I, s.116-117; Ali El-Hüseynî, a.g.e., s.33; Bundarî, a.g.e., s.37-41; Ahmed b. Mahmud, a.g.e., c.I, s.80-83; Sıbt İbn'ül-Cevzî, *Mir'atü'z-zaman fi Tarih'ül-Âyan* (Selçuklular ile ilgili kısmını yayınlayan) Ali Sevim, Ankara 1968, s:143-155; Mateos, a.g.e., 130-140; Grousset, a.g.e., s.612-614; Malazgirt Savaşı için bkz: Faruk Sümer - Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara, 1971.

terk ediyorlardı." diyerek Bizans'ın izlediği politikanın ne kadar yanlış olduğunu acı feryatlarla anlatıyordu.²³⁰

Mateos ise " Ermeni milleti öksüzlüğün yalancı hamilerin ve korkak Grek milletinin yüzünden çektiği ızdırapları kim birer birer tasvir edebilecekti, çünkü Grekler Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurt köpeğini görünce kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler. Grekler, Ermeniye kalesini tamamıyla yıkmak işinde büyük gayretle çalışır, ve Türkler tekrar tekrar taarruz ettikleri vakit kazanılan zaferleri kendilerine mal ettiler. Onlar utanmaksızın hadım kumandanlar ve haremağası askerlerle Ermeniye'yi müdafaaya kalkıştılar. Halbuki Müslüman Türkler bütün şarkın sahipsiz kaldığını görünce kuvvetli ordularla beraber bir sene içinde İstanbul'un kapılarına kadar ilerlediler. Bütün Roma eyaletlerini, liman şehirlerini ve adalarını zaptettiler. Grek milletini mahpus gibi İstanbul'un içine tıkadılar. Ermeniye Greklerin elinden alındıktan sonra Ermeniler Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular. Fakat onlar bundan sonra da Ermenilere karşı başka türlü mücadeleler icad ettiler. Onlar bu defa muharebe ve kahramanlık sahasından nefret ederek Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar Türklere karşı harp etmekten kaçınıyorlar, fakat hakiki Hristiyanlan inançlarından döndürmek için büyük gayret sarfediyorlardı. Onlar bu gayretleriyle bütün Ermeni prens ve kumandanlarını

²³⁰ Smbat, a.g.e. , s.38.

şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler."²³¹ diyerek Bizans politikasının başarısız olmasının sebeplerini izah ediyordu.

c- Ermeni Philaretos'un Faaliyetleri

Bizans İmparatorluğu'nun hizmetindeki Ermeni ileri gelenleri, İmparator IV. Romanos Diogenes'in Alparslan karşısında mağlup olması ve tahttan indirilmesi üzerine, başlarının çaresine bakmaya ve kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Bunların arasında en dikkat çeken şüphesiz Philaretos Brakhomios'dur.²³²

Bizans İmparatorluğu kurulduğu yıllardan beri Ermenilerle uğraşiyor, onları itaat altına aldıktan sonra kısmî tehcire tabi tutuyordu. İşte bu tehcir neticesi Ermenilerden ayrılarak Bizans kültür dairesi içerisinde Ermenilik şuurunu kaybeden bu topluluklar zamanla Bizans'ın Ortodoks mezhebini kabulleniyorlardı. Bizans'ın istediği ise sadece kendi mezheplerinin kabul edilmesiydi. Orta Anadolu bölgesine yerleştirdiği Ermenilerin içinden Ortodoks mezhebini seçen Philaretos'u²³³ Malatya valiliğine atayan Bizans, böylece Ermenilerin üzerinde hakimiyet kurabileceğini ve mezheplerinin Ermeniler arasında yayılabileceğini umuyordu.²³⁴ Doğu meselesinde hassasiyet gösteren Romanos Diogenes, Philaretos'u Malatya - Antakya savunma hattında görevlendirmiş, daha sonra önce küropolat, peşinden de Domastik ünvanıyla bu hattın komutanı yapmıştır.²³⁵

Fakat Philaretos'un Bizans'a sadık olduğu konusu pek şüphelidir. Zira daha 1068 yılında gerçekleşen bir Türk akını sırasında Philaretos, pek gayret

²³¹ Mateos, a.g.e. , s.112

²³² Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.37.

²³³ Philaretos baba ve anne tarafından bir Ermeni'dir. Din ve adetçe Romalı gibi yaşamış bu sebeple de Bizans tarafından desteklenmiştir. Bkz: Mateos, a.g.e. , s.147

²³⁴ Claude Cahen, Anadolu'da Türkler... , s.86

²³⁵ Mateos, a.g.e. , s.147, 381, 393; Turan, Selçuklular Zamanında, s.68

göstermeyerek ordusunun büyük bir çoğunluğunun telef olmasına sebep olmuştu.²³⁶ Philaretos aynı tavrı Malazgirt Savaşı'nda da göstererek doğru dürüst savaşmadan savaş meydanından çekilmiştir. Bozguna uğrayan Bizans ordusunda bulunan 8 bin kadar ücretli Frank askeri²³⁷ ve bu askerlerin komutanı Rainbound, Malatya dolaylarına çekilen Philaretos'a katıldı. Bizans devletinde savaştan sonra Romanos Diogenes ve Mikhail Dukas kıyasıyla mücadele edince meydana gelen otorite boşluğu Philaretos'un işine yaradı. Toros dağlarının ulaşılmaz yerlerine yerleşerek geçitleri kapattı. Böylece Philaretos müstahkem bir mevki sahibi oldu.²³⁸ Orta Anadolu'da baş gösteren otorite boşluğundan istifade eden Philaretos Ermeni halkını etrafına toplamaya başladı. 1074'de prensliğini ilan ederek Antakya valisi İsaak'ı bozguna uğratmaya muvaffak oldu. Muş ve Harput dağlık bölgesinde Bizans'a bağlı kalarak varlığını sürdürmeye çalışan Sasun ve Thornik Ermeni şeflerine savaş açtı. Bu savaşta Frankların komutanı Rainbound öldü. Fakat Philaretos bu iki Ermeni şefini yenerek yerlerine el koydu.²³⁹ Tarsus, Misis, Anazarba, Urfa ve Antakya'yı ele geçiren Philaretos, Ruben ve Oşin Ermeni feodal beylerini de itaat altına aldı. Philaretos bir zamanlar Bizans'ın resmi valisi olduğundan halk onun emrine girmeyi Bizans'a tabi olmak şeklinde yorumluyordu. Bu gelişmelere rağmen kendini emniyette hissetmeyen Philaretos, Mikhail Dukas'ın ölümünden sonra başa geçen Nikephoros'a sadakat yemini ederek kendisini affettirdi. Elinde bulundurduğu yerlerin idaresini Bizans adına idare etme yetkisi aldı.²⁴⁰ Fakat bu tâbiyet Bizans'ın zayıflamasından dolayı sözde kalıyordu. Philaretos iyi bir idareci olmadığından halka zulüm ederek varlığını idameye

²³⁶ Cahen, Anadolu'da Türkler , s.86.

²³⁷ Malazgirt Savaşı'nda Bizans safında yer alan topluluklarla ilgili bkz: Ali El- Hüseyinî, a.g.e. s.33; Bundarî, a.g.e. , s.37.

²³⁸ Osman Turan, "Süleymanşah I", *İA*, c.XI, s.213; Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu, s.21.

²³⁹ Turan, Türkiye Tarihi , s.69; Aynı yazar, "Süleymanşah I", s.213.

²⁴⁰ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev: Fikret Işıltan, c.I, Ankara, 1986, s.57.

çalışıyordu. Bu durum pek fazla sürmedi ve Philaretos topraklarını kaybetmeye başladı. Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu Süleyman Şah Philaretos'un elinde bulunan Antakya ve havalisini ele geçirerek ona büyük bir darbe vurdu.²⁴¹ Kısa bir müddet sonra da Maraş, Göksün ve Elbistan Emir Buldacı tarafından alınınca Philaretos Urfa'ya doğru hareket etti. Fakat başta oğlu olmak üzere şehir halkı yaptığı zulümlerden dolayı onu şehre sokmadılar. Philaretos çareyi Müslüman olmakta buldu ve Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkarak elinde bulundurduğu yerler için vergi vermek ve Sultan adına hutbe okutmak şartıyla Maraş'a vali tayin edildi.²⁴²

Philaretos'un iki yüzlü ve müstebit politikası tarih sahnesine çıktıklarından beri güçlü devletler arasında varlıklarını sürdürmeye çalışan Ennenilerin genel politikalarıydı.

Philaretos baskı ve zulümlerini Ermenilerin dini temsil makamı olan katalikosluk makamına karşı da şiddetlendi. Anı'daki katalikosu kendi emri altına alamayınca topraklarında bir katolikosluk kurarak dini otoriteyi ikiye bölmeye çalıştı.²⁴³ Bu gelişmeler karşısında Anı Katolikosu Barseg bazı Ermeni prens ve din adamlarıyla birlikte Sultan Melikşah'ın yanına gittiler. Melikşah bu heyeti izzet-i ikram ile kabul ettikten sonra Ermeni katolikosluğunun tek bir makamda temsil edilmesi, bütün manastır, kilise ve din adamlarının vergiden muaf tutulması hususlarını ihtiva eden bir emirname hazırlatarak Katolikos Barseg'e verdi. Sultan Melikşah bu emirlerin uygulanmasını takip için Azerbaycan valisi Kudbeddin İsmail'i görevlendirdi. İsmail bu

²⁴¹Mateos, a.g.e. , s.161-162; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.X, s.138-139; Süryanî Mikhail, *Süryani Mikhail Vekâyinamesi*, c.II, çev: H.D. Andreasyan, TTK Kütüphanesi Gayri Matbu Nüsha, s.30; Azimî, a.g.e. , s.24; Turan, Türkiye Tarihi, s.71-72.

²⁴² Abu'l-Farac, a.g.e. , c.I, s.333; Mateos, a.g.e. , s.170-171; Vardan, a.g.e. , s.183; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.87; Aynı yazar, Genel Çizgileriyle, s.24-25; Turan, Türkiye Tarihi , s.69; Aynı yazar, "Süleymanşah I", s.215.

²⁴³ Vardan, a.g.e. , s. 184

görevini büyük bir başarıyla yerine getirdiği gibi Ermenilerin yaşadıkları yerleri de imar etti.²⁴⁴ Melikşah, içinde ileri gelen Selçuklu askerî ve mülkî erkanının da yer aldığı bir askerî birliğin koruması altında onları memleketlerine uğurladı.²⁴⁵ Sultan Melikşah'ın ölümü Ermeniler arasında mateme sebep oldu. Zira Sultan Ermenileri yok olmaktan kurtarmıştı. Tarihçi Mateos; Sultan Melikşah'ın ölümünü "Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsnüniyet sahibi bir zat olan büyük Sultan Melikşah öldü." diyerek büyük bir üzüntü içinde hislerini ifade etmektedir.²⁴⁶ Başta Ermeniler olmak üzere monofizistlerin Türklerle giriştiği bu münasebet Bizans'ı korkutmuştu. Bizans bu ilişkinin kökleştiğini zannederek intikam için İstanbul'a yerleşmiş olan Ermenileri katlederek meseleyi çözebileceğini hesaplıyordu.²⁴⁷

Oysa Ermeniler, Türklerin bu sürekli yardımlarına rağmen onlara meyletmedikleri gibi Türk fütûhatını Allah'ın bir belası olarak nitelemektedirler. Bu bela nitelemesini hiçbir iyi niyeti ortadan kaldıramadığı gibi Ermenileri bu "bela" karşısında kurtaran Bizans'a da herhangi bir temayül gerçekleşmemiştir. Ermeni şefleri siyâsî varlıklarını idame ettirebilmek için Bizans'a karşı onlardan gözükürken Ermenilere karşı da dindar bir Ermeni mezhebi müntesibi şeklinde kendilerini takdim ediyorlardı. Aksi takdirde Ermeni ileri gelenleri tarafından dışlanma korkusu söz konusuydu.²⁴⁸

Philaretos'un bu maceracı teşebbüsleri Ermenilere Bizans'ın müsaadesi ve himayesiyle yerleştikleri yerlerde bağımsız yaşayabileceklerini öğretmesi bakımından iyi bir tecrübe oldu. özellikle Bizans'ın güç kaybından sonra bir çok Ermeni derebeyi fırsatları kollayarak bağımsız yaşayabilme yollarını aradılar.

²⁴⁴ Vardan, a.g.e. , s.180; Sevim, "Büyük Selçuklu Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri", s.71-72.

²⁴⁵ Mateos, a.g.e. , s.159.

²⁴⁶ Mateos, a.g.e. , s.178.

²⁴⁷ Cahen, a.g.e. , s.205.

²⁴⁸ Cahen, a.g.e. , s.207

Maraş'a tayin edilen Philaretos çok geçmeden burada öldü ve kurduğu prenslik sona erdi.²⁴⁹

3. HAÇLI SEFERLERİ VE ERMENİLER

Genellikle Ortaçağda Hristiyan ve İslam dünyası arasında münasebet kesintiye uğramadan devam etmiştir. Haçlı seferlerinden önce hatta bir dereceye kadar bu seferler esnasında Hristiyanlarla Müslümanlar arasında ticarî münasebetler devam etmiştir. Müslüman memleketlerinde Hristiyanlar büyük bir hoşgörü içinde Müslümanlarla beraber yaşamışlar, kendi dinlerinin bütün gereklerini büyük bir hoşgörü içerisinde serbestçe icra edebilmişlerdir.²⁵⁰ Çünkü İslam hukukuna göre cizye vermek şartıyla İslam ülkesinde ehli kitabın kendi inanç sistemine göre yaşayabilme hakkı mevcuttur.²⁵¹

Selçuklular, Anadolu'ya akınları neticesi yerleşmeye başladığı dönemlerde Bizans kiliselerinin ekarte edildiği Ermeni ve Süryani nüfus kesafetinin yoğun bulunduğu yerlerde bile yerli kiliselerin durumunu korumuş ve güçlenmeleri için yardımlarda bulunmuşlardır. Türkler akınları neticesi ele geçirdikleri yerlerde bulunan halkın dinini değiştirmek gibi bir meseleyle uğraşmıyorlardı. Hatta Türkler, askeri ihtiyaçlarını temin ettikten sonra artık yerli halkın -ister Müslüman olsun ister Hristiyan olsun- mahallî idarelerini değiştirme düşüncesini taşıyorlardı. Fakat bölgeye askerî garnizon ve şihna gönderiyorlardı.²⁵² Bu tutum ve idare Selçukluları yerli halka sevdirdi. Doğru dürüst bir mukavemetle karşılaşmadan kısa zamanda Türk orduları İstanbul'un kapılarına dayanmıştı. İzmir sahillerine yerleşen Çaka Bey ise

²⁴⁹ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.42.

²⁵⁰ Sencer Tonguç, "Ortaçağ Avrupası ve İslam Dünyası", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1974, sayı 1-2, s.2

²⁵¹ Ali Ünal, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, 9/29; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1981, c.III, s.279 vd. ; Muhammed Faruk en Nebhar, *İslam Anayasa ve İdare Hukuku Genel Esasları*, çev: Servet Armağan, Sönmez Neş. , İstanbul 1980, s.175-176,

²⁵² Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti* , s.483; Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri" , s.201-202

kurduğu donanmayla Rumeli'deki Peçeneklerle irtibata geçerek Bizans'ı tehdit etmeye başlamıştı. Bu iki Türk gücü karşısında telaşa kapılan Bizans imparatoru Aleksios, Papa Urban'a müracaat ederek Avrupa Hristiyanlarından yardım istedi.²⁵³ Bu müracaat tek başına etkili olmadı. Filistinli Hristiyan rahipler, sadaka toplamak için sık sık Avrupa devletlerine seyahatler düzenliyorlardı. Soylulardan ve zengin esnaf kesiminden daha fazla para toplayabilmek için " Türkler bize işkence ediyor, dinimize hakaret ederek bizleri zorla dinimizden döndürmeye çalışıyorlar " şeklinde hikayeleri ağlayarak ve yükses sesle sokak sokak dolaşarak anlatıyorlardı. Böylece halk nezdinde bir kamuoyu teşekkülüne zemin hazırlanmıştı. Bununla birlikte Ortaçağ dünyasında şehirlere girmek için bir miktar ücret alınırdı. Parasını veremeyen şehre sokulmazdı. Bu gelenek hem Hristiyan ve hem de Müslüman şehirleri için geçerliydi. Çoğunlukla parasız ve sefil batılı hacılar Müslüman memleketlerine gelirlerdi. Bunlar kente ücret ödmeden kesinlikle sokulmazlardı. Bu kurala Kudüs şehrinde çok daha fazla dikkat edilirdi.²⁵⁴ Frank kontlarından bir zat Kudüs kapısında galeyana gelerek bu uygulamaya karşı direnmek istedi; fakat çıkan kargaşalıkta kontun gözü çıktı. Kont, çaresizlik içinde gözünü cebine koyarak geri döndü. Roma sokaklarında feryat ederek dolaşıp bu durumu halka anlatmaya başladı. Halk galeyana hazır vaziyette idi.²⁵⁵ Bu hikayeler Papalık makamını da harekete geçirdi. Bütün rahip ve din adamları mesâisini bu konu üzerinde yoğunlaştırarak vaazlar tertip edip Müslümanlara karşı savaş vaktinin geldiğini

²⁵³ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988, s.42; Çoşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, c.VIII, s.225; Ostrogorsky, a.g.e. , s.334; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları*, TTK, Ankara, 1983, s.179 vd. ; Runciman, "Anadolu'nun Ortaçağlardaki Rolü", *Belleten*, sayı 27, s.554

²⁵⁴ Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu, s.54

²⁵⁵ Vardan, a.g.e. , s.186-187.

söylüyorlardı. Papa Urban büyük bir kalabalık önünde Haçlı seferleri için resmen faaliyete geçilmesini teklif etti.²⁵⁶

İslam ve İslam fütûhatı Avrupa için büyük bir problem teşkil ediyordu. Kutsal kent Ruhü'l-Kudüs Müslümanların elindeydi ve onlara karşı ne yapılması gerektiği içinden çıkılması zor bir durumdu. Zira ne yapmalı? Düşüncesi kafalarda cevap bulamamış bir soruydu. Haçlı Seferi mi düzenlenmeli? Onları dinlerinden dönmeye mi zorlamalı? Yoksa onlarla yan yana yaşamaya mı razı olunmalıydı? Müslümanlık yeni bir din miydi, yoksa dünyanın sonunun geldiğini haber veren bir alamet mi? Hristiyanlığın gelişmiş bir şekli mi, yoksa şeytanın insanoğlunu yanıltmak için ortaya attığı bir oyun mu? Bu soruları cevaplayacak bilgi birikiminden mahrum Hristiyan Avrupa dünyası fevkalade tedirgin durumdaydı.²⁵⁷

Bu tedirginlik ve korku içindeki keşiş, papaz ve rahiplerin hummalı faaliyetleri neticesinde hazırlanan Haçlı ordusu kutsal toprakları kurtarabilmek ve Müslümanları cezalandırmak için hızla harekete geçti. Bu ordu kalabalık ve başı bozuk bir halde Bizans topraklarına dayandı. İmparator Aleksios Haçlı komutanlarıyla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre şövalyeler, İmparatoru alacakları bütün yerlerin hakimi olarak tanıyacaklarına ve bütün geri alınacak yerlerin evvelce imparatora ait olanları İmparatorluk memurlarına teslim edeceklerdi. Şövalyeler bu maddeler üzerinde yemin ettiler.²⁵⁸ Kısa zamanda Anadolu topraklarına geçirilen Haçlılar İznik'i kuşatarak teslim aldılar ve şimdilik sözlerinde durarak bu şehri Bizans memurlarına teslim ettiler. Bizans ise Haçlılarla yaptığı anlaşmanın kendisini ilgilendiren bölümlerini yerine getiriyordu. Bunlar, Haçlı ordularına yardım etmek için bir ordu hazırlamak, Haçlı şövalyelerinin

²⁵⁶ Runciman, a.g.e. , c.I, s.88-90; Sevim, Suriye Filistin, s.180.

²⁵⁷ Andre Miguel, *İslam ve Medeniyeti*, Ankara 1991, c.I, s.262; Tonguç, a.g.m. , s.38.

²⁵⁸ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974, c.I, s.4; Ostrogrsky, a.g.e. , s.336; Runciman, a.g.e. , c.I, s.117; Gordlevski, a.g.e. , s.43

masraflarını karşılamak, ve onların devamlı yaşelerini sağlamakla beraber mihmandarlık görevleriydi.²⁵⁹ Bu Haçlı ordusunun komutan ve askerlerini genellikle bugünkü Fransa'yı meydana getiren Franklar oluşturduğundan bu topluluğa Franklar da denilmiştir.²⁶⁰

a- Ermenilerin Haçlıları Karşulamaları ve Çukurova'dan Türklerin Çekilmeleri

Frank orduları komutanlarından Boudouin belkide Papadan aldığı gizli bir emirle Ermeni meselesiyle ilgilendi. Zira Ermeniler sık sık Papaya müracat ederek kendilerini kurtarmalarını istiyorlardı. Haçlılar İznik'te bulunduğu sırada Kogh Vasil isminde bir Ermeni derebeyinin kardeşi Bagrat, Boudouin'i bularak onun hizmetine girdi.²⁶¹ Ermeniler Haçlıların doğuya gelmelerini büyük bir sevinç içinde karşıdılar. Böylece Türkleri Anadolu'dan söküp atacaklar, geldikleri yer olan Orta Asya'ya süreceklerdi. İstanbul'dan Kudüs'e kadar uzanan yol boyunca Haçlılar Ermenilerle karşılaştılar. Ermeniler Hristiyan ordusuna yardım edebilmek için birbirleriyle adeta yarışıyorlardı. Oturdukları yöreleri Haçlılara açtıklarından uzun yolculuktan her türlü maddi manevi sıkıntıdan bitkin düşen Haçlı askerleri yatacak yer, yiyecek, içecek buluyor ve rahatça konaklayabiliyorlardı. Bizans'ın hazırladığı sefer planı gereği Konya Ereğli'den Kayseri'ye dönülecekti. Fakat Haçlılar Bizans'ın işine gelen bu plana itiraz ettiler. Haçlı komutanlarından Tankred, yolunu Gülek Boğazına çevirdi. Boudouin de Tankred'den önce davranarak Ermeniler vasıtasıyla kurmayı düşündüğü devleti için Çukurova istikametine yöneldi.²⁶² Tankred Gülek Boğazı vasıtasıyla, Boudouin'de Ermeni Bagrat'ın yardımlarıyla Namrun Yaylası (Çamlı Yayla) üzerinden Çukurova'ya

²⁵⁹ Runciman, a.g.e. , c.I, s.122

²⁶⁰ Demirkent, a.g.e. , c.I, s.16.

²⁶¹ Runciman, a.g.e. , c.I, s.151; Demirkent, a.g.e. , c.I, s.4; Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu... , s.34

²⁶² Mateos, a.g.e. , s.193; Runciman, a.g.e. , c.I, s.152; Demirkent, a.g.e. , c.I, s.5; Gordlevski, a.g.e. , s.45

girmişlerdir. Bu iki Haçlı komutanı da aslında Çukurova’da devlet kurmak amacındaydılar. Bu sebeple de birbirleri ile de içten bir mücadele halinde idiler. Tarsus önünde karargahlarını kuran iki ordu burada birleşmiş ve içerideki Türk garnizonu sayıca üstün olan düşmana mukavemet etmeden gece şehri terk etmiştir. Bunu hemen haber alan Tankred sancağını iç kaleye astırılmış, bunu gören Boudouin çok sinirlenmiş ve savaşı bile göze alarak Tankred tarafına tehditler savurmuştur. Sayıca kendinden üstün olan karşı güçle savaşmayı göze alamayan Tankred sancağını indirmiş ve şehirden ayrılarak Adana önlerine gelmiştir.²⁶³

Adana ve arkasından Misis (Yakapınar) kısa zamanda Ermenilerinde istekli yardımları sayesinde Tankred tarafından ele geçirilmiştir. Boudouin ve Tankred’in Çukurova’ya girmeleri ve burada Ermeniler tarafından desteklenmeleri neticesinde bu bölgeden Türk güçlerinin çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak Haçlı reislerinin birbirleriyle olan mücadelesi bölge halkının nazarında itibarlarının zedelenmesi sonucunu doğurmuş her ikisi de buradan ayrılmıştır. Tankred Antakya önündeki ana Haçlı ordusuna katılırken, Boudouin Maraş üzerinden Urfa’ya yönelmiştir.²⁶⁴ Tarsus, Adana ve Misis Bizans’ın burayı almasına kadar Haçlıların elinde kalmıştır.

Ermeniler Çukurova bölgesindeki kaleleri ihanetlerle Haçlılara teslim ediyorlardı. Haçlıların gelişleri bölgedeki Türk garnizonlarını çekilmeye zorladı. Böylece Haçlılar sahil limanlarını ele geçirerek Çukurova bölgesine deniz yoluyla ikmal imkanını elde ettiler. Toros dağlarında yaşayan Ermeniler bu sayede sahillere inmeye başladılar.²⁶⁵

²⁶³ Selçuklu garnizonlarının Çukurova’dan çekilmesi ve Tankred ve Boudouin arasındaki mücadeleler için bkz: Mehmet Ersan, “I. Haçlı Seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)’nın Haçlıların Eline Geçmesi” *Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri, 26-27 Mayıs 1997 Bildirileri*, İstanbul 1998, s.65-72; Adana’nın Tankred’in eline geçmesi ile ilgili bkz: Runciman, a.g.e. , c.I, s.153

²⁶⁴ Runciman, a.g.e. , c.I, s.153

²⁶⁵ Turan, Türkiye Selçukluları, s.104; Aynı yazar, “Kılıçarslan”, *İA*, c.VI, s.685.

Bagrat'ın rehberliği sayesinde Haçlılar Ermeni reisleriyle temasa geçiyor, Malatya ve Urfa emirleri törenlerle bu yeni gelen kurtarıcılarını karşılıyorlardı. Urfa hakimi Toros, Boudouin'i oğulluğa kabul etti. Ermenilerin bu hevesli tavırları daha Haçlı seferlerinin başlamasından yirmi yıl evvel bu seferlerin hazırlığından haberdar olmalarından kaynaklanıyordu. Bu seferleri daha da hızlandırmak ve Ermenileri kurtarmaları amacıyla Roma'ya bir piskopos dahi göndermişlerdi. Fakat Ermenilerin bu safane niyetleriyle Haçlı komutanlarının ki aynı paralellik arzetmediği çok sonraları ortaya çıkacaktı.²⁶⁶

Franklar, Ermenilerin sayesinde Bizans'la yaptığı anlaşmayı, ekarte ederek Urfa,²⁶⁷ Antakya, ve Kudüs²⁶⁸ de birer kontluk kurdular.

Ermeniler dindarane gayelerle İsa'nın mezarını kurtarmak üzere yola çıkmış bulunan Haçlıların, doğudaki Hristiyan ahaliyi boyundurukları altına alacaklarını hiç de tasavvur edememişlerdi. Oysa daha bir kaç yıl evvel Papaya büyük ümitlerle başvurmuşlardı. Hatta Haçlı seferleri başlarken Haçlı reisleri Ermeni şeflerine mektuplar göndererek kutsal yerlere giderken Ermenilerin de Haçlılara yardım etmelerini rica ediyorlardı.²⁶⁹ Haçlılar, hem Bizans'ı hem de büyük fedakârlık yapan Ermenileri hayal kırıklığına uğrattılar.²⁷⁰

Franklar, davetli olarak geldikleri topraklarda Ermeni şeflerini katletmişlerdi. Özellikle Boudouin, Ermeni şeflerini mahvetmişti. Haçlıların Papa II. Urban'a 11 Eylül 1098'de yazdıkları mektupta "Heretik (kafir) Grek, Ermeni ve Süryanileri yok

²⁶⁶ Runciman, a.g.e. , c.I, s.157; Demirkent, a.g.e. , c.I, s.18.

²⁶⁷ Mateos, a.g.e. , s.195; Demirkent, a.g.e. , c.I, s.19.

²⁶⁸ Urfa, Antakya ve Kudüs Kontlukları ile ilgili bkz: P.M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları / Urfa Kontluğu, Antakya Prensiği, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı*, çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

²⁶⁹ Mateos, a.g.e. , s.191; Demirkent, a.g.e. , c.I, s.20.

²⁷⁰ Runciman, a.g.e. , c.I, s.159

edemedik (nesillerini tüketemedik) gel bize, sen otoritenle bizim kuvvetlerimizi kullanarak hangisi olursa olsun bütün herezîleri kökünden kazıyıp yok et."²⁷¹

Ermeniler, Haçlıların bu beklenmedik tutumlarına rağmen meydana gelen otorite boşluğundan istifade ederek Toroslar - Çukurova bölgesinde Philaretos'un başlattığı hareketin devamını gerçekleştirme imkanı elde ettiler.

b- Ermenilerin Çukurova Bölgesine Yerleşmesi

Türklerin iskanından önce Kilikya olarak adlandırılan ve XV. yüzyıldan itibaren Türkçe ve Arapça eserlerde “Çukurova” olarak ifade edilen bölge, Suriye’den Anadolu’ya ulaşan kervan yollarının başlangıcı olan limanlara, savunmayı kolaylaştırıcı sarp dağlara ve geçitlere sahip olması açısından stratejik öneme sahiptir.²⁷²

Kuzeybatıda Anadolu platosu, güneydoğuda Suriye, güneyde Akdeniz ile çevrili olan Kilikya’nın ilk sakinleri Fenikelilerdir. daha sonra Perslerin ve Romalıların hakimiyetine geçen Kilikya, VII.yüzyılın başlarında (710-711) Araplar tarafından fethedildi ve hemen hemen iki yüzyıl Müslümanların hakimiyetinden kaldı.²⁷³

Emeviler’den sonra İslam dünyasına hakim olan Abbasîler’in zayıflamasıyla X.yüzyılın ikinci yarısında, Çukurova yeniden Bizans’ın eline geçti.²⁷⁴

II.Nikephoros Phokas (963-969), imparatorluk ordusunun başkomutanı olarak başladığı Kilikya’yı işgal hareketini, İmparator ilan edildikten sonra da devam

²⁷¹ Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu... ,s.11

²⁷² Faruk Sümer, *Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI.Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)*, Ankara, 1964, s.1-3, Ersan, Anadolu’da Ermeniler, s.107.

²⁷³ Kaşgarlı, a.g.e ., s.XI, XIII-XIV; Sümer, Çukurova, s.3.

²⁷⁴ Çukurova bölgesinde Pers, Arap, Bizans mücadelesi için bkz: Ostrogorsky; a.g.e ., 88,94,134,265,269

ettirmiştir. Saltanatının ilk iki yılını Kilikya bölgesine ayıran imparator, son derece güç ve yıpratıcı savaşlardan sonra bölgenin işgalini 965 yılında tamamladı.²⁷⁵

Kilikya'ya bilinen en erken Ermeni göçü, X.yüzyılın ilk çeyreğinde Sasun'dan kalkıp Kilikya'ya gelen 50 Ermeni asilzadesinin hareketiyle başlamış,²⁷⁶ X.yüzyılın ikinci yarısında imparator II.Nikephoros Phokas tarafından Kilikya ve Kuzey Suriye'nin yeniden ele geçirilmesinden sonra, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Hristiyan göçmenlerin, Müslümanlardan boşaltılan kale ve kasabalara yerleştirilmesiyle devam etmiştir. Kilikya'dan yaklaşık 200.000 kişiyi esir alarak Rum diyarına götüren imparator II.Nikephoros Phokas, halkı göç etmeye veya Hristiyan olmaya zorlamıştır.²⁷⁷

Fakat, Bizans İmparatorluğu tarafından ele geçirilen bölgenin etnik yapısı, esas olarak 1020-1021 yılında II.Basileios (976-1025)'un başlatığı ve haleflerinin devam ettirdiği Doğu Anadolu'yu ilhak politikası sonucu Ermeniler'in bölgeye göç etmesiyle değişmeye başlamıştır.²⁷⁸

XI.asrın başlarında, Ermenistan'ın zayıflığından istifade eden Bizans, ülkeyi adım adım işgale başlamıştır. Bu toprakların beylerine Sivas, Kayseri ve Kapadokya'da arazi vermiştir.²⁷⁹ Bu beyleri, gittikleri yerlerde büyük bir göçmen topluluğu takip etmiş ve bunlar aynı bölgede daha evvel yerleşmiş hemşehrilerine iltihak etmişlerdir.

²⁷⁵ Mehmet Ersan; "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, TATAV Yayını., İstanbul, 2001, s.2, Ostrogrosky, a.g.e. ,s.88, 134.

²⁷⁶ Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, Washington, 1987, s.4.

²⁷⁷ Abu'l-Farac, s:264-265, Mateos, a.g.e., s:8-9, Ostrogorsky,a.g.e., s:269,Ersan, a.g.m. s.2.; Kaşgarlı, a.g.e., s.16.

²⁷⁸ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.108.

²⁷⁹ Gürün, a.g.e., s.39.

Bu bölgelerdeki bazı Ermeniler, Bizans imparatorlarınca büyük şehirlere vali olarak yahut ordu kumandanı olarak tayin edilmişlerdi. Merkezî otorite zayıfladıkça, bu şekilde görevli Ermeniler imparatorlukla bağlarını koparmaya başlamışlardır.²⁸⁰

Doğu Anadolu'dan göçe tâbi tutulan ve İç Anadolu'da yerleşmelerine izin verilen Ermenilerin²⁸¹ büyük kısmı Kilikya bölgesine inmiştir.²⁸² Kilikya bölgesine inen Ermeniler burada küçük bir koloni teşkil etmişler; daha sonraki gelenlerle beraber bu koloni daha da büyümüş, kuvvetlenmiştir.

Kilikya Ermeni Prensi Reuben (Rupen) tarafından kurulan ve 1080 yılında bağımsızlığını ilan eden Baronluk, Bizans ile Arap ülkeleri arasında kurulan Ermeni Prenslüklerinin en mühimmi ve en uzun ömürlüsü olmuştur.²⁸³

Bu devletin doğuşu, Haçlılarla ve bunu takiben kurulan Urfa, Antakya, Trablus, Frank Prenslükleri ve Kudüs Latin Krallığı ile münasebetlerinin tarihi, Suriye'de Ermenilerin istikballeri bakımından bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

Kilikya'da Ermeniler adına çok önemli işler başaran bu Empelliler sülalesinin bölgeye ilk gelişi, Bizanslılar ile çatışmalarından sonra olmuştur. Ermenilerin Orta Anadolu'ya göç ettirilmesiyle Rumlar ile Ermeniler arasında zaten mevcut olan nefret, kök salarak büyümüş ve taraflar arasında çatışmalara sebebiyet vermiştir.²⁸⁴

Bizans tarafından Kapadokya'da ikamet mecbur edilen Ermeni kralı Gagik, burada köpeğinin adını "Armen" koymuş olan Bizans Metropoliti Markus'u öldürmüş ve Bizanslılar, bu hadiseyi bahane ederek Ermenileri tazyik ve takibe başlamışlardı.²⁸⁵

²⁸⁰ Ostrogorsky, a.g.e. ,s.135

²⁸¹ Ersan, "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", s.2.

²⁸² Koçaş, a.g.e., s.33.

²⁸³ Gürün, a.g.e., s.39.

²⁸⁴ Ersan, "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", s.3.

²⁸⁵ Mateos, a.g.e., s:131-132

Bu hadiseler cereyan ederken Apıkarib²⁸⁶, kızını kral Gagikin en küçük oğlu Davit ile evlendirdi. Fakat Davit bir süre sonra Lampron kalesinde hapsedildi. Gagik 1080 yılı başlarında oğlunun salıverilemesini görüşmek üzere Tarsus'a geldi. Dönüşünde Mandale oğulları²⁸⁷, Gagik'i hapsedtiler ve daha sonra da öldürdüler.²⁸⁸

Krallarının ölümünden zaafa düşen Ermeni şefleri, buradan çeşitli yerlere dağıldılar. İşten bunlardan biri de Gagik'in akrabalarından olan "Rupen" idi. Gagik'in ölüm haberini alan Rupen ve ailesi de 1080 yılında Toroslara sığındı ve Gormoloz denilen bir köye yerleşti. Kısa süre sonra Rupen ölünce, Rupen'in oğlu Konstantin 1091 yılında Bizans'ın idaresindeki Vahga (Feka) kalesini ele geçirdi ve daha sonra başıboş kalan Ermenilerden çok sayıda insan onun etrafında toplandı. Ermeniler, Kilikya'nın dağlık bölgelerinde Bizans'ın elinde bulunan başka bazı kaleleri de zaptettiler. Ve Rupenliler sülalesinin temellerini attılar.²⁸⁹

Kilikya'da Rupenliler sülalesinden başka bir de "Hetumlular sülalesi" vardı. Bunların da ortaya çıkışları şöyledir: İmparator IX. Monomakhos (1042-1055), Vaspurakan bölgesinde yaşayan Ardzruni sülalesine mensup "Apıkarip" adlı bir Ermeni soylusuna, Bizans'a tabi olmak şartıyla Tarsus şehrinin hakimiyetini ve Kilikya Valiliği'ni vermiştir. Apıkarip'in Kilikya Valiliğine atanması, sonraki yıllarda yeni göçlere ve Ermeni ileri gelenlerinin burada yeni yerler elde etmesine zemin hazırlamıştır.²⁹⁰

²⁸⁶ Apıkarib, Van gölü bölgesinde (Vaspurakan) yaşayan Ardzruni sülalesine mensup ve Ortodoks kilisesine bağlı bir Ermeni soylusudur. Kendisine, İmparator IX. Monomakhos (1042-1055) tarafından Bizans'a tabi olmak kaydıyla Tarsus şehrinin hakimiyeti verilmiştir. Aynı zamanda "Kilikya" Valiliğine atanmıştır.bkz: Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.108.

²⁸⁷ Mandale oğulları; Mandale'nin oğulları olan üç Romalı kardeşe verilen isimdir.

²⁸⁸ Mateos, a.g.e. , s.156-167.

²⁸⁹ Mateos, a.g.e. , s.156-167; Streck, "Ermeniyye", *İA*, c.IV, İstanbul 1945, s.321.

²⁹⁰ Ersan, Anadolu'da Ermeniler , s:108.

Nitekim, Ermeni asilzadelerinden olan Hetum'un oğlu Oşin, 1072 yılında kendisine tabi Ermeni ileri gelenleriyle Çukurova'ya geçmiştir. Apıkarip, daha sonra yine Bizans'a tabi olmak kaydıyla İmparator I.Alexios Komnenos'u (1081-1118), Lampron kalesinin Oşin'e bırakılması ve buranın babadan oğla geçen bir tımar olarak verilmesi konusunda ikna etmiştir.²⁹¹

Böylece Kilikya'da Hetumlular sülalesinin temelleri atılmış oldu. Kilikya'da biri Rupenliler, diğeri de Bizans'a tabi Hetumlular olmak üzere iki Ermeni hanedanı hüküm sürmeye başladı.

Kilikya'nın dağlık kesimlerinde bu gelişmelere yaşanırken, 1071 Malazgirt yenilgisinden sonra Romanos Giogenes (1068-1071) tahttan indirilmiştir. Bunun üzerine etrafına topladığı Ermeniler ile Maraş ve yöresinde bir Ermeni prensliği kuran Philaretos'un²⁹², 1078 yılına gelindiğinde Çukurova'nın Tarsus, Anazarba, Misis gibi önemli şehirlerini de Prensliğine bağladığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur.²⁹³

Ancak bu hakimiyet, Philaretos'un bölgeyi işgali şeklinde değil de, Ermenilerin Philaretos'a bağlılıklarını bildirmeleri sayesinde gerçekleşmiştir. Çünkü, gerek Süryanî Mikhail, gerekse Abu'l-Farac, Philaretos'un askerî bir harekât ile Kilikya'yı işgal ettiğine dair bir ifade kullanmamakta, yalnızca bölge üzerinde hakimiyet kurduğunu nakletmektedir.²⁹⁴

Philaretos'un Kilikya şehirlerindeki hakimiyeti uzun sürmemiş; Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan I.Süleymanşah, devletinin güneye açılan sınır

²⁹¹ Ersan, "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", s.3.

²⁹² Van Gölü Bölgesi (Vasurakan) Ermenilerinin soylularından olan Philaretos Brachomios, Malazgirt Savaşı sırasında, Palu'da ki Bizans kuvvetlerinin komutanı idi.bkz. Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.110 dipnot

²⁹³ Abu'l-Farac Tarihi, a.g.e. , c.1, s.330-331, Mikhail, a.g.e. , s:30-31.

²⁹⁴ Ersan , "Ermenilerin Çukurova'ya Yerleşmesi", s.5.

kapıları olan Adana, Anazarba ve Misis'i 1083-84 yılında fethetmiştir. Fethedilen şehirlere Türk garnizonları yerleştiren I.Süleymanşah, Tarsus'a da kadı tayin ettikten sonra geri dönmüştür.²⁹⁵

Türklerin hakim olduğu şehirlerde yaşayan gayri Müslim halkın can ve mal güvenliğine dokunulmamış, onların eskisi gibi hayatlarını devam ettirmelerine izin verilmiştir. Selçuklular'ın böyle davranmaları, I. Haçlı seferi sırasında bölgenin kolaylıkla elden çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁹⁶

4. ÇUKUROVA TÂBİ ERMENİ BARONLUĞU

a- Çukurova Tâbi Ermeni Baronluğu'nun Kurulması

Türk komutanı Yağısıyan idaresinde Antakya önlerine gelen Haçlıların erzakları bitmiş ve zor durumda kalmışlardı. Zor durumda kalan Haçlıların tek çareleri Kıbrıs²⁹⁷, Çukurova ve bölgedeki diğer Hristiyan topluluklardan yardım istemektir. Zaten başta Ermeniler olmak üzere Hristiyan topluluklarda Türklerden kendilerini kurtaracaklarına inandıkları Haçlılara yardıma hazırdılar. Nitekim yardım taleplerine ilk cevap verenlerde Ermeni toplulukları olmuştur. Ermeni Prensleri Konstantin, Tarsus Hakimi Pazuni ve Lambron Hakimi Oşin²⁹⁸ Haçlı ordusunun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ellerinden geleni yaptılar. Ayrıca Ermeni manastırları da yardım etmekten geri kalmadılar.²⁹⁹ Böylece Haçlı ordusu Kıbrıs'tan v Ermenilerden gelen yardımlar sayesinde biraz da olsa rahat nefes alma fırsatı buldu. Papa VIII. Gregor "Hiçbir millet Ermeni milleti kadar kendi isteğiyle Haçlıların yardımına koşmadı. Ermeniler Haçlılara

²⁹⁵ İbn'ül Azimî , a.g.e. , s:24; Cahen, a.g.e. , s:39; Turan, Selçuklular Zamanında, s.69.

²⁹⁶ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul, 1996, s:5 vd.

²⁹⁷ Kıbrıs'tan gelen yardımlar için bkz: Runciman, a.g.e. , c.I, s.170-171.

²⁹⁸ Bu iki kardeş buldukları bölgeleri Bizans adına idare etmekte idiler. Bkz: Mateos, a.g.e. , s.192.

²⁹⁹ Runciman, a.g.e. , c.I, s.170; Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.115

at, silah ve zahire vermişlerdir.” diyerek, Ermenilerden gördükleri yardımı dile getirmektedir.³⁰⁰

Antakya önlerine gelen Haçlı ordusu, Ermeni Firûz’un ihaneti ve I. Bohemound’dan aldığı teminatla geceleyin şehrin kapılarını Haçlılara açmış ve şehre giren Haçlılar Müslüman ahaliye karşı korkunç bir katliama girişmiştir. Kale komutanı Yağısıyan bir Ermeni çiftçi tarafından öldürülmüş, koparılan başı Haçlılara teslim edilmiştir.³⁰¹ Haçlılara destek veren Ermeniler de Antakya’nın düşmesiyle Türk ahalden kadın çocuk ayırt etmeden pek çok kişiyi acımadan katletmişlerdir.³⁰²

Ermeniler yaptıkları her türlü yardımla I. Haçlı Seferinin başarılı olmasında oldukça etkili olmuşlardır.³⁰³

Antakya önlerine gelen Haçlı ordusu şehrin alınmasında ve kendilerine yaptıkları gıda yardımları sayesinde zor durumdan kurtulmalarına yardımcı olan Ermeni reislerine bunların karşılığı olarak çeşitli ünvanlar verdiler. Ermenilerin lideri konumundaki Konstantin’e “Baron” ünvanı verip Onu kontluk rütbesine yükselttiler. 1198’te II. Leon’a “kral”lık tacı verilen kadar Ermeni baronları bu ünvanı kullandılar.³⁰⁴

b- Kuruluş Devri Ermeni Baronları

Philaretos’un ölümünden sonra dağılan askerlerini toplayan Kogh Vasıl (1110-1112) Keysun Roben ve Ronkla’yı idare ediyordu. Vasıl’in, kardeşi Bagrat Haçlı seferlerinin başlangıcında İznik’e gitmiş ve Haçlıları Çukurova bölgesine davet etmişti.

³⁰⁰ Ersan, Anadolu’da Ermeniler, s.116

³⁰¹ Mateos, a.g.e. , s.196-197; Mikhail, a.g.e. , c.II, s.41; *Anonim Süryani Vekâyinâmesi*, “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle” (Trans.A.S.Tritton), Journal of the Asiatic Society, January; 1933, s.71; Abu’l-Farac, a.g.e. , c.II, s.339-340

³⁰² Mateos, a.g.e. , s.198; Mikhail, a.g.e. , c.II, s.41; Runciman, a.g.e. , c.I, s.180-181.

³⁰³ Ersan, Anadolu’da Ermeniler, s.116

³⁰⁴ Ersan, Anadolu’da Ermeniler, s.117

Fakat Ermeni çıkarlarıyla Frank çıkarları çatışmaya başladığı sıralarda Ermenilerin şefi Gogh Vasil 1112'de ölünce yerine Dgha Vasil geçti.³⁰⁵

Frank komutanlarından Tankred'in Dgha Vasil (1112-1129)'in topraklarında gözü vardı. Tankred hazırlıklarını yaparak çocuk yaştaki Vasil'in topraklarına gireceği sırada öldü. Diğer bir Frank komutanı Boudouin'e ise bu olaylar cereyan ederken başşehirindeki Ermenileri Samsat'a sürmüştü. Bu sürgünler Vasil'in amcası Bagrat'ın ısrarla Çukurova bölgesine çağırdığı Franklardan (Haçlılardan) kurtulabilmek için Aksungur El Porsukî'ye müracaat etti. Fakat Vasil beklediği yardım gelmeden Rubenyan hanedanından Toros ile ittifak yapmayı uygun gördü. Toros ise bir evlilik merasimi sırasında Dgha Vasil'i yakalayarak Frank komutanı Boudouin'e teslim etti. Boudouin önce Dgha'nın sonrada Bagrat'ın arazisini topraklarına kattı. Bagrat böylece kaderin bir cilvesi olarak Haçlı seferlerine öncülük etmenin cezasını çekti.³⁰⁶ Bu gelişmeler neticesinde artık Toroslarda Rupenyanlar'dan Ermeni feodal beyi kalmadı. Çukurova'nın küçük bir yerini elinde tutan Rubenyanlardan Toros (1100-1129), topraklarında serbest olarak hakimiyetini sürdürebilmek için çok dikkatli olmak gerektiğini anladı. Hırslı ve güçlü Frank komşularıyla iyi geçinmeliydi. Onlara düşmanca davranmamalıydı. Bunun için Haçlılara kardeşi I. Leo komutasında askerî yardımlarda bulundu.³⁰⁷ Fakat bilinmez bir sebepten Ermenilerle Frankların araları açılınca Franklar Çukurova bölgesine saldırdılar. Bu esnada Gümüştegin'de askerleriyle bu bölgede olduğundan Franklar bozguna uğradı, bozgundan kaçan Franklar ise I. Leo tarafından katledildiler.³⁰⁸

³⁰⁵ Mateos, a.g.e. , s.248; Smbat, a.g.e. , s.50; Runciman, a.g.e. , c.II, s.102

³⁰⁶ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.353; Mateos, a.g.e. , s.257; Runciman, a.g.e. , c.II, s.107; Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu... , s.10.

³⁰⁷ Mateos, a.g.e. , s.263; Smbat, a.g.e. , s.52.

³⁰⁸ Turan, Türkiye Selçukluları , s.170; Demirkent, a.g.e. , c.II, s.92.

I. Leo (1129-1140) bulunduğu yerlerde göçebe yaşayan Türkmenlere saldırınca Emir Gazi 1131'de Çukurova'ya girdi. Bölgenin bir çok kalelerini fethettikten sonra I. Leo kendini zelil bir halde göstererek bir daha Türk topraklarına yağma akını yapmayacağına ve yıllık vergi vereceğine yemin etti. Böylece Çukurova'da kurulma aşamasında bulunan Ermeni baronluğu kurulmadan Selçuklular'a tâbi olmak zorunda kaldı.³⁰⁹ Emir Gazi Gümüştegin'in bu fetihleri Frankları harekete geçirdi. Birleşik Frank kuvvetleri hızla Çukurova'ya girerek bazı yerleri geri aldı. Fakat Antakya Kontluğu'nun bu yayılcı siyaseti Bizans'ı telaşlandırdı. Büyük bir Bizans ordusu Çukurova bölgesine ulaştı. Bizans cephesinde meydana gelen bu gelişme Franklarla Ermenileri barıştırıp Bizans'a karşı savaş tedbirleri almaya sevketti. Fakat Bizans ordusu Adana, Mamistra ve Anazarba'yı Ermenilerin elinden aldı. Ermeni şefi I. Leo şiddetli mukavemet göstermesine rağmen Bizanslı askerler tarafından yakalanarak karısı, oğulları Ruben ve Toros zincirlere vurularak İstanbul'a götürüldü.³¹⁰ Böylece Çukurova Ermeni yönetimi dağıldı. Bizans İmparatoru Antakya'yı da kuşatarak bu kontluğu vassallığına geçirdi. Bizans doğuda yıllardır Ermenilere uyguladığı tampon bölge statüsünü Suriye'den gelebilecek tehlikeye karşı Antakya Kontluğu'na uygulamaya başladı.³¹¹

c- Krallığa Götüren Süreç ve II. Toros (1144-1169)

Selçuklu Türkleri, Bizans'ın Çukurova'da ele geçirdiği yerleri geri almakta gecikmediler. Çukurova'da bu olaylar olurken İstanbul'da esir olan Leo ölmüş, oğlu II. Toros ise gizlice saraydan kaçarak Çukurova'ya ulaşmıştı. Daha sonra da Vahka (Feke)

³⁰⁹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.363; Turan, Türkiye Selçukluları... , s.171

³¹⁰ Urfalı Vahram, *Kilikya Kralları Tarihi*, çev: H.D. Andreasyan, TTK kütüphanesinde gayri matbu nüsha, s.7; Grigor Senyörü Hetum, *Hetum Vekâyinâmesi*, çev: H.D. Andreasyan, TTK kütüphanesinde gayri matbu nüsha, s.3; Mateos, a.g.e. ; s.293; Smbat, a.g.e. , s.53; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.374; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.II, s.356; Ostrogorsky, a.g.e. , s.350; Turan, Türkiye Selçukluları, s.174; Demirkent, a.g.e. , c.II, s.120.

³¹¹ Ostrogorsky, a.g.e. , s.351; Runciman, a.g.e. , c.II, s.174-175.

kalesini ve Mamistra ile Tarsus'u zaptetmiştir.³¹² İmparator Manuel'in kuzeni Andranikos kumandasında bir Bizans ordusu hızla II. Toros'un üzerine yürüdü ve Mamistra'yı kuşattı. Toros zifiri karanlıktan istifade ederek kaçmayı başardı. Çukurova feodal beylerinden bazıları Bizans saflarında savaşmış ve ölmüşlerdi, böylece II. Toros bölgede Ermenilerin lideri konumuna geçti. Bizans ise bölgeye sefer düzenleme yerine II. Toros'u dolaylı yollarla altetmeyi planlıyordu.³¹³ Bizans İmparatoru Selçuklu Sultanı I. Mesud'a hediyeler vererek Onu Ermeniler üstüne gitmeye razı ederek Ermenilerin aldıkları kaleleri tekrar geri almak arzusuna kapıldı. Sultan I. Mesud ordusunu toplayarak Ermeni sınırlarına yaklaşarak otağını kurdu. Bu gelişmeler Ermenileri çok korkuttu. Kendilerini savunabilmek için çok gayret sarfettiler. Sultan Mesud, Toros'a bir elçi göndererek: " Biz, senin memleketini tahrip etmek için gelmedik. Bize itaat edip cebren almış olduğun toprakları İmparatora iade et. O zaman bize bir evlat ve dost olacaksın." diye haber gönderdi.³¹⁴ Ermeniler bu tekliften dolayı büyük bir sevinç duydular. Toros, elçileri kabul ettikten sonra Sultan'a bir heyet gönderdi. Heyet, Sultan'a: "Bir hükümdar olarak sizlere gönül rızasıyla itaat ediyoruz. Siz bizim terakkimizi hiçbir vakit kıskanmamış ve memleketimizi tahrip etmemişsiniz. Fakat bizim memleketimizi Romalılara vermek hususuna gelince bunu asla kabul edemeyiz." dediler.³¹⁵ Sultan I. Mesud bu cevap üzerine bir ahidname yazdırıp II. Toros'a imzalattı. Sonra da memleketine döndü.³¹⁶ Bu barıştan kısa bir süre sonra Ermeniler, belki de Sultan I. Mesud'un güçsüzlüğüne hükmederek O'nun topraklarına saldırdılar. Aynı

³¹² Vardan, a.g.e. , s.203; Smbat, a.g.e. , s.54-55.

³¹³ Vardan, a.g.e. , s.203; Smbat, a.g.e. , s.55; Vahram, a.g.e. , s.10; Mateos, a.g.e. , s.306; Turan, Türkiye Selçukluları, s.190; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.29; Runciman, a.g.e. , c.II, s.385.

³¹⁴ Mateos, a.g.e. , s.307.

³¹⁵ Mateos, a.g.e. , s.308.

³¹⁶ Mateos, a.g.e. , s.307-308; Smbat, a.g.e. , s.56; Vahram, a.g.e. , s.12; Turan, Türkiye Selçukluları, s.141; Cahen, Anadolu'da Türkler, s.111.

zamanda Antakya Kontluğu ile de birleşerek Bizans'ın Tarsus garnizonuna saldırdılar. Burada 30.000 Bizans askerini bozguna uğrattılar.

Sultan I. Mesud güney sınırındaki bu gelişmeleri yakinen takip ettiğinden aniden Anazarva, Misis yöresine kadar ilerledi. Yakup Bey ise Antakya üzerine yürümüştü. Fakat Yakup Bey Stephan şövalyeleri tarafından pusuya düşürülerek ordusu dağıtıldı. Bu sıralarda baş gösteren veba ve salgın hastalıkları Selçuklu ordusunun başarısını engellediğinden Sultan I. Mesud geri çekildi. Ermeni II. Toros bunu fırsat bilerek Develi'ye kadar uzanan bir yağma hareketine girişti.³¹⁷

Sultan I. Mesud ölünce yerine II. Kılıçarslan geçti. Fakat kardeşleri arasında taht kavgaları olduğundan ülkede karışıklıklar çıktı. Bu durumdan istifade eden Danişmend emiri Yağısan bir kaç Selçuklu şehrini işgal etti. İki Türk ordusu birbirlerine galebe çalmak için karşılaştılar; fakat araya giren din adamları bu iki kuvveti barıştırdılar. II. Kılıçarslan'ı Yağısan ile asıl barıştıran sebep memleketine diğer düşmanların saldırısıydı.³¹⁸ Selçukluların bu iç mücadelesinden yararlanma cihetine giden Toros'un kardeşi Stephan Sultan'ın topraklarına akın yaptı. 1156'da Maraş Beyi'nin bir Ermeni köyüne girmesi üzerine Stephan, Maraş'a girerek tahrip ve yağma etti. Hristiyan halkını esir ederek katletti. Danişmendli Yağısan ile acil barış yapan II. Kılıçarslan bizzat Göksun bölgesine girdi. Yerlerinden kaçan Hristiyan ahaliyi geri getirtti. Ayrıca Besni Beyi'ne karşı ayaklanan Hristiyan halkı Stephan'ı davet etti. Bu Hristiyanlardan bir kısmı Stephan'ın yerlerine göçtü. Fakat Sultan bunları da yerlerine geri getirdi. Stephan ise II. Kılıçarslan ile mücadeleyi göze alamayınca Pertus Kalesi'ni Sultan'a teslim

³¹⁷ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.391-392; Smbat, a.g.e. , s.56; Vahram, a.g.e. , s.12; Cahen, Anadolu'da Türkler, s.111.

³¹⁸ Mateos, a.g.e. , s.315; Turan, "Kılıçarslan", İA, c.VI, s.689.

ederek iyi geçinme yollarını aradı.³¹⁹ II. Kılıçarslan ise bu sırada vuku bulan Nureddin'in tecavüzlerine karşı bir güç oluşturmak istiyordu. Bunun için Hristiyan komşularıyla barıştı. Toros'a, Kudüs'e ve Antakya kontluğuna ittifak teklifi için elçiler gönderdi.³²⁰ Nureddin kayınpederi Mesud ile Franklara karşı yaptığı anlaşmayı bozarak Ayntap ve Raban kalelerini işgal etti. Bunun üzerine harekete geçen II. Kılıçarslan Ayntap'ı ele geçirdi. Raban'a yürüdüğü sırada Kudüs Kralı ile Antakya Prensi Nureddin'e hücum ettiler. Nureddin durumun nazikliği karşısında işgal ettiği yerleri boşalttı ve Halep'e çekildi.³²¹

Ermeni hakimi II. Toros'a kardeşi Stephan bir tuzak kurarak onu ortadan kaldırmaya teşebbüs etti. Fakat Toros bu hileyi sezip kardeşini yakalatarak hapsetti. Haçlılar (Franklar) devreye girerek Stephan'ı kurtardılar ve onu hizmetlerine aldılar.³²² II. Kılıçarslan'ın güçlenmesi ve Ermenilerin tavırları Bizans İmparatoru Manuel'i 1158'de Çukurova bölgesine bir askerî harekâta zorladı. Manuel, daha önce Antakya Kontu'na (Renaud) Ermeni seferi için teklifte bulunmuş, tüm masrafları üstleneceğini vaat etmişti. Fakat Haçlılar bu konuda söz vermediği gibi Ermenilerle birleşerek Kıbrıs'a üç hafta süren bir yağma akını düzenlediler. İşte bu sebepler Bizans'ı sefere mecbur etti. Bizans ordusu Çukurova'ya geldiğinde II. Toros ancak kaçabilmeye fırsat bulabildi. Antakya Prensi Renaud ise İmparator'un intikamından korkmaya başladı. Pişman edalarla Manuel'in yanına giden Renaud vassallık yemini ederek ölümden kurtulunca Ermeni şefi Toros da saklandığı yerden çıkarak imparatorudan özür diledi. Manuel'in

³¹⁹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.395; Mateos, a.g.e. , s.317; Turan, "Kılıçarslan", s.689; Aynı yazar, Türkiye Selçukluları, s.199; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.31.

³²⁰ Mateos, a.g.e. , s.319.

³²¹ Turan, Türkiye Selçukluları, s.200.

³²² Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.396

ordusunun at ihtiyacını karşılama vaadinde bulunan Toros böylece merhamete nail oldu.³²³

Bizans'ta İmparatorluk ailesinden prenslere verilen "Sebostos" ünvanı ile mükafatlandırılan II. Toros'un toprakları bir kez daha Bizans'ın kontroluna geçmiş oldu.³²⁴ Bu sefer neticesinde II. Toros'a dağ kalelerini elinde tutma ve Bizans hakimiyeti altında Çukurova Ermeni Baronluğu'nun yaşaması şansı verildi. Fakat İmparator ile antlaşma yapan II. Toros'un bu antlaşmaya sadık kalmadığı ve Bizans elindeki Anazarba ve Misis'i işgal ettiği görülür.³²⁵ Manuel, Ermeniler üzerinde kesin hakimiyet kurabilmek için 1166'da Katolikosluk makamına geçen Der Nersesyan'a bir mektup yazarak O'nu Bizans mezhebine davet etti. Fakat Der Nersesyan cevabında " Bizim esasen çok kuvvetli ve güzel bir mezhebimiz var." diyerek bu teklifi nazikçe reddederek İmparatorun niyetini akamete uğrattı.³²⁶ Bu reddiyeyle rağmen Manuel Ermenileri dağıtmayarak Selçuklulara karşı ileri karakol olarak kullanmaya devam etti. Zira Manuel, II. Toros'u İstanbul'da ikamete mecbur tutsa başka bir Ermeni sergede ortaya çıkacak ve içinden çıkılmaz sonuçlara sebebiyet verebilecekti. İşler bu mecrada seyrederken II. Toros'un kardeşi Stephan Bizans'ın Çukurova'daki garnizonlarının davetine giderken yolda ölü bulundu.³²⁷ Toros ve Mleh kardeşinin intikamını almak için hemen bir kuvvetle Bizans garnizonlarını katlettiler. Fakat Müslüman tehlikesi barışı

³²³ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118 - 1176)*, çev: I.Demirkent, TTK, 2001, s.131-133, 136; Papaz Grigor Zeyli, s.322-324; Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, çev: I.Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2006, s.70; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.397-398; Urfalı Vahram, a.g.e. , s.10, Vardan, a.g.e. ,s.204

³²⁴ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.398; Mateos, a.g.e. , s.322-324; Smbat, a.g.e. , s.57; Zettersteen, "Nureddin", *İA*, c.IX, s.360; Ostrogsky, a.g.e. ,s.357; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, çev: a. Göke Bozkurt, İlgil Kültür Sanat Yayınları, 2010, s.140; Cahen, a.g.e. , s.112.

³²⁵ Kinnamos, a.g.e. , s.137-138; Niketas, a.g.e. , s.73-75; Demirkent, Haçlı seferleri, s.122-123.

³²⁶ Vardan, a.g.e., s.207.

³²⁷ Stephan'ın ölümü ile ilgili olarak Ermeni kaynakları Grekleri mesul tutmaktadır. Her ne şekilde olursa olsun Stephan'ın ölümü II. Toros'un işine geliyordu. Bunu bahane ederek Bizans garnizonlarına saldırma hakkını elde etmiştir. Bkz: Papaz Grigor Zeyli, s.335; Urfalı Vahram, a.g.e. , s.13; Smbat, a.g.e. , s.57-58; Kinnamos, s.166; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.399 (Farac sadece öldürüldü demiştir.)

mecbur kıldığından Kudüs Kralı Amaury araya girerek Ermenilerle Bizans'ı barıştırdı. II. Toros bu barıştan sonra Haçlılar ve Bizanslılarla beraber Müslümanlara karşı savaşmaya devam etti.³²⁸

II. Toros, yapabileceklerinin büyük bir kısmını tamamlayarak Ermeni Baronluğu'nu tekrar kurmayı, kendisinin bölge üzerindeki kontrolü sınırlı olmasına rağmen ve Bizans'ın vassalı olmasına rağmen mirasçılarına tamamlayabilecekleri bir imkan bıraktı ve 1168'de öldü. Yerine varis olarak küçük oğlu Ruben geçti. Fakat Ruben küçük olduğundan teyzesinin oğlu Thomas'ın idareyi ele almasını vasiyet etmişti.³²⁹

d- Mlehl (1170- 1175)'in Taht Mücadelesi, Nureddin Mahmut İle İttifakı ve Haçlılar

Bu tayinden memnun kalmayan Mleh Nureddin'in temin ettiği askerlerle Çukurova'ya girerek birçok esir aldı. Ermeni ileri gelenleri kan dökülmemesi için Mleh'i baron tayin ettiler. Ruben ise güvenlik için Rumkla'ya getirildi. Vasisi Thomas Antakya'ya kaçınca Mleh, Ruben'i Rumkla'da boğdurarak öldürttü.³³⁰

Mleh, hırsı ve Nureddin'e güveni sayesinde topraklarını genişletmeye cesaret etti. Amamos, Adana, Mamistra ve Tarsus'u aldı. 1172-11733'de Konstantin Colaman'ın birleşik ordusunu yendi ve O'nu esir alarak hediyelerle Nureddin'e gönderdi. Mleh'in Nureddin sayesinde güçlenmesi Haçlıları da endişelendirdi. 1173'de Mleh'in üzerine yürüdüler ve Nureddin sayesinde Mleh bir kez daha galip gelerek Çukurova'nın tek hakimi oldu. Fakat Nureddin'in³³¹ ölümü Mleh'in sonu oldu. Hristiyanlara ve Haçlılara karşı Nureddin'le birlik olduğu için Ermeni ileri gelenleri Mleh'i yakalayarak öldürdüler ve cesedini parçaladılar. O'nun yerine de kardeşi Stephan'ın oğlu III. Ruben'i başa

³²⁸ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.398-400; Mateos, a.g.e. , s.335; Kaşgarlı, a.g.e. , s.13

³²⁹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.405, Smbat, a.g.e. , s.59.

³³⁰ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.405, Vahram, a.g.e. , s.13, Nersesyan, a.g.e. , s.662.

³³¹ Nureddin için bkz: İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XI, s.311; Zettersteen, "Nureddin", *İA*, c.IX, s.359-362

geçirdiler.³³² Ruben işe amcasını öldürenleri ortadan kaldırmakla başladı. Abu'l-Farac'a göre Ruben, amcasını öldürenleri Onu öldürdükten sonra cesedini gömmeyerek köpeklere yedirdikleri için öldürmüştür.³³³

e- III. Rupen (1175-1187) ve Haçlılar

III. Rupen, amcası Mleh'in Müslümanlarla birlik politikasından nefretle Haçlılarla birlik politikasına döndü. 1180-1181'de Kudüs'te Taronlu III. Humprey'in kız kardeşi ile evlenerek Franklarla akrabalık tesis etti. Harim'e karşı yapılan savaşta yer aldı. Fakat Frank (Haçlı) ordularının geri çekilmesi III. Rupen'i hayal kırıklığına uğrattı. Zira Müslümanlar onların baş düşmanıydı ve onlara karşı kesinlikle çok sert davranılmalıydı.³³⁴ III. Rupen Türklere olan düşmanlığını had safhaya çıkarttı. Toros Dağlarında hayvanlarını otlatma müsadesi verdiği Türkmenlere Harim savaşından bir kaç sene sonra Anı bir baskın düzenleyerek bir kısmını öldürdü ve mallarını gasp etti.³³⁵ II. Kılıçarslan ile Selahaddin Eyyübî bu gelişme üzerine aralarındaki ihtilafa son verdiler. Selahaddin hızla Çukurova bölgesine girdi. Büyük bir yağma akınından sonra III. Rupen aldığı malları geri verdi ve özür dileyerek hayatını kurtarabildi.³³⁶

III. Rupen, Türklere karşı Haçlılarla iyi geçinmesine rağmen Antakya Kontluğu Rupenyanların güçlenmesinden rahatsız olmaya başladı. Bir hile ile III. Rupen'i ele geçiren Antakya kontu Bohemound, bir yıl sonra 30.000 dinar ve Sarvantigar,

³³² Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.420, Smbat, a.g.e. , s.60; Vahram, a.g.e. , s.14; Nersesyan, a.g.e. , s.643.

³³³ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.421; Smbat ise Rupen amcasının katillerini cezalandırdı der. Bkz: Smbat, a.g.e. , s.61

³³⁴ Harim bir kale olup Antakya'nın 33 km. doğusundadır. Haçlılar Antakya'nın muhasarası sırasında burayı zaptederek yıkık olan hisarını yeniden inşa ettiler. 1163'te Nureddin bu civarda birleşik Haçlı ordusuna karşı kesin bir galibiyet elde ederek Harim tekrar Müslümanların eline geçti. Hristiyanlar çok uğraşmalarına rağmen buraya ele geçiremediler. Bkz: Smbat, a.g.e. , s.62; Runciman, a.g.e. , c.II, s.333

³³⁵ İbn'ül-Esir, a.g.e., c.XI, s.372; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.426

³³⁶ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XI, s.372; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.426; Turan, Türkiye Selçukluları, s.213, Kaşgarlı, a.g.e. , s.14; Nersesyan, a.g.e. , s.644.

Talhamdun, Mamistra ve Adana'yı alarak III. Rupen'i serbest bıraktı.³³⁷ Fakat III. Rupen fidyeyi ödedikten kısa bir süre sonra verdiği toprakları tekrar savaş yoluyla geri aldı.³³⁸ III. Rupen, Frankların ve Haçlıların bu tavırları karşısında hayal kırıklığına uğradığından yerini kardeşi II. Leo'ya³³⁹ bırakarak manastıra kapandı.³⁴⁰

f- II. Leo(1187-1219)ve Krallık Dönemi

II.Leo, Haçlı seferleri sayesinde kurulma zemini bulan baronluğunun başına geçer geçmez Antakya Kontluğu ile mücadeleye girişti. Fakat bu uzun ve yıpratıcı mücadele Leo'ya hiçbir şey kazandırmadı. Bu tecrübeden sonra II. Leo Haçlılarla tekrar iyi geçinme yollarını aradı ve Papalık ile irtibata geçti.

Bu sıralarda başlayan III. Haçlı Seferi'ni iyi bir fırsat bilen II. Leo, hemen harekete geçerek Alman Kralı Frederick Barbarosso'yu istikbale çıkıttı. Barbarosso bu sırada Konya önlerinde Selçukluları yenmiş ve Konya'ya girmişti. II. Leo, Barbarosso'ya Sis Katolikosu Grigor ile bir mektup yollayarak Ermeni halkının heyecanla Haçlıları beklediklerini bildirdi. Kral ve maiyeti II. Leo'nun bu tavırları karşısında duygulanarak Haçlı Seferi emrindeki görevlerini bitip geri döndüklerinde Ermeni feodal şefi II. Leo'ya muhakkak taç ve elbiseler göndereceğini vaat etti.³⁴¹

Beklenmedik bu gelişme karşısında çok sevinen II. Leo, Kralı topraklarında misafir etti. Bizans İmparatoru'nun yiyecek ve içecek vermediği Haçlıların bu ihtiyaçları Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılandı. Antakya üzerinden Kudüs'e gitmeyi planlayan Frederic Barbarosso Tarsus Çayı'ndan karşıya geçerken veya

³³⁷ Smbat, a.g.e. , s.62-63; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.439; Mikhail, a.g.e. , c.II, s.271-274; Urfalı Vahram, a.g.e. , s.14.

³³⁸ Smbat, a.g.e. , s.63; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.439.

³³⁹ Bazı Ermeni kaynakları Ruben'in öldüğünü bu sebeple II. Leo'nun başa geçtiğini kaydetmektedirler. Bkz: Smbat, a.g.e. , s.62; Vahram, a.g.e. , s.15; Hetum, a.g.e. , s.8

³⁴⁰ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.439; Vardan, a.g.e. , s.212; Runciman, a.g.e. , c.II, s.360; Nersesyan, a.g.e. , s.644.

³⁴¹ Vardan, a.g.e. , s.215.

serinlemek için girdiği nehirde boğularak ölünce Ermenilerin krallık tacı hayallerinin gerçekleşmesi biraz gecikti.³⁴²

Ermeniler daha Haçlı Seferleri başlamadan bu seferlerin yapılması için büyük bir istekle Papalığa müracat etmişlerdi. Fakat ilk Haçlı seferlerindeki hummalı faaliyetleri Haçlı komutanlarınca istismar edilmişti. Bununla birlikte Papalık bir Haçlı Seferinin başarılı olabilmesi için Ermenilerin varlığının şart olduğuna kanaat getirdi. Onun için Papa II. Laciüs maiyetini toplayarak bir emirname yayınladı. Bu emirnamede şu konulara temas ediyordu: "Bizim semavî ve dünyevî anahtarlarla bu taraftaki bütün milletler üzerine hükmettiğimiz gibi, Ermeni Patriği de denizin öbür tarafında Ermeniler ve Rumlar üzerine hükmedecektir. Kardeşim Ermeni Patriği ile aramızda bulunan yol çok uzun olduğundan ona benim yakalığımı, tacımı, papuçlarımı ve yüzüğümü gönderiyorum ki onları giyerek mukaddes ayin yapsın."³⁴³

II. Leo, Frederik'in ölümünden sonra Haçlılar'ı yalnız bırakmayarak onlarla birlikte Akka kuşatmasına katıldı. Richard'la beraber savaştı ve Kıbrıs'ın işgalinde bulundu.³⁴⁴ Böylece topraklarını güven altına alacağını hesaplıyordu. Ermenilerin bu güven verici hareketleri Papalığa mektuplar göndererek de devam etti. II. Leo ne halkının denenmiş yiğitliği, ne de ülkenin etrafını hemen hemen aralıksız bir sur gibi çeviren dağ silsilelerinin memleketinin güveni için yeterli olmadığını biliyordu. O gerek kendisini ve gerekse haleflerini hem Müslüman hükümdarlarına hem de Bizans'a kafa tutabilmeleri için batı devletleriyle ve onların Suriye'deki sömürgeleriyle samimi bir anlaşma yapma mecburiyetini duyuyordu. Bu kanaati olgunlaştıktan sonra bir dizi

³⁴² İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.48; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.454; Vardan, a.g.e. , s.215; Ramazan Şeşen, "İmamuddin Al-Katip El İsfahani'nin Eserlerinde Anadolu Tarihi ile İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c.III, Ankara, 1971, s.353; Cahen, a.g.e. , s.125

³⁴³ Vardan, a.g.e. , s.213

³⁴⁴ Nersesyan, a.g.e. , s.646

faaliyete başladı.³⁴⁵ Önce topraklarındaki teşkilatlanmayı Latin sistemine göre tesis etti ünvan ve görevleri Latince isimlendirdi. Feodal sistemini Avrupa baronluk sistemine çevirdi.³⁴⁶ Batı tipi saray inşa ettirdi. Şato ve kalelerinin büyük bir kısmını şövalye tarikatlarına dağıttı. Sahil limanlarında Avrupalı tüccarlar için antrepolar ve onların ihtilaflarına bakmak için mahkemeler tesis etti. Böylece ülkesine gelecek tüccarların rahatlığını göz önünde bulundurarak gümrük indirimine gitti.³⁴⁷ İmar faaliyetlerini de ihmal etmeyen II. Leo, Haçlı mimarlarının, yardımıyla onların Orta Doğu'da inşa ettiği kaleleri örnek alarak memleketinde yeni kaleler yaptı.³⁴⁸

Kıbrıs Kralı'nı Papa'dan bir taç isteyerek krallığını teyid ettiğini duyan Leo Alman Kralı VI. Heinrich'e elçiler göndererek krallık tacı istedi. Heinrich ise kaçamak cevap vererek yakında oralara sefer yapacağını ve bu sırada Ermeni meselesini inceleyeceğini bildirdi. Oysa Ortaçağ anlayışına göre krallık tacı istenmez, uygun görülürse Papa veya kral tarafından verilirdi. Tac istemek ise tâbiyet, vassallık ifadesidir. II. Leo bu isteğinin olumsuzluğu karşısında yılmayarak bu sefer de Papa'ya müracaat etti. Fakat bu sefer II. Leo'nun önüne fanatik Ermeni dindarları ile Papalığın taassubu meselesi engeli çıktı. Önce kendi Ruhanilerini ikna eden II. Leo Papalığa ise Ermeni kilisesinin Roma kilisesine bağlanacağını vaad etti.³⁴⁹

II. Leo'nun bu vaadi hem Papa'yı hem de Alman İmparatoru Heinrich'i sevindirdi. Zira Heinrich, Frederich Barbarosso'nun Doğu politikasını takip ederek Bizans'a hakim olmayı planlıyordu. Kudüs'ün yolunu açacak bir tampon devlet ve Doğu topluluklarıyla Almanlar arasında kurulabilecek bir yapı Almanlar'ın işine geliyordu.

³⁴⁵ W. Heyt, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, c.I, Ankara, 1984, s.406-407.

³⁴⁶ Smbat Vekâyânmesi Zeyli, s.114

³⁴⁷ Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, c.I, İstanbul, 1990, s.67; Heyt, a.g.e. , s.408.

³⁴⁸ A.A. Kampman, "Yakın Doğu'da Haçlılar Devrine Ait Kaleler", *Bulleten*, XXIII, Ankara, 1959, s.624; Ş. Turan, a.g.e. , s.68.

³⁴⁹ Runciman, a.g.e. , c.III, s.179; Nersesyan, a.g.e. , s.647.

Fakat Almanların bu politikası iflas etti. Almanlar yerini Franklar ve Papalığa bıraktı. Papalık II. Leo'ya gönderdiği bir mektupta Müslümanlara karşı kahramanca savaşmalarını istemekte yeni bir Haçlı ordusunun yola çıktığını, Doğuya haberci olarak gönderdiği iki temsilcisine "Haçlı bayrağını" kendi eliyle teslim ettiğini haber veriyordu. Böylece Papa, Ermeni baronu II. Leo'ya "kral" ünvanını Haçlı Seferlerini kolaylaştırmak, sonuçlandırmak için verebileceği anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Bu diplomatik münasebetlerden sonra Papalık II. Leo'ya krallık tacı gönderdi. Böylece Çukurova bölgesinde vassal³⁵¹ Ermeni Baronluğu kurulmuş oldu.³⁵² II. Leo, bu gelişmelerden istifade ederek hem varlığını sağlamlaştırma, hem de yapılacak yeni bir Haçlı Seferi arefesinde oldubittiye getirip Antakya' yı ele geçirmeyi planlıyordu. Bu şehri miras yoluyla elde edemediği için her fırsatta şehre karşı saldırıya geçiyordu.³⁵³ II. Leo bu planının daha iyi işleyebilmesi için 1201'de Papa'ya bir mektup yazarak Ermeni kilisesinin Roma kilisesi kontrolüne kabulünü rica etti. Böylece Papalık nezdinde makbul bir manevra ile Antakya üzerindeki emellerini Papa'ya tasdik ettirecekti. Mektupta Antakya ve Trablus Kontlukları'nın kendi aleyhine ittifak yaptıklarını ve kendisini tahtdan düşürecek kadar ileri gittiklerini bu hususun da gizli casusları vasıtasıyla elde edebildiğini yazdıktan sonra Selçuklular'a karşı da bir Haçlı Seferi talebinde bulundu.³⁵⁴

II. Leo, Selçuklu şehzadeleri arasında çıkan ihtilaflardan istifade ederek Kayseri yakınlarına kadar yağma saldırısında bulundu. Bunun üzerine Selçuklular iç gailelerini

³⁵⁰ Smbat, a.g.e. , s.68; Kaşgarlı, a.g.e. , s.59.

³⁵¹ Ortaçağ hukukuna göre bu bir krallık değil ancak vassal bir baronluktur. Bu siyasi teşekkül için bkz: M. Kemal Öke, "Hukuk- Tarih- Siyaset Üçgeninde 'Kilikya Ermeni Baronluğu' Polemiği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1987, s.115-128

³⁵² Vahram, a.g.e. , s.16; Hetum, a.g.e. , s.9; Smbat, a.g.e. , s.68; Vardan, a.g.e. , s.218; Runciman, a.g.e. , c.III, s.179, Nersesyan, a.g.e. , s.648.

³⁵³ Nersesyan, a.g.e. , s.649.

³⁵⁴ Runciman, a.g.e. , c.III, s.120; Turan, Türkiye Selçukluları, s.250.

hallettikten sonra Ermeniler üzerine sefer hazırlığına başladı. Hatta uçlardaki askerler akınlara başlamışlardı. Ermenilerin saldırıları sebebiyle Suriye - Anadolu kervan yolunun güvenliği ortadan kalkmış, işleyemez bir duruma gelmişti. Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci sefer Selçuklu tahtına geçtikten sonra 1208/9'da Maraş istikametinden bir Selçuklu ordusu Ermenilerin yaşadıkları yerlere girdi. II. Leo, bu durum karşısında Halep ve Mısır Eyyubi hükümdarları aracılığıyla barış talebinde bulundu. Gıyaseddin Keyhüsrev, Selçuklu tabiyetine sadakat göstermesi, Anadolu - Suriye kervan yoluna ve Halep topraklarına bir daha saldırmaması şartıyla II. Leo'nun istediği barışı kabul etti. Böylece Papalık ve Alman İmparatoru'nun tac göndermesiyle "kral" ünvanı alan II. Leo ve idaresindeki Ermeniler, yine Selçuklular'a tâbi olarak Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev adına para kestirmek zorunda kaldılar.³⁵⁵ II. Leo, Selçuklular karşısında aldığı bu hezimetin tesirlerini giderebilmek için hemen Antakya'yı alarak bu durumu da Papa'ya tasdik ettirebilmek için Papalığın hassasiyetle üzerinde durduğu Haçlı seferlerine yardım konusunu gündeme getirerek doğabilecek tepkileri yatıştırdı.³⁵⁶ Papalığı ve Avrupa kamuoyunu tam manasıyla lehine çeviren II. Leo, ilk fırsatta Selçuklular'a saldırarak söz verdiği barış şartlarını unutmakta gecikmedi. Çukurova'da Papalığın ve Avrupa krallarının himayesinde güçlenmeye çalışan Ermeniler, hemen her fırsatta Selçuklular'a saldırmaktalar, onlara karşı Avrupa ve Papalık güçlerinin bir ileri karakolu vazifesini ifa etmekteydiler. Papalık destekli Ermeniler, böylece sorumsuzluk içinde şımararak İncil üzerine yaptığı yeminleri bozma pahasına her fırsatta Türklere olan kinlerini kusmaktaydılar. Selçukluların iç gâilelerinden istifade ederek her fırsatta saldırmaktalar, fakat hemen her seferinde yenildiğinden barış teklif etmekte ve yine bu sözlerini kendileri bozarak tekrar saldırıya geçmekteydiler. İşte II. Leo, yine böyle bir

³⁵⁵ Sevim, Genel Çizgileriyle, s.34; Turan, Türkiye Selçukluları, s.286-287.

³⁵⁶ Turan, Türkiye Selçukluları, s.315; Erdoğan Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1984, s.134; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.36.

durumdan istifade edebilmek için Torosları aşip Selçuklu topraklarına bir saldırı düzenledi. Fakat mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldığından 1218'de Selçuklu Sultanına bir elçi gönderip özür diledikten sonra barış teklifinde bulundu ve yapılan yeni bir anlaşmaya göre: Savaş esnasında Selçukluların aldığı esirler cizye karşılığı serbest bırakılacak, bazı sınır kaleleri Selçuklulara terk edilecek, Ermeniler yeniden Selçuklu vassallığına girecekler, Sis (Kozan)'da Sultan adına para bastırılıp hutbe okutulacak, gerekli görüldüğü takdirde Ermeniler Selçuklulara 500 asker gönderecek, her yıl 20 bin altın vergi verilecek ve buna karşılık Sultan, II. Leo'ya vassal Sis hakimi olarak tanıyan bir menşur verecekti. Yapılan barış töreninde II. Leo, anlaşmaya sadık kalacağına dair Ermeni ileri gelenleriyle beraber yemin etti.³⁵⁷

II. Leo, Papa'nın da desteğiyle bitmez tükenmez mücadeleleri bulunduğu bölgede Selçuklular'a karşı her zaman tehlike olmuştu. Fakat Selçuklular İslam hukukuna göre yalnızca onları tabiyetleri altına almış, topyekün imha veya siyasî varlıklarına son verme yolunu takip etmemişlerdi. II. Leo, bu yoğun siyasî olayların cereyan ettiği yıllarda 1219 da hayata gözlerini yumdu ve cesedi Akner manastırına defnedildi.³⁵⁸

Yerine geçecek erkek evladı olmadığından Avrupa feodal sistemine göre büyük kızını kendine varis tayin etti. Fakat bu kızı kocası tarafından dayakla öldürülmüş ve yeni doğan çocuğu da bu hengâmede ölmüştü. Böylece veraset küçük kızı İzabella'ya geçti.³⁵⁹ İzabella'nın durumunu görüşen Ermeni ileri gelenleri Ermenilerin elinden henüz kurtulan Antakya Kontluğunun hakimi IV. Bohemound'un oğlu Philippe ile İzabella'yı evlendirerek bölgede doğabilecek karışıklıkları önlemeyi hesapladılar. Philippe'ye bazı

³⁵⁷ Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri, s.134-135; Sevim, a.g.e. , s.36; Turan, Türkiye Selçukluları, s.315.

³⁵⁸ Vahram, a.g.e. , s.18; Hetum, a.g.e. , s.14; Smbat, a.g.e. , s.77.

³⁵⁹ Smbat, a.g.e. , s.82; Vahram, a.g.e. , s.19; Hetum, a.g.e. , s.15; Runciman, a.g.e. , c.III, s.144

şartlar ileri sürdüler. Bu şartlar Ermeni kilisesinin kabulü ve Sis'de oturmak şeklinde idi. İlk önceleri Philippe'nin tutumlarından memnun kalan Ermeniler zamanla Philippe'nin bu sözlerine sadık kalmayarak tüm vaktini Antakya'da geçirmeye başlayınca O'nu geri Sis'e çağırdılar ve yakalayarak esir ettiler. Bir müddet sonra da zehirleyerek öldürdüler.³⁶⁰ Böylece Ermenilerin yaşadıkları bölgede yine siyasî otorite boşluğu doğdu.

***g- I. Hetum (1226- 1270) ve Çukurova Tâbi Ermeni Baronluğu'nda
Hetumlular Sülalesinin İdareyi Ele Alması***

Nemron Senyörü ve İzabella'nın hamisi Konstantin, bu durum karşısında İzabella'yı oğlu Hetum ile evlendirerek bölgedeki siyasî otorite boşluğunu doldurma yolunu seçti. Böylece Çukurova'da Ermeni idaresi Hetumlular sülalesinin eline geçmiş oldu.³⁶¹ Konstantin hiç vakit kaybetmeden Papa'nın ve Avrupa krallarının tepkilerini üstüne çekmeden onlara birer mektup yazarak İzabella ve oğlu Hetum'un itaatkârane kulluklarını arz etti. Ayrıca Papa'ya Ermeni kilisesinin emrine amade olduğunu ilettiler.³⁶² Hetum, babasının bu manevrasının hemen peşinden kızkardeşini Antakya Kontu IV. Bohemound'a vererek aralarındaki husumeti kaldırma yoluna baş vurdu. Böylece Selçuklulara karşı zinde bir güç birliği gerçekleşmiş olacaktı. Papalığın hazırlayacağı herhangi bir Haçlı Seferi için de hem öncü kuvvet ve hemde güçlü bir müttefik olabileceklerdi.³⁶³ Papalık ise, Kıbrıs Krallığını ve Antakya Kontluğunu sık sık uyararak Ermenilere karşı iyi davranmalarını ve aralarındaki itilafları ortadan kaldırmalarını

³⁶⁰ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.423-424; Smbat, a.g.e. , s.82.

³⁶¹ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.425; Smbat, a.g.e. , s.84; Vahram, a.g.e. , s.20; Hetum, a.g.e. , s.16.

³⁶² Runciman, a.g.e. , c.III, s.152.

³⁶³ Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu, s.63.

istiyordu. Böylece yapacağı bir Haçlı Seferine zemin hazırlayacağı gibi Selçuklulardan gelebilecek tehlikeyi de önlemiş olacaktı.³⁶⁴

Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat ise hemen güneyinde cereyan eden bu gelişmeleri yakinen takip ediyordu. Hiç vakit kaybetmeden ordusunu hazırlayarak iki koldan Ermenilerin üzerine sevk etti. Birinci kol Maraş üzerinden Çukurova'nın içlerine kadar ilerlerken ikinci kol İçel bölgesine kadar ilerleyerek buraları işgal ettiler. Ermeniler her taraftan feryatlarla yardım istediler; fakat imdatlarına kimse yetişemeyince Selçuklularla tekrar barış yapmak zorunda kaldılar. Bu barışa göre Ermeniler, Selçuklulara birçok kalenin idaresini terk ettikten sonra zaruret halinde 1500 asker gönderecekler ve yıllık haraçlarını iki katına çıkaracaklar yani 40.000 dinar altın olarak ödeyeceklerdi.³⁶⁵ Bu barış Alaaddin Keykubat'ın da istekleri doğrultusunda idi. Zira doğu sınırlarında bir takım hareketler baş göstermeye başlamıştı.

5. MOĞOL İSTİLASI, ALAADDİN KEYKUBAT'IN ALDIĞI TEDBİRLER VE ERMENİLER'İN MOĞOLLAR'A VERDİĞİ DESTEK

Moğolların ilk ortaya çıktıkları yerler ziraata elverişli değildi, kabilelerin belli bir reisleri ve yöneticileri yoktu. Bunun içinde birlik olamıyorlar ve bir birleriyle devamlı kanlı mücadelelere girişiyorlardı.³⁶⁶

Cengiz Han Moğol, Tatar, Merkit, Kereyit, Nayman, Karakitit ve Uşur kabilelerini birleştirerek 1196'da bu kabilelerin reisi seçildi.³⁶⁷ Bu kabilelerin alfabeleri

³⁶⁴ Runciman, a.g.e. , c.III, s.200.

³⁶⁵ Turan, Türkiye Selçukluları, a.g.e. , s.346; Aynı Yazar, "Keykubat I", *İA*, c.VI, s.650; Merçil, Müslüman Türk Devletleri, s.140; Alptekin, "Türkiye Selçukluları", s.284.

³⁶⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1988, c.I, s.93; Aknerli Grigor, s.3.

yoktu; dolayısıyla okuma yazma ve yazılı kanunları söz konusu değildir. Cengiz Han bu eksikliği giderebilmek için Uygur alfabesini kabul ederek bir yasa yaptı ve bunu her tarafa dağıtarak kurmuş olduğu devletin temellerini sağlamlaştırdı.³⁶⁸ Komşularıyla mücadeleye giren Cengiz Han, topraklarını emniyet altına aldıktan sonra ticarete önem verdi, bölgede kol gezen eşkiyaları ortadan kaldırarak yolları güven altına aldı. Böylece güvenlik sağlandığı için Moğol ülkesine tüccarlar rağbet etmeye başladılar.³⁶⁹

a- Harzemşahlar Devleti'nin Moğol İstilasını Durduramaması ve Anadolu'ya Gelen Yoğun Türk Göçleri

Cengiz Han'ın büyük askerî faaliyetleri neticesi topraklarının sınırları Müslüman bir ülke olan Harzemşahların sınırlarına dayandı. İki taraf da birbirlerini kollayıp değerlendirebilmek için bu tüccar taifesini casus olarak kullandıkları vakidir. İşte bu karşılıklı güvensizlik ortamında Cengiz Han, Sultan Muhammed'in önemli şehirlerinden Otrar'a 450 kişilik bir tüccar kafilesi yolladı. Fakat Otrar valisi İnalçık, bu tüccarların casus olabileceğinden şüphelenerek durumu Sultan'a bildirerek ne yapılması gerektiğini sordu. Gelen habere göre hareket eden İnalçık bu tüccarları astırarak Türk-İslam dünyasının başına büyük büyük bir bela olacak olan Moğol tehlikesinin başlamasına sebebiyet verdi.³⁷⁰ Cengiz Han hemen büyük bir ordu hazırlayarak Otrar üzerine gönderdi. Harzem Sultanınada bir elçi göndererek bu savaşın sebebinin Otrar'da öldürülen tüccarlar olduğu bildirildi. Moğol ordusu karşısında Otrar şehri ancak 5 ay

³⁶⁷ Ahmet Temir, *Cengiz Han*, Ankara, 1989, s.135; Barthold, "Cengiz", *İA*, c.III, s.93; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *TDVİA*, c.VII, s.368, Abdulkadir Yuvalı, *İlhan Tarihi I, Kuruluş Devri I*, Erciyes Üni. Yay. Kayseri 1994, s.7.

³⁶⁸ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev: M.R. Uzmen, İstanbul 1980, s.217; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev: H.D. Yıldız, İstanbul, 1980, s.478.

³⁶⁹ Cüveynî, a.g.e. , c.I, s.135; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.482; Aynı yazar (İbni'l-İbri), *Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel*, çev: Ş. Yaltkaya, İstanbul, 1941, s.7

³⁷⁰ Cüveynî, a.g.e. , c.I, s.137; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.316; İbn'ül-İbri, a.g.e. , s.8; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.482; Barthold, *Türkistan*, s.491; Gorusset, *Bozkır*, s.233, Temir, a.g.e. , s.94, M. Fuad Köprülü, "Harzemşahlar", *İA*, V/I, s.273; Kramers, "Otrar", *İA*, c.IX, s.457; İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, s.241.

dayanabildi. Moğollar şehre girerek halkı şimdiye kadar görülmemiş bir gaddarlıkla katlettiler. Şehir yağma edilerek yakılıp yıkıldı, 1218.³⁷¹ Burada Sultanın gücünü de ölçen Cengiz Han, hızla Harzemşahların şehirlerine saldırmaya başladı. Sırada Buhara ve Semerkant vardı. Bu şehirlerde Moğollara fazla dayanamayarak korkunç yağma ve katliamlara uğradılar. Moğollar; bir şehri alabilmek için çevre eyaletlerden, köy, kasaba ve tarlalardan, açık şehirlerden erkek ahaliyi toplayıp bunları ölüm tehdidiyle kuşatacakları şehrin hendek ve surlarına sürüyorlardı. Bu zavallı halk kaleden atılan oklar ve Moğolların katliamlarıyla hendekleri cesetleriyle dolduruyorlardı. Moğollar bazen bu esirlere Moğol askeri elbisesi giydiren ellerine de bayraklar vererek büyük bir kalabalık meydana getirerek düşmanın gözünü korkutmaktaydılar. Bu savaş hilesi sayesinde küçük bir Moğol müfrezesi büyük bir şehri rahatlıkla alabiliyorlardı. Daha sonra da lüzumsuz hale gelen bu esirler boğazlanıyorlardı. Buhara esirleri ile Semerkant, Semerkant esirleri ile de Urgenç kuşatılarak teslim alındı. Böylece Moğollar Türk'ü Türk'e kırdırıştır.³⁷² Orta Asya'yı kasırğa gibi kasıp kavuran Moğol istilasını Türk - İslam dünyasında büyük infiallere sebebiyet vermiştir. Ünlü tarihçi İbn'ül- Esir: “Keşke anam beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim. Bu büyük ve dehşet verici olay, muazzam musibet gün ve gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti. Bölgede yaşayan bütün insanları ve özellikle müslümanları kökünden kazıdı... Moğol istilasını felaketini yazan tarihler bu olayı bütün dehşetiyle ne kadar anlatıp dursalar yine de kıyısından geçmemişlerdir diyebilirim.” ifadelerini kullanacaktır.³⁷³

³⁷¹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.496; İbn'ül-İbri, a.g.e. , s.9; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.319; Grousset, Bozkır, s.234; Borthold, Türkistan, s.501.

³⁷² Grousset, Bozkır, s.237.

³⁷³ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.312.

Ermeni müverrih Aknerli Grigor ise Moğol zulmünü şöyle tarif eder: “Bu zamanların dert ve belasından hangi birini yazayım? Baba ve anaların çocuklarından ayrılmalarını mı? Sevgili ve akraba muhabbetlerinin zevalini mi? Malların gasp edilmesini ve güzel evlerin yıkılmasını mı? Yakışıklı, zarif gençlerle kızların çırılçıplak yalın ayak esarete sevkedilmelerini mi? Vay benim fani başım; bütün bunlar günahlarımızdan dolayı başımıza gelmiş olsa gerek.”³⁷⁴ Yine bir Ermeni müverrihi olan Kiragos ise bu zulümleri şöyle tarif eder: “Moğol ordusu geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha, atlar müstesna olmak üzere kıymettar elbise ve eşyayı bile tahrip ediyorlardı.”³⁷⁵

Cengiz Han'ın İslam dünyasına saldırması yalnız Harzemşahların Anı ve korkunç bir şekilde yıkılmasıyla kalmadı. Türk - İslam dünyasında yüzbinlerce insanın ölümüne sebebiyet veren ve birçok tarihî neticeler doğuran bu istila da Harzemşah Sultanı Alaaddin Muhammed'in sorumluluğu çok büyüktür. Onun gurur ve tamahkârlığı bu istilanın sebebi sayılır.³⁷⁶ Kafesoğlu; bu istilaya sebebiyet verenin Sultan olmakla beraber sultanla arası bozuk olan Halifenin Sultanın cezalandırılması için Cengiz Han'a müracaat ettiğini söyler. Şamanist olan Cengiz Han ise Halifelik tarafından cezalandırılmak istenen Sultan'ın artık korkulacak bir manevi üstünlüğü kalmadığına inanarak bu istilayı gerçekleştirdiği söylenebilir. Dolayısıyla Halife böyle bir müracaattan dolayı bu istila ve katliamların sorumlularındandır.³⁷⁷ Bu gelişmelerden sonra Cengiz Han, Sultan'ı yakalamaları için komutanlarından Cebe ve Subutay'ı görevlendirdi.³⁷⁸ Uzun mücadelelerden sonra Sultan bir kalede eceliyle öldü. (1220-

³⁷⁴ Aknerli Grigor, a.g.e. , s.13

³⁷⁵ Kiragos- Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar Müverrih Kiragos'tan Müstahrec”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 1925, c.II, s.142.

³⁷⁶ M.Fuad Köprülü, “Harzemşahlar”, İA, c.V/I, s.275,

³⁷⁷ Kafesoğlu, Harzemşahlar, s.245-246.

³⁷⁸ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.324; Cüveynî, a.g.e. , c.I, s.187, Kafesoğlu, Harzemşahlar, s.279.

1221) Yerine Oğlu Celaleddin geçti. Fakat fiilen Harzemşahlar devleti yıkılmış, Celaleddin'in şahsi gayretleriyle 10 yıl daha varlığını devam ettirebilmiştir.³⁷⁹

Cengiz Han, dağınık ve teşkilatsız bir halde bulunan kabileleri birleştirerek kurduğu devletin sınırlarını kısa zamanda oldukça fazla genişlettikten sonra Ağustos 1227'de öldü.³⁸⁰ Yerine oğlu Ögeday Han geçti. Ögeday Han, ileri görüşlü, sağlam karakterli ve askerî bir dehaya sahipti.³⁸¹ Babasının Harzemşahlar politikasını yakinen takip eden Ögeday Han, batıya iki ordu gönderdi. Birinci orduyu Karadenizin kuzeyine, ikincisini ise komutanlarından Carmoğan'ın idaresinde Celaleddin'in üzerine şevketti.³⁸² Moğolların Sünit kabilesine mensup olan Carmoğan, baş kumandanlığını yürüttüğu ordu dört tûmeden oluşuyordu ve bu ordu aileleriyle birlikte hareket ediyordu. Böylece işgal edilen yerlere yerleşilecekti.³⁸³ Bu Moğol kalabalığının önünde büyük bir Türk kitlesi göç ederek Anadolu Selçuklu topraklarına akın akın geliyorlardı.³⁸⁴ Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat, Moğolların bu tehlikeli gelişi ve Türk göçü karşısında bir dizi tedbir aldı.

³⁷⁹ Aydın Taneri, *Celaleddin Harzemşah ve Zamanı*, Ankara, 1977, s.23; Kafesoğlu, Harzemşahlar, s.285; Köprülü, "Harzemşahlar", s.275.

³⁸⁰ Kiragos, a.g.m. , s.150; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.523, Barthold, "Cengiz", *İA*, c.III, s.97, Aynı yazar, *Türkistan*, s.560; Mustafa Kafalı, "Cengiz Han", *TDVİA*, c.VII, s.368.

³⁸¹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.525; Bathold, *Türkistan*, s.567.

³⁸² Cüveynî, a.g.e. , c.I, s.213; Kiragos, a.g.m. , s.150, Grigor, a.g.e. , s.7; Vardan, a.g.e. , s.225; Robert Blake and Richard Frye, *History of the Nation of the Archers*, Cambridge, Massachusetts 1954, s.29, M.H. Yinanç, "Celaleddin Harzemşah", *İA*, c.III, s.52; Howart, *Moğol Tarihi*, ev: S. Hikmet Baban, TTK Kütüphanesinde gayrı matbu nüsha, c.III, s.22.

³⁸³ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, c.I, s.2.

³⁸⁴ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, s.130; Osman etin, *Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, İstanbul 1981, s.65; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", c.I, s.3.

b- Alaaddin Keykubat'ın Moğol Tehlikesine ve Türk Göçlerine Karşı Aldığı Tedbirler, Ermenilerin Bu Stradaki Durumları

Alaaddin Keykubat daha saltanatının başında meydana gelen bu göç hareketi ve Moğol istilasının doğuracağı meseleleri göz önünde bulundurarak bir dizi tedbir aldı.

İlk olarak güney sınırında Papalıktan güç alarak bir dizi faaliyete geçen Ermenileri itaat altına almakla başladı. Akdeniz sahilinde bulunan Alaiye'yi alarak burada bir donanma tesis ederek Haçlıların Ermenilere güvenerek bölgeye yeni bir sefer düzenlemelerini engelleyerek bütün gücünü Moğollardan gelebilecek tehlikeyi bertaraf etmeye teksif etti.³⁸⁵ Konya, Kayseri ve Sivas şehirlerinin surlarını tahkim ettikten sonra doğu sınırlarını güvenlik altına alabilmek için birtakım askeri manevralar gerçekleştirdi. Moğollarla amansız mücadeleler içinde bulunan Celaleddin Harzemşah İslam dünyasıyla Moğol tehlikesine karşı büyük bir cephe oluşturacağına Ahlat şehrini yağmalayarak Selçuklu topraklarına tehlikeli saldırılarda bulunmaya başladı.³⁸⁶ Bu gelişmeler Selçuklu - Harzemşah savaşını mecburî kıldı. İki ordu Yassıçemen'de karşılaştılar ve Selçuklu ordusu Celaleddin'in ordusunu bozguna uğrattı.³⁸⁷ Bu gelişmeleri yakinen takip eden Moğol orduları komutanı Carmoğan, Celaleddin'i adım adım izlettirdiğinden Celaleddin devamlı yer değiştiriyordu. Bir dağ köyünde adamlarıyla kısırılan Celaleddin buradan da kaçmayı başardı; fakat dağlarda bir eşkiya

³⁸⁵ İbn-i Bibi, *Selçukname*, çev: M.N. Gençosman, Ankara, 1941, s.181; Osman Çetin, "Sultan I. Alaaddin Keykubat ve Selçuklu- Moğol Münasebetleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 1993, c.IV, s.112-113.

³⁸⁶ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.418; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.527; Şehabeddin Ahmed Nesevî, *Celaleddin Harzemşah*, çev: Necip Asım, İstanbul 1934, s.115.

³⁸⁷ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.154; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.528; İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.450, Nesevî, a.g.e. , s.116; M.H. Yinanç, "Harzemşah" s.52.

tarafından öldürüldü, böylece Selçuklularla Moğollar arasında tampon vaziyeti gören Harzemşahlar Devleti yıkılmış oldu.³⁸⁸

Celaledin'in ölümünden sonra Moğollar, Erzurum, Diyarbakır ve Meyyafarikin mıntıklarını yağmaladılar. Beş günlük bir muhasaradan sonra Mardin yakınlarındaki Sared'i zaptettiler. 15.000 kişilik halk kılıçtan geçirildi, peşinden Mardin de aynı akıbete uğradı. Nusaybin, Araban ve Habur tamamen harap edildi, diğer bir Moğol askeri kolu Musul'a doğru ilerleyerek bu bölgeyi yağma ettiler.³⁸⁹ Moğollar yağmaladıkları bu yerlerde öyle büyük bir korku salmışlarki halk silahsız bir Moğol askerine bile itaat etmekte, hatta silahsız Moğol askeri silahını alıp gelene kadar oldukları yerde çakılı kalmışlar ve bu asker silahını aldıktan sonra onları öldürmüştür.³⁹⁰ Harzemşahların ortadan kalkması ve doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yapılan bu yağma akınları neticesi Carmoğan, Irak Azerbaycan, Ermeniye ve Arran'ı ele geçirerek komutanlarına dağıtmıştır.³⁹¹

Alaaddin Keykubat, doğudan gelen bu istila selinin yalnız askeri güçle durdurulmasının çok zor olacağını hissetti ve Moğollarla siyasî temasları başlatarak onlarla dostluk ilişkileri kurarak gelecek tehlikeyi bertaraf etme yolunu seçti.³⁹²

Selçuklu Sultanı 1232 yılında Moğollara bir elçi göndererek onlarla diplomatik ilişkiye girişti.³⁹³ Moğol Hükümdarı Ögeday Han, Emir Şemseddin Ömer isimli bir elçiyi Sultan Alaaddin Keykubat'a göndererek bu diplomatik münasebeti devam

³⁸⁸ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.529, Nesevî, a.g.e. , s.157, M.H. Yinanç, "Harzemşahlar", s.52, Taneri, a.g.e. , s.71.

³⁸⁹ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.450-459; Howart, a.g.e. , c.III, s.22.

³⁹⁰ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.XII, s.460.

³⁹¹ Howart, a.g.e. , c.III, s.53.

³⁹² Çetin, "Keykubat", s.113.

³⁹³ Osman Turan, Türkiye Tarihi, s.376

ettirdi.³⁹⁴ Elçi ile gönderilen mesajda Ögeday Han, kendisinin dünya hakimi olduğunu söyleyerek dostluğun herkese fayda, düşmanlığın ise zarar vereceğini bildiriyordu. Ayrıca Ögeday Han, Alaaddin Keykubad'a dünya hakimiyetini tanıyarak Moğollara tabi bir "İl" olmalarını tavsiye ediyor ve böylece dostluklarını kazanıp ülkesinin Moğol istilasından uzak olacağını da ima ediyordu.³⁹⁵ Bu gelişme karşısında Alaaddin Keykubad, bir elçilik heyeti ve kıymetli hediyeler göndererek Moğolların isteklerini kabul etti ve Moğollardan gelecek tehlikeyi şimdilik bertaraf etti.³⁹⁶ Celaleddin Harzemşah'ı yenerek büyük itibar kazanan Alaaddin Keykubat bu durumu gurur meselesi yapmayarak hemen Moğollara istedikleri hediyeleri göndermesi Onun izlediği emniyet politikasının ne kadar ileri görüşlü olduğunu ortaya koyar. Zira Moğollar hemen bütün Türk kültür müesseselerini kabul ettikleri gibi Türk cihan hakimiyeti telakkisini de benimsediklerinden dünyada tek hakim olma siyasetini takip ediyorlardı. Fakat bir taraftan da Selçukluların gücünden çekindiklerinden yumuşak bir üslup kullanmayı da ihmal etmemişlerdi. Bununla birlikte Selçuklu ülkesinde karışıklıklar çıkarmanın yollarını arayan Moğollar, Selçuklu ülkesine göç eden kalabalık kitleler arasında casuslarını göndermeyi de ihmal etmiyorlardı.³⁹⁷ Keykubat ise bu dostluk atmosferinden istifade ederek Harzemşahlarla giriştikleri mücadelede harap olan doğu sınırlarını tahkim ederek kaleleri tamir ettirdi. Harzemşah askerlerini çeşitli yerlere ikamet ettirdi. Orduda birtakım yenilikler yaptı.³⁹⁸ Keykubat'ın genç yaşta 1237'de vefat etmesi bu tedbirlerin tam manasıyla gerçekleşmesini engelledi.³⁹⁹

³⁹⁴ İbn-i Bibi, a.g.e., s.183; Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti, s.308.

³⁹⁵ İbn-i Bibi, a.g.e., s.184; Turan, Türkiye Tarihi, s.385; Aynı yazar, Cihan Hakimiyeti, s.309; Çetin, "Keykubat", s.114.

³⁹⁶ İbn-i Bibi, a.g.e., s.185; Abu'l-Farac, a.g.e., c.II, s.532; Turan, Türkiye Tarihi, s.386; Aynı yazar, Cihan Hakimiyeti, s.309; Sümer, a.g.m., SAD, s.6.

³⁹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara, 1992, s.67.

³⁹⁸ İbn-i Bibi, a.g.e., s.187.

³⁹⁹ İbn-i Bibi, a.g.e., s.188; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular, İA, c.X, s.382.

Yerine geçen Gıyaseddin Keyhüsrev babasının tedbirlerini almayı bıraktığı gibi devlet yönetiminde de birtakım zaaf lar gösterdi.

Selçuklu ülkesinde 1240 yılında başlayan ve adına Babaîler hareketi denilen büyük bir ayaklanma baş gösterdi. Bu ayaklanma güçl ükle bastırıldı; fakat Alaaddin Keykubad'ın mamur ve güçlü olarak bıraktığı devlet oldukça güç kaybetti.⁴⁰⁰

Carmoğan, Anadolu'da cereyan eden bu gelişmeleri yakinen takip ettiği sırada felç oldu ve artık fiîli olarak komutayı yardımcısı Baycu Noyan'a bırakmak durumunda kaldı.⁴⁰¹ Baycu Noyan, Moğolların Bisuit kabilesine mensup olup Ögeday Han'ın karısı tarafından bu göreve getirilmişti.⁴⁰² Baycu Noyan, hırsı ve Ögeday Han'ın yerine geçen dul karısı Töregene'ye olan itimadı ile hareket ederek Selçuklu topraklarına saldırmaya başladı.

c- Köse dağ Savaşı ve Ermenilerin Selçuklular'a İhaneti

1242 yılı sonbaharında Baycu, büyük bir orduyla Selçuklu topraklarına girdi. Ordusunun önemli bir bölümünü Ermeniye bölgesi Ermenileri oluşturmaktaydı.⁴⁰³ Erzurum kısa zamanda Moğolların eline geçti ve tahrip edildi. Baycu, Selçukluların tepkisini ölçebilmek için Mugan'a geri çekildi. Aynı zamanda kışın ağır geçmesi de geri çekilmelerinde etkin olmuştu.⁴⁰⁴ Selçuklu meclisi Moğol tehlikesine karşı toplanarak alınacak tedbirleri görüştüler. Bütün Selçuklu kuvvetlerinin sevk edilmesinden başka Müslüman ve Hristiyan tâbiler ve komşu devletlerden yardım istenip onlara elçiler

⁴⁰⁰ Abu'l-Farac, a.g.e, c.II, s.539; İbn-i Bibi, a.g.e, s. 206; Turan, Türkiye Tarihi, s. 420; Aynı Yazar, "Gıyaseddin Keyhüsrev II", *İ.A.* c.VI,s. 623; Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1980, s. 55; Aynı yazar, "Babaîler", *TDVİA*, c. IV, s.374; Aynı yazar, *Kalenderiler*, s. 69; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Ankara 1984, c.I, s.68;

⁴⁰¹ Aknerli Grigor, a.g.e., s.15; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.541; Blake and Frye, a.g.e. , s.39; Howart, a.g.e. , c.III, s.53.

⁴⁰² Kiragos, a.g.m. , s.140; Howart, a.g.e. , c.III, s.63.

⁴⁰³ İbn-i Bibi, a.g.e., s. 213; Kiragos, a.g.m. , s.141; Aknerli Grigor, a.g.e. , s.16; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.541; Turan, Türkiye Tarihi, s.427; Blake and Frye, a.g.e. , s.41

⁴⁰⁴ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.214, Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s.27.

gönderilerek tehlikenin boyutları anlatılma yoluna gidildi. Ücretli askerlerin temini için büyük meblağlar ayrıldı. Selçuklu devletine tâbi Çukurova Ermenilerine haber gönderilerek daha önce yapılmış olan barış gereği göndermeleri gereken askerlerin yanında daha fazla yardım istendi, elçiler her gittiği ülkede: "Eğer bu meselede ağır davranılırsa, Allah göstermesin, iş işten geçmiş olur. Şüphesiz ki Selçuklu devletine ulaşacak bir felaket az bir zaman sonra sizin memleketlerinizi de kaplayacaktır." uyarıları yapıldı.⁴⁰⁵

70.000'i bulan Selçuklu ordusu Sivas'ta beklerken Baycu Noyan komutasında, Gürcü ve Ermeni askerleri de dahil olmak üzere Moğol ordusunun hareket ettiği haberi geldi. İleri görüşlü devlet adamları moğolları Sivas'ta karşılamayı isterken Sultan Gıyaseddin ve etrafı düşmanı karşılama konusunda tereddütlerle karışık bir korku içinde hareketle Erzincan'a doğru yürünerek Moğolları yeneceklerini ileri sürdüler ve ordu Sivas'tan gecikmeli de olsa hareket etti. Köseadağ mevkiinde Moğollarla ciddi bir savaş yapmadan askerlerin büyük bir kısmı ve Sultan savaş meydanından kaçtılar. Moğollar önce bu işin bir savaş taktiği olduğunu zannettiler. Fakat ilerleyen zamanda böyle bir şey olmadığı anlaşılınca Sultan'ın çadırları yağma edilerek Selçuklu ordusu Köseadağ mevkiinde Moğollara mağlup olmuş oldu.⁴⁰⁶

Köseadağ savaşı Selçuklular için yıkılma döneminin başlangıcı oldu. Artık ülkede tam bir kaos yaşanırken -Selçuklu elçilerinin dediği gibi- felaket tüm İslam aleminin başına sarılıyordu.

⁴⁰⁵ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.215; Turan, Türkiye Tarihi, s.431

⁴⁰⁶ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Selçukî Devletleri Tarihi*, çev: M.N. Gençosman, Ankara, 1943, s.130; İbn-i Bibi, a.g.e. , s.216; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.543; Aknerli Grigor, a.g.e. , s.17; Kiragos, a.g.m. , s.182; Turan, Türkiye Tarihi, s.436; Aynı yazar, Doğu Anadolu, s.28; Howart, a.g.e. , c.III, s.64; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.38; Sümer, a.g.m. , SAD, c.I, s.10.

d- Köseadağ Savaşı Sonrası Ermenilerin Moğollar'a Yakınlaşması ve Selçuklular Aleyhine Yaptıkları Çalışmalar

Baycu Noyan, bu beklenmedik zaferin peşine hemen Selçuklu ordusunu takibe koyuldu. Sivas'a gelen Moğollar, şehrin kadısı ile görüşerek halka dokunulmamak şartıyla şehre girdiler ve üç gün süren yağmadan sonra da buradan ayrıldılar.⁴⁰⁷ Kayseri şehri ise surlarının sağlamlığı sayesinde Moğollara karşı dayandığı sırada bir Ermeninin ihaneti neticesi düştü ve şehir yağma edilerek harabe haline getirilirken halkı da kılıçtan geçirildi.⁴⁰⁸ Kayseri'nin tahribinden sonra Moğollar, kışlık karargahlarına dönerken yolda Erzincan'a uğrayıp istedikleri altın ve kıymetli eşyayı alamayınca mancınıklarla şehrin surlarını yıktılar ve şehre girdiler. Yağma ve katliamdan sonra şehir harabeye döndü. Moğollar arasında şiddetiyle ünlü olan Baycu, kolayca kazandığı Köseadağ zaferiyle Selçuklu ordusunun zayıflığını görüp bazı şehirleri tahrip, yağma ve savaşızaldığından, ikinci bir seferle Anadolu'nun istilasını tamamlamak düşüncesiyle Karargahı olan Mugan'a geri döndü.⁴⁰⁹ Köseadağ bozgunu üzerine Amasya'ya kaçan Selçuklu veziri Mühizibüddin Ali, hiç kimseye danışmadan Baycu'nun peşinden ona yetişerek Mugan'a gitti. Bu başarıya rağmen Selçuklu gücünden çekinen Carmoğan tâbi olmaları kaydıyla Selçuklularla barış yaptı. Fakat bu anlaşma resmi olmadığından yeni bir elçilik heyeti Batu Han nezdine giderek bu anlaşmayı resmiyete döktüler.⁴¹⁰

Ermeniler münasebette buldukları devletlerle çoğu zaman iki yüzlü bir politika takip etmişlerdir. Kendi güç ve iradeleri ile ayakta duramayacaklarını bilen Ermeniler bu sebeple bu iki yüzlü politikalarını bir “siyasî prensip” gibi uygulamışlardır. Nitekim, Köseadağ savaşı öncesi Ermeniler, Selçuklulara 3.000 asker

⁴⁰⁷ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.219.

⁴⁰⁸ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.220.

⁴⁰⁹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.544.

⁴¹⁰ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.548.

yardımı sözü vermişlerdi. Fakat gönderdikleri askerler oldukça yavaş davranarak savaş meydanına varmamışlar, Kayseri yakınlarında savaşın neticesini beklemişlerdi. Şayet savaş Selçukluların lehine neticelense idi, Ermeniler hemen savaş meydanına girip Selçuklulardan yana tavır koyarak yalandan onlarla beraber olduklarını göstereceklerdi. Fakat Moğollar galip geldiğinden Ermeniler hemen ülkelerine geri çekildiler.⁴¹¹ Ermeniler bununla da yetinmeyerek. Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'in annesini ve eşini Moğolların eline esir düşmemek için Çukurova üzerinden Mısır'a kaçarlarlarken Ermeni Baronu Hetum tarafından yakalanmış ve derhal Baycu Noyan'ın karargahına yollanmıştı.⁴¹²

Ermenilerin bu tutumu Moğolların baskısı neticesi olmamıştır; bilakis daha Haçlı seferleri başlamadan Papalığa müracaat ederek Türklerden kurtulmak için yardım taleplerinde bulunmaları yönüyle kendi irade ve rızalarıyla gerçekleşen bir harekettir. Papalık mezhebî taassup yüzünden Ermenilere ilk zamanlar pek güvenememiş fakat zamanla Ermenilerin yardımından yoksun bir Haçlı Seferinin de başarılı olamayacağı kabul edilmiş bir gerçektir. Ermeniler ise mezhep problemini her zaman gündemde tutmaktaydılar ve asıl amaçları Haçlıların da destekleriyle bölgede onları da temsil eden güçlü bir devlet kurmaktı. Ermeni din adamları ve feodal beyler Moğolları yakinen takip ettikleri anlaşılmaktadır. Zira Moğol ordusunda birçok Ermeni askeri bulunduğundan Moğolların faaliyetleri hakkında haber almak kolaydı. Ermeniler bu istihbaratlar doğrultusunda Köseadağ savaşının neticesini beklemişler, savaşın sonucu bekledikleri gibi Selçukluların aleyhinde tezahür edince ilk fırsatta Moğollara yaranmak

⁴¹¹ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.215; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.542, Howart, a.g.e. , c.III, s.65.

⁴¹² Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.543.

için Sultanın haremını Moğollara teslim etmişlerdir. Bununla da kalmayarak Selçuklu ülkesine tecavüzlerde bulunmuşlar ve Müslümanları yağmalamışlardır.⁴¹³

Fakat Moğolların merkezinde idareyi Ögeday Han'ın dul eşi Töregene Hatun elinde tuttuğundan Baycu tek başına bu bölgede daha fazla duramadı. Zira merkezde bazı idari sıkıntılar olduğundan Baycu, içerilere çekilmek zorunda kalınca Sultan'a Ermenilerden intikam alma fırsatı doğdu. Tarsus'a kadar yapılan yağma ve cezalandırma akını tam başarıya ulaşacağı sırada Sultan hastalandı ve Selçuklu ordusu barış yaparak geri çekilmek zorunda kaldı.⁴¹⁴

e- Ermeni Baronu I. Hetum'un Karakurum'a Ziyareti

Hetum, Moğolların bu galibiyeti karşısında hemen bir elçilik heyeti hazırlayarak kıymetli hediyelerle Baycu Han nezdine gönderdi. Bu heyeti Baycu, Carmoğan'ın Hristiyan olan dul karısıyla birlikte karşıladılar. Carmoğan'ın Hristiyan karısı Ermeni elçilik heyetinin başı olan din adamını yeni Hristiyan olan erkek kardeşiyle tanıştırmak onlara çok büyük iltifatlarda bulundu.⁴¹⁵ Elçilik heyeti geri dönünce Hetum, Fransa kralı IX. Louis'in de teşvikiyle Antakya Kontu VI. Bohemond ile barışarak O'na kız kardeşini verdi. Böylece bölgede Haçlılar ve Ermeniler lehine önemli fırsatlar doğmaya başlamış oluyordu.⁴¹⁶ Moğolların bölgedeki önemini Akdeniz Hristiyan devletçikleri arasında ilk kavrayan Hetum Moğollarla daha iyi ilişkilere girebilmek için kardeşi Smbat'ı Moğolların başkentine yolladı. Böylece Moğolları tekrar Türkler üzerine çekebileceklerdi ve Moğollar doğu Hristiyanlığı için bir kurtuluş ümidi olacaktı.⁴¹⁷

⁴¹³ Bazı batılı ve Ermeni yazarlar çaresiz! Kalan Hetum'um Sultan'ın haremını teslim etmek zorunda kaldığını yazarlar. (Nersesyan, a.g.e. , s.752) fakat durum hiçte öyle değildir. Hetum Sultanın haremını bilerek ve isteyerek hiçbir baskıya maruz kalmadan teslim etmiştir. (Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.543)

⁴¹⁴ İbn-i Bibi, a.g.e. , s.226; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.545.

⁴¹⁵ Kiragos, a.g.m. ,185; Howart, a.g.e. , c.III, s.79.

⁴¹⁶ Runciman, a.g.e. , c.III, s.251.

⁴¹⁷ Nersesyan, a.g.e. , s.752; Howart, a.g.e. , c.III, s.80, Runciman, a.g.e. , c.III, s.251-252

Moğollar 1246 yılında büyük bir kurultay toplayarak Töregene Hatun'un yerine geçecek Han'ın seçimini yapacaklardı. Töregene Hatun'un naibliğinden memnun olmayan Moğol prensleri 24 Ağustos 1246'da Güyük'ü Han seçtiler.⁴¹⁸ Ermeni Baronu Hetum bu kurultaydan haber alarak hemen kardeşi Başkomutan Smbat'ı kıymetli hediyelerle Karakurum'a gönderdi.⁴¹⁹ Smbat, 1248 yılında Karakurum'a ulaştı, büyük iltifatlarla karşılaşan Smbat, Selçukluların ellerinden aldıkları yerleri tekrar zaptetmeleri için yardım sözü aldı. Güyük, Hetum'un kendisine şartsız bağlanmak istemesini de ayrıca sevinçle karşıladı. Smbat'ı hediyelerle ve hakim oldukları yerlerin dokunulmazlığını garanti eden bir yarlıg ile geri yolladı.⁴²⁰

Hetum bununla da yetinmeyerek Smbat'ı bu sefer Baycu Noyan'a ve Sayın Han'a gönderdi. Sayın Han Hristiyanları çok seviyordu. Smbat'ı nazik bir şekilde karşıladı. Ona altın bir yarlıg verdi. Dönüşte Hetum'a hitaben yazılmış fermanlar ve daha Leo zamanında Selçukluların eline geçen toprakların Ermeniler tarafından geri alınmasına mücadele eden izinler vardı.⁴²¹ Böylece Moğolların sonsuz teveccühünü kazanan Hetum, kendinden emin adımlarla arzularını yavaş yavaş gerçekleştiriyordu.

Fakat bu sıralarda Güyük Han ölmüş, yerine naibe olarak eşi Ogul Gaymış geçmişti. Üç yıl naibelik yapan Ogul Gaymış'tan sonra tahta Mengü Han geçti.⁴²² Bu gelişmeleri yakinen takip eden Hetum, kardeşi vasıtasıyla hazırladığı zemini daha da sağlamlaştırmak için Karakurum'a bir seyahat hazırlığına başladı. Zira Moğolların taht mücadeleleri bitmiş, Mengü Han Moğol tahtına geçmişti.⁴²³

⁴¹⁸ Abu'l-Farac, a.g.e., c.II, s.546; Grousset, Bozkır, s.245

⁴¹⁹ Kiragos, a.g.m. , s.192.

⁴²⁰ Smbat, a.g.e. , s.88; Kiragos, a.g.m. , s.192; Runciman, a.g.e. , c.III, s.252; Howart, a.g.e. , c.III, s.80.

⁴²¹ Aknerli Grigor, a.g.e. , s.18-19; Blake and Frye, a.g.e. , s.47.

⁴²² Grousset, Bozkır, s.265.

⁴²³ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.553, Barthold, a.g.e. , s.601.

Abu'l-Farac'ın ifadesine göre Hetum, büyük Mengü Han'a hizmet etmek için yola koyulmuştu.⁴²⁴ Selçuklulardan korktuğu için kendisinin değil, bir elçisini Moğollara gönderdiğini yayan Hetum, Selçuklu topraklarını kılık değiştirerek geçmişti.⁴²⁵ Önce Baycu'yu ziyaret eden Hetum, ardından da Çukurova'dan gelecek hediyeleri bekledi. Zira köylü kıyafetiyle buralara geldiğinden kıymetli hediyeler götürmemişti. Hediyeler gelince Batu Han'ın yanına gitti.⁴²⁶ Batu Han ve oğlu Sartak tarafından kabul edilen Hetum vakit kaybetmeden Mengü Han'ın karargahına ulaştı. 13 Eylül 1254'de Mengü Han'ın huzuruna çıktı. Mengü Han O'nun kendi isteğiyle çok uzaklardan geldiğini öğrenince bütün isteklerinin yerine getirilmesini emretti.⁴²⁷

Howart'ın ifadesine göre de Mengü Han vaftiz olarak Hristiyanlığı seçeceğini söylemiştir.⁴²⁸ Mengü Han kendi imzasını taşıyan bir yarlığ vererek Hetum ve teb'asının aleyhinde hiç kimsenin tecavüzde bulunamayacağını duyurmuştur. Ayrıca bütün kilise ve din adamlarının vergiden muafiyetine dair bir ferman daha verdi.⁴²⁹ Mengü Han bununla da kalmayarak Hetum'a, kardeşi Hülagu Han komutasında büyük bir Moğol ordusunun Bağdat'a saldıracağına, Hristiyanların can düşmanı halifeyi öldüreceğine ve kutsal toprakları Hristiyanlara vereceğine dair talimat verdiğini de işaret etmektedir.⁴³⁰ Hetum bu müjdeden sonra ülkesine dönmek için Mengü Han'ın yanından ayrılarak Hülagu Han'ın yanına uğradı. Buradaki görüşmeler hakkında herhangi bir bilgi olmamasına rağmen gelişmeler Moğol ve Ermenilerin beraber hareket ettiklerine dairdir. Hetum, artık Moğollar nezdinde Hristiyanların önde gelen bir lideriydi.

⁴²⁴ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.555

⁴²⁵ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.556; Arpee, a.g.e. , s.205.

⁴²⁶ , Vardan, a.g.e. , s.230; Nersesyan, a.g.e., s.752; Grousset, Bozkır, s.272;J. Boyle, "The Journey of Hetum I, King of Little Armenia, to the Lourt of the Great Khan Möngke", *The Mongol World Empire*, London, 1977, s.179.

⁴²⁷ J.Boyle, a.g.m. , s.180, Nersesyan, a.g.e. , s.753.

⁴²⁸ Howart, a.g.e. , c.III, s.21.

⁴²⁹ Kiragos, a.g.m. , s.200; J. Boyle, a.g.e. , s.181.

⁴³⁰ Grousset, a.g.e. , s.273.

Moğollarla Hristiyanları Müslümanlara karşı birleştirerek Kutsal toprakları kurtarıp kendisi bölgede büyük bir kral olacaktı.⁴³¹

Moğol işgali sonucu, XIII.yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu Devleti çökerken Anadolu'da bir takım Türk Beylikleri teşekkül etmiştir. Bunlardan biri olan Karaman Beyliği, Moğollarla kıyasıya mücadele etmiş, onların müttefiki Ermenilere karşı da Memlüklerin yanında yer almıştır.⁴³²

XIV. yüzyıl başlarında Ermeniler, batıdan ve doğudan kendilerine yer ve hayvanlarına otlak arayan kalabalık Türkmen gruplarınca sıkıştırıldıkları gibi, Gazan Han devrinde (1295-1304) Moğolların İslamiyeti kabul etmelerinden ve 1308'de Selçuklu Devleti'nin fiilen ortadan kalkmasından sonra da Moğol valilerin saldırısına uğramaya başlamışlardır.⁴³³

1335 yılında Moğollar arasında mücadelelerin başlaması üzerine Dulkadirli ve Ramazan Türkmenleri Çukurova ve Uzunyayla'ya yerleşmeye başlamışlardır.⁴³⁴ Kıbrıs Haçlılarının yardımları da Çukurova'nın Türkler tarafından iskanını önleyememiştir.

1360 yılında Adana ve Tarsus, Memlüklerin Halep valisi Seyfeddin Baydemir tarafından fethedildi. Ermeniler bu durumda Papa'dan ve Bizans İmparatorundan yardım istediler. Ama her zaman olduğu gibi Papa onları Katolik olmaya, Bizans ise Ortodoks olmaya zorluyordu. Çaresiz kalan bir kısım Ermeniler bu teklifleri kabul etmek zorunda kaldılarsa da bu defa da bunları kabul etmeyenler arasında mücadele başladı.⁴³⁵

⁴³¹ Runciman, a.g.e. , c.III, s.254.

⁴³² Cahen, Anadolu'da Türkler, s:275

⁴³³ Temal Kitap , s.97

⁴³⁴ Rafet Yinanç, Dulkadir Beyliği, TTK, Ankara, 1989, s.5.

⁴³⁵ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s:298-299

Nihayet 1375 tarihinde Leon, teslim olmak zorunda kaldı. Kral IV.Leon'dan nefret eden Ermeniler, Memlüklerin Halep Valisine haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Yedi yıl Kahire'de kalan Leon, daha sonra Paris'e gitti ve 1393 yılında orada öldü.

III. BÖLÜM

SELÇUKLULARIN GAYR-İ TÜRK UNSURA UYGULADIĞI HOŞGÖRÜ ve ADALET POLİTİKASI

Selçuklular'ın gayr-i Türk unsurlara ve özellikle Ermeniler'e karşı nasıl davrandıkları, siyasî, sosyal, hukukî ve ekonomik alanda onlara ne gibi haklar verdikleri konusuna geçmeden önce; diğer Türk- İslam devletleri gibi Selçuklular'ın da İslam öncesi karakteristik hoşgörüsünü İslamla nasıl mezcettiğini ve bunu siyasî, sosyal, hukukî ve ekonomik alanda nasıl uyguladığını, İslam fihhının ehl-i zimmete verdiği haklar ve bunun geleneksel Türk Devlet geleneği içerisinde hoşgörü ile nasıl uygulamaya konulduğunu görmeye çalışacağız. Bu meyanda şimdi İslam fihhi içerisinde ehl-i zimmet (zimmî) hukukunu göreceğiz.

1.İSLAM FIKHINA GÖRE EHL-İ ZİMMET HUKUKU

Bilindiği üzere, İslam hukukuna göre Müslüman olmayan insanlar iki kısma ayrılırlar. Bunların bir kısmı, müşriktirler, bir kısmı da ehl-i kitaptırlar. Müşriklere bir kitap gönderilmemiştir. Onlar, Tanrıya ortak koşarlar. İslam toplumlarında bunların yeri, söz konusu değildir. Ehl-i Kitap olanlar ise, Yahudiler, Hristiyanlar, Sabiiler ve Mecusîler (Zerdüştiler)'dir. Sabiiler⁴³⁶ ve Mecusîlerin vahyedilmiş kitaplarının kayboldukları kabul edilmiştir.⁴³⁷

⁴³⁶ Mandenler de denir. Günümüzde toplam nüfusları ancak 20.000 kişi olan Mandenler, güney Irak'ta Dicle ve Fırat nehirlerinin birleştiği bölgede ve güney-batı İran'da oturmaktadırlar. Araplar tarafından "Sâbî" (Subbi ya da Subbâ) biçiminde adlandırılan bu topluluk, kendilerine "Mandenler" (bilgili olanlar, arifler anlamında; İngilizcede Mandaeans) adını verir. Kendileri için kullandıkları bir diğer ad "Nasuralar"dır (kutsal öğretileri koruyanlar anlamında; İngilizcede Nasoraean). Manden adı tüm topluluk üyeleri için kullanılırken, Nasura adı yalnızca din adamları, topluluğun ileri gelenleri ve ataları için kullanılır. Mandenler, ayrı bir dil olan Mandence konuşurlar. Sâbî sözcüğü ise Mandence'de "vaftiz olmak" ya da "suya daldırmak" anlamına gelen "sab" fiilinden türetilmiştir ve Araplar tarafından, Mandenlerin en dikkat çeken ve sık uyguladıkları ibadetlerinden biri olan vaftiz uygulaması nedeniyle, bu topluluğa bir ad olarak verilmiştir. Vaftizci Yahya'yı teolojilerinin en kutsal kişisi olarak kabul etmeleri nedeniyle "Vaftizci Yahya Hristiyanları" (Christians of Saint John the Baptist) olarak da adlandırılırlar.

H.z.Muhammed'in Medine'ye hicreti ile birlikte, İslam toplumu içinde Müslüman olmayanların durumunun ne olacağı konusu da ortaya çıkmıştır. Gerçekten H.z.Muhammed, Medine'ye hicret ettiği zaman, kendisini üç farklı topluluğun içinde buldu. Müslümanlar, Yahudiler ve Putperestler. Putperestlerin bir kısmı Müslüman olmuş, olmayanlar da Medine'yi terketmişlerdi. Yahudilerle olan anlaşmazlıkların sonucu olarak onların bir kısmı da Medine'den ayrıldılar. Medine'de kalanlar ise, "ehl-i zimmet" olarak İslam toplumu içinde yaşamaya devam ettiler.⁴³⁸ Böylece İslam hukukunun Müslüman olmayanlarla ilgili hükümleri ortaya çıkmaya başladı ve H.z. Muhammed'in Müslüman olmayanlarla yapmış olduğu anlaşmalar, bu hükümlerin esasını teşkil etti.⁴³⁹ Örneğin H. 7 / M. 629 tarihinde Hayber Yahudileri ile bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre, "halk yerinde kalacak, malları elinden alınmayacak, ancak buna karşılık onlar da her yıl mahsullerinin yarısını verecekler" idi. Daha sonra Fedek ve Vadi'u'l-Kura Yahudileri de aynı şartlarla anlaşmalar yaptılar.⁴⁴⁰ Bahreyn seferi sonunda yapılan anlaşmaya göre ise, Müslüman olmayan halktan "cizyetü'l-arz" denilen bir vergi alınmıştı. "Toprak cizyesi" anlamına gelen bu deyim, kuşkusuz, "harac"ı ifade etmekte idi. Öte yandan Mes'udi 'ye göre ise, alınan bu vergi, "Cizyetü'r-Re's" yani bildiğimiz "baş cizyesi" idi. Burada önemle belirtilmesi gereken husus, Bahreyn bölgesinin Müslüman olmayan halkının, ödedikleri bazı vergiler karşılığında,

Oysa İsa hakkındaki değerlendirmeleri oldukça farklıdır. Baigent, Leigh & Lincoln "The Messianic Legacy" adlı kitaplarında Mandenler'in İsa'yı bir sapkın, gizli öğretileri herkese açıklayan bir isyankar olarak gördüklerini belirtirler. Geniş bilgi için bkz: Şinasi Gündüz, *Sabiiler: Son Gnostikler İnanç Esasları ve İbadetleri*, Ankara 1999.

⁴³⁷ Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu" *Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.27, s.98

⁴³⁸ G. Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri", *Kudret Ayuter'e Armağan, 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1987, c. III, sayı.1-4, s.119.

⁴³⁹ Hamidullah Muhammed, *İslam Hukuku Etüdleri*, İstanbul 1984, s.37 vd. , Bozkurt, a.g.m. , s.121

⁴⁴⁰ David Samuel Margoliouth, *Muhammed and the Rise of Islam*, London, 1923, s. 358, Bozkurt, a.g.m., s.5

her türlü hak ve özgürlüklerini elde etmiş olmalarıdır.⁴⁴¹ Cizye⁴⁴² ödeme esasına dayanan anlaşmalar, Tebük seferi sırasında bazı Yahudi ve Hristiyan kabileleri ile, Dumatu'l-Candal Hristiyanları ile, Akabe körfezi yakınındaki Aila Hristiyanları ile ve nihayet Azruh Yahudileri ile de yapılmıştır. Makna Yahudileri ile yapılmış anlaşmaya göre ise onlar, cizye ödemeyecekler, ancak ellerinde bulunan bütün köle, hayvan, silah ve kumaşlarını verecekler, bunlardan başka her yıl, kumaş, hurma v.s. ürünlerinin dörtte birini ödeyeceklerdi.⁴⁴³

Hz.Muhammed Müslüman olmayanlarla son ve en önemli anlaşmasını ise Necranlılarla yapmıştı. Necranlı gayr-i müslimlerle yapılan bu anlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı:

1. Devlet, Necranlıların mal, mülk, ibadet ve kişisel özgürlüklerini emniyet altında bulunduracaktı.
2. Kimse, Necranlıların izni olmadan, piskopos, rahip ve öteki dinadamlarını değiştiremeyecekti.
3. Necranlılar, her yıl, her birinin değeri kırk dirhem olan, iki bin elbise vereceklerdi.
4. Necran halkına hakaret edilmeyecekti.

⁴⁴¹ İslam ordularının fetihleri bir askerî işgaldi. Cizyede buradaki halkın ırz, can ve malını koruma karşılığı alınan bir nevi emniyet vergisi idi. Geniş bilgi için bkz: Coci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, çev: Zeki Magamez, İstanbul, 1328 (1912), c.I, s.51

⁴⁴² Carl Heinrich Becker, "Cizye", *İA*, c.III, s.200.

⁴⁴³ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay. , İstanbul 2001, s.149-151, Bozkurt, a.g.m. , s.121

5. Necran halkı asker olmayacaklar ve hiçbir ordu, izin almadan topraklarına giremeyecekti.⁴⁴⁴

Bundan sonra kesinlikle bilinmeyen bir tarihte Necran Hristiyanlarının reisi Seyyid ile Piskopos İşu, Hz.Muhammed ile görüşerek, ondan bir ahidname almışlardır.

Bu ahidnamenin önceki anlaşmadan farklı olan maddeleri şunlardır:

1. Müslümanlar, Hristiyanları bütün tehlikelere karşı koruyacaklardır.
2. Müslümanlar, Necranlılar'ı kendileri ile beraber savaşmaya zorlamayacaklardır.
3. Müslümanlar, Necranlılar'ın adet ve kanunlarında hiçbir değişiklik yapmayacaklardır.
4. Müslümanlar yıkılan bir kilisenin tamiri sırasında Necranlılar'a yardım edeceklerdir.
5. Papaz ya da rahip olmayan, fakir halktan dört dirhemden fazla vergi alınmayacak, tüccar ve zenginlerin vergisi 12 dirhem olacaktır.
6. Hristiyan bir kadın, bir Müslümanın evinde kalırsa, ibadetinde serbest bırakılacak, Müslüman olması için zorlanmayacaktır.⁴⁴⁵

İşte İslam hakimiyetini kabul etmiş olan Müslüman olmayan halkların uymak zorunda oldukları kuralların temelinde bu esaslar bulunmaktadır. Daha sonraki devirlerde görülen bazı farklılıklar, aynı temellere dayanmakla birlikte, çeşitli imamların yapmış buldukları farklı yorumlardan ileri gelmektedir.

⁴⁴⁴ Ahmet Reşit Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, Sebil Yayınlar, 1977, s.164; Yurdaydın , a.g.m., s.99; Fayda, a.g.e. , s.154.

⁴⁴⁵ Turnagil, a.g.e. , s.168; Yurdaydın, a.g.m. , s.100; Fayda; a.g.e., s.156

Kuşkusuz zimmet, "Daru'l-harb" ve "Daru'l-İslam" ile ilgili bir konudur. "Daru'l-harb"e yaklaşan Müslüman ordusu,⁴⁴⁶ savaş başlamadan önce, düşmanı Müslüman olmaya çağırır; bu davet kabul edilmezse, zimmet teklif edilir. Aslında zimmet; ahid, anlaşma, teminat ve himaye demektir. Bunu kabul edenlere "zimmî", "Ehlü'z-zimme" ya da "ehl-i zimmet" adı verilir.⁴⁴⁷ Bu anlaşmanın yapılabilmesi için, Müslüman olmayanların "ehl-i Kitap" olmaları, Müslüman ülkelerinde oturmaları şarttır. Hanefilere göre arap olmayan putperestler, Malikilere göre ise Kureyş kabilesi dışında kalan putperest Araplar da "zimmî" olabilirler. Zimmî, siyasal haklar dışında hemen bütün haklara sahiptir. Ancak bu haklar, duruma göre değişebilir. İslam egemenliğini kabul ve cizye vermek, değişmeyen kurallardandır. Zimmî, zimmîlik şartlarını yerine getirecek, devlet de, onu, her türlü saldırıya karşı koruyacaktır.⁴⁴⁸

Ayrıca zimmîleri Müslümanlardan ayıran belli başlı bazı farklılıklar vardı: Zimmîlerin, Müslümanlardan farklı elbiseler giymeleri, evlerinin Müslümanlarınkinden yüksek olmaması, umum yerlerde şarap içmemeleri, haç göstermemeleri, ölülerini gösterişsiz bir şekilde gömüp, arkalarından ağlanmaması, silah taşımamaları, saç kesimlerinin Müslümanlara benzememesi gibi farklılıklar bulunmaktaydı.⁴⁴⁹

Genel olarak zimmînin kişisel özgürlüğü bulunmakla birlikte, bu hususun bazen sınırlandırıldığı da görülmektedir. Örneğin Hz. Muhammed ve ilk dört halife dönemlerinde zimmîlerin Arabistan'da seyahat etmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca, zimmîler, Ramazan ayında, Müslümanların önünde yiyip içemezlerdi. Meclislerde baş

⁴⁴⁶ Mustafa Emil Elöve, Türkiye'de Din İmtiyazları, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c.10, sayı.1, Ankara 1953, s.309 vd.

⁴⁴⁷ H. Kruse, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı", Çev. Z. Kavaklı, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Der.* c. IV, s.3-4, İstanbul, 1971, s. 68 vd.

⁴⁴⁸ Yurdaydın; a.g.m. , s.101; Bozkurt, a.g.m, s.119-123; H.Kazım Kadri, *İslam Hukukuna Göre İnsan Hakları*, İstanbul 1949, s.62

⁴⁴⁹ Kadri, a.g.e. , s.62; Yurdaydın, a.g.m. , s.101; Bozkurt, a.g.m. , s.122-124.

köşeye oturamaz, birbirleriyle grup halinde ve yüksek sesle konuşamazlardı. Bir Müslümanla karşılaştıkları zaman, önce Müslümanın selam vermesi gerekirdi. Aksi halde, zimmî selam veremezdi. Hizmetçiler, zimmîlere yol açıp, onları uğurlayamazlardı. Hanefilere göre, zimmîler, camileri ziyaret edebilirler, hatta Kabe'ye girebilirlerdi. Maliki mezhebi, zimmîlerin camilere girmesini kesinlikle yasaklamıştır. Ancak camide mahkeme varsa ve zimmî de mahkemeye çağrılmışsa, o zaman girebilirdi. Şafilere göre ise, Kabe ve Mekke'deki camiler dışında kalan camilere, izin almak sureti ile girebilirlerdi.⁴⁵⁰

Zimmîler, zimmîlik şartlarını yerine getirmezlerse, zimmîlik durumu ortadan kalkmaktaydı. İslam mezhepleri arasında zimmîliğin kalkması hususunda farklılık olsa bile genel itibariyle zimmîliğin devam etmesi şartları şunlardı:

1. Zimmî Daru'l-harb'e giderek Müslümanlara karşı savaşırsa,⁴⁵¹
2. İslam kanunlarını ve mahkemelerini kabul etmezse,
3. Cizye vermeyi reddederse,
4. Bir Müslümanı dininden döndürürse,
5. Müslümanların düşmanlarına yardım ederse,
6. Bir Müslümanı, bilerek ve isteyerek öldürürse,
7. Allah'a, Kur'an'a, Hz.Muhammed'e ve İslam dinine küfür ve hakaret ederse,⁴⁵²
8. Bir Müslüman kadınla evlenir, ya da zina yaparsa.⁴⁵³

⁴⁵⁰ Yurdaydın; a.g.m. , s.101-102, Bozkurt, a.g.m. , s.132

⁴⁵¹ Ömer N. Bilmen, *Hukuki İslamiyye ve Istihalatı Fıkhiyye Kâamusu*, İstanbul, 1951, c.III, s.32

⁴⁵² Bilmen, a.g.e. , c.III, s.33

Ceza hukuku bakımından zimmîlerle Müslümanlar arasında hemen hemen hiçbir fark bulunmamaktadır. Bir Müslümanı veya zimmîyi öldüren veya yaralayan zimmîye “kisas” uygulanmaktaydı.⁴⁵⁴ Suç işleyen zimmî sonradan Müslüman olur ve zarar gören davasından vazgeçerse kisas uygulanmazdı. Mezhepler arasında ufak farklılıklar olmakla beraber genel uygulama bu şekilde idi.

Aile ve nikah konusunda bazı özel hükümler bulunmaktaydı. İki zimmî arasındaki nikah kendi hukuklarınca doğru kıyılmışsa bu Müslümanlarca da doğru kabul edilirdi. Müslümanların evlenmesi hususundaki tüm yasaklar zimmîlerce de aynen geçerli idi. İki evli zimmîden erkek Müslüman olursa nikah bozulmaz, kadın Müslüman olursa nikah bozulurdu. İkisi de Müslüman olursa nikah aynen devam ederdi.⁴⁵⁵

Vasiyet, miras ve ticaret konusunda da Müslümanlar ve zimmîler arasında herhangi bir fark bulunmamaktaydı. Bir zimmî taşınamayan malları ile bir zimmî lehine vakıf kurabilir, bir Müslüman zimmîler lehine vakıf kurabilir veya tam tersi de olabilirdi. Bir zimmî satılması yasak olan mallar haricinde her şeyi satabilir veya alabilirdi. Domuz ürünleri ve içki mamüllerini Müslümanlara satmaları yasaktı.⁴⁵⁶

Müslümanlar, genellikle, fethettikleri yerlerdeki adalet örgütlerini değiştirmemişler, onları oldukları gibi bırakmışlardır. Yani alınan yerlerdeki kilise

⁴⁵³ Bilmen, a.g.e. , c.III, s.32; Kadri, a.g.e. , s.65

⁴⁵⁴ Hz. Muhammed bir hadisinde “Herhangi bir mümin kişi, bir zimmiyi haksız yere öldürürse o kişi cennet kokusu alamaz” buyurmaktaydı. Bu hadisten hareketle ceza hukuku açısından zimmî ile müslüman arasında bir fark olmadığı, müslim ya da gayr-i Müslim kim olursa olsun insan öldürmenin ne kadar büyük bir suç olduğu görülmektedir. Hadis için bkz: Buhari, *Sahih-i Buhari Muhtasarı*, Ankara, 1971, c. 8, sh. 464.

⁴⁵⁵ Bilmen, a.g.e. , c.II, s.179; Vesey Seymour Fitzgerald, *Muhammeden Law*, London, 1931, s.28 vd.

⁴⁵⁶ Zimmîlerin vakıf kurabilmesi ve miras hukuku hakları ile ilgili bkz: Şakir Berki ve Hayrullah Hamdi, *İslam Hukukunun Ana Prensipleri “Kur’an’da Hukuk”*, Ankara 1956, s.78 vd. ; Bilmen, a.g.e. , c.IV, s.492 vd. ; Halil Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali*, Ankara 1979, s.7.

mahkemeleri de yaşamaya devam etmiştir. Bununla birlikte genel asayişini ilgilendirdiği için, cinayet suçlarına bakmaya sadece İslam mahkemeleri yetkili kılınmışlardır.⁴⁵⁷

İslamiyetin ilk yıllarında Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında vergi hukuku bakımından bir ayırım yapılmamıştı.⁴⁵⁸ Medine'de Yahudilerin İslam kanunlarına uymak istememeleri ve nihayet daha sonraları Müslüman olmayan millet ve toplumların İslam egemenliği altına girmiş bulunmaları, bir ihtiyaç olarak böyle bir ayırım yapma gereğini ortaya çıkardı. Böylece, İslam egemenliği altındaki Müslüman olmayan toplumlar, birçok alanda ayrı hükümlere tâbi olmalarına rağmen kendi inanç ve özelliklerini kaybetmeden emniyet içinde yaşama imkanı buldular. Özetlemek gerekirse: Denebilir ki, İslam egemenliğinde yaşayan Müslüman olmayan halkın ödemekle yükümlü olduğu iki temel vergi bulunmakta idi. Bunlar cizye ve harac idi.⁴⁵⁹ Bunlardan cizye, zekata; harac ise, öşüre karşı olarak ödenmekte idi. Öteki hukuki ve sosyal haklarda ise, küçük bazı farklara rağmen, Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında bir eşitsizlik söz konusu değildi.⁴⁶⁰

2.EHL-İ ZİMMET HUKUKU AÇISINDAN SELÇUKLULAR'IN UYGULAMALARI

Türkler, Müslüman olduktan sonra, Abbasîler zamanında geniş ölçüde Hristiyan topluluklarla karşılaştılar. Abbasî İmparatorluğu içinde yalnız Türklerden teşekkül eden orduların ortaya çıkması, aynı zamanda, bu askerlerden bazılarının ismen halifeye bağlı, gerçekte ise birtakım bağımsız devletler kurmaları gibi bir sonucu da meydana getirmişti. Bu şekilde kurulan Tulunoğulları (868 - 905) ve İhşidoğulları (935 - 969) devletlerinden sonra İslam dünyasının doğu ucunda, İran'da büyük bir Müslüman Türk

⁴⁵⁷ Bozkurt, a.g.m. , s.146; Fahrettin Atar, *İslamda Adliye Teşkilatı*, Ankara 1979, s.226.

⁴⁵⁸ Yurdaydın, a.g.m. , 106.

⁴⁵⁹ Bozkurt, a.g.m. , s.143,

⁴⁶⁰ Maulana Muhammed Ali, *The Religion of Islam*, Lahore 1936, s.575, 577.

devleti, Büyük Selçuklu İmparatorluğu kurulmuş bulunuyordu. Bu devletin, daha önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletleri, Karahanlılar (960 - 1212)⁴⁶¹ ve Gazneliler (963 - 1187)⁴⁶²den konumuz bakımından farkı, Büyük Selçukluların, çeşitli Türk boylarını devamlı bir şekilde batıya göndermeleri ve böylece Müslüman Türklerin yeniden ve doğrudan doğruya Hristiyan dünyası ile temasa geçmiş bulunmalarıdır. Bu suretle Anadolu'nun fethi başlamış, 26 Ağustos 1071 yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın Bizans imparatoru Romanos Diogenes'e karşı Malazgirt'te⁴⁶³ kazandığı zaferi takip eden on yıl içinde Anadolu Selçuklu devleti kurulmuş, bu sırada başlayan Haçlı Seferlerinin yarattığı bunalım da atlatıldıktan sonra Anadolu'daki Selçuklu, yani Müslüman Türk egemenliği kuvvet kazanmıştır.

Müslüman Türklerin Hristiyanlarla başlangıçta pek de dostça olmayan ilişkileri, Türklerin kesin olarak Anadolu'ya yerleşmeleri ile değişti. Öyle ki, Türklerin Anadolu'ya Türkmenleri yerleştirmeleri, çoğu zaman, Ortodoks rahipleri ile anlaşmaları sonucu mümkün olmuştur.⁴⁶⁴ Türkler, Anadolu'da ilk kez, Süryanilerle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Bu sıralarda, "İsa'daki cevherler"⁴⁶⁵ meselesi yüzünden özellikle Ermeni

⁴⁶¹Karahanlılar için bkz: H.Yakup Anat ve Ahmet Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, Oku Yayınları, İstanbul 2003.

⁴⁶²Gazneliler ile ilgili bkz: Erdoğan Merçil, *Gazneliler Tarihi*, TTK, Ankara 2007.

⁴⁶³Ravendî, a.g.e. , c.I, s.116-117; Ali El-Hüseynî, a.g.e. , s.33; Bundarî, a.g.e. , s.37-41; Ahmed b. Mahmud, a.g.e. , c.I, s.80-83; Sıbt İbn'ül-Cevzî, a.g.e. , s:143-155; Mateos, a.g.e., 130-140; Grousset, a.g.e. , s.612-614; Malazgirt Savaşı için bkz: Faruk Sümer - Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*, Ankara, 1971.

⁴⁶⁴Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev: O.Ş. Gökyay , TTK, 1999, s.17; Turan, Selçuklu Tarihi, s.126, M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 1959, s.179

⁴⁶⁵İznik Konsili (büyük Papazlar Meclisi), Bizans için: (Baba-Oğul-Rûhul-kudüs olmak üzere) üçüzlü Tanrı sistemini kabul etti (325). Hazreti İsa'da: "Tanrılık - insanlık" olarak iki varlık bulunduğunu ve bu iki varlığın birbirinden ayrılmayacağı kanaati, resmî din olarak kabûl edildi. Fakat, bu resmî din yanında, Arius mezhebi, nastorius mezhebi, Ötikes mezhebi gibi mezhepler de vardı. Bunlardan, İskenderiyye piskoposu Arius, İsa'nın tanrılığını inkâr ettiği için, İznik Konsili tarafından aforoz edilmiş (dinden çıkarılma cezası verilmiş) idi. (325). Arius mezhebi ancak, Mısır ile kuzey Afrika'da yayılabiliyordu. Yine İstanbul patriklerinden Nastorius, İsa'da "Tanrılık - insanlık" gibi iki cevher var, bu iki cevher birbirinden ayrıdır. Meryem, İsa'da bulunan insanlık cevherinin anasıdır, itikadını ileri sürdüğü için, Efes Konsili tarafından aforozu uğradı (431). Irak ve Elcezîre bölgeleri Nastûrî oldu. Ötikes adındaki papaz da, İsa'nın en kuvvetli tarafı Tanrılıktır. İnsanlık ise, bizim bildiğimiz insanlık değildir, demiş, Kadıköy Konsili de

ve Süryanilere Bizans imparatorluğu tarafından devamlı baskı yapılmakta idi. Süryaniler, belki de bu yüzden Türk yönetimini Bizans'a tercih etmişlerdi. Gerçekten Süryani Mihael'in "Türkler, şerir ve rafizî Rumların aksine, kimsenin dinine ve inancına karışmıyor; onlar hiçbir baskı ve zulüm düşünmüyorlar"⁴⁶⁶ şeklindeki sözleri, bu hususa tam bir açıklık getirmektedir. Gerek Büyük Selçuklu, gerekse Anadolu Selçukluları zamanında Müslüman olmayan halka iyi davranıldığı, bunda da özellikle Büyük Selçuklular zamanında geniş ölçüde Yahudilerin yararlandığı bilinmektedir. Öyleki bu sırada Yahudilerin malî ve siyasî bakımdan nüfuz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Anadolu Selçukluları zamanında da din farkı gözetilmeksizin bütün halka eşit davranıldığı görülmektedir. Bu dönemde Müslüman ya da Müslüman olmayan ticaret erbabının, Selçuklu Divanı'na şikayet hakları bulunmakta idi ve bunlar, Müslüman olsun, olmasın orada yargılanmakta idiler. Öte yandan bu dönemde hekimlik, sarraflık, ticaret, tıp ve bankerlik gibi işler, çoğunlukla Müslüman olmayan halkın elinde idi. Daha da önemlisi, bu dönemde devlet hizmetinde memur olarak çalışan Hristiyanlar da bulunmakta, bunlar içinde yüksek askerî mevkilere gelenler görülmekte idi.⁴⁶⁷ Bu dönemin tanınmış Müslüman olmayan hekimleri olarak II. Kılıç Arslan zamanı (1155 - 1192)'nda Urfalı Hasnon, Alâeddin Keykubat zamanı (1220 - 1237)'nda cerrah Vasil , Süryanî Ebu Salim ile Harputlu Şamun'un adları anılabilir.⁴⁶⁸ Müslümanlarla Hristiyanların bu şekilde birlikte yaşamalarının sonucu olarak daha XII. yüzyılda Anadolu'da yaşayan Rumların Türkçe konuştukları, Rumca bilmedikleri için eserlerini

Ötikes'i aforoz etmiştir. Bkz: Linda Woodhead, *Hristiyanlık*, çev: Sevdâ Çalışkan, Dost Yayınları, Ankara 2007, s.28-34.

⁴⁶⁶ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Meşkuresi Tarihi II*, Boğaziçi Yayınları 1999, s.145

⁴⁶⁷ Akdağ, a.g.e. , c.I, s.9; Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.153,

⁴⁶⁸ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK, Ankara, 1999, s.53; Aynı Yazar, Cihan Hakimiyeti II, s.153,164

Türkçe fakat Yunan harfleri ile yazdıkları, hatta bazı yerlerde ayinlerini de Türkçe yaptıkları görülmektedir.⁴⁶⁹

Abbasîler ve Büyük Selçuklular zamanında zimmîlerin ayrı bir kıyafet giymesi hususuna fazla önem verildiği halde, Anadolu Selçukluları zamanında Müslüman olmayanlar bu konuda serbest bırakılmışlardır. Öyle ki bu tutum, kiliselerde çan çalma ve yeni ibadethaneler inşa etme gibi konularda da uygulanmıştır.⁴⁷⁰ Bu bakımdan Anadolu Selçukluları zamanında Müslüman olmayan halkın kişisel hukuku tam olarak tanınmakta idi diyebiliriz. Özellikle Rumlar, İstanbul Patriği ile ilişkilerini devam ettirmek suretiyle, Müslüman Türk yönetiminden önceki kilise örgütlerini aynen devam ettirmişlerdir. Fazla olarak kilise ve manastırları ziyaret eden Selçuklu Sultanlarının buralara ihsanlarda bulunduğu görülmektedir. Anadolu Selçukluları vicdan özgürlüğüne önem vermişler, bu dönemde Müslüman olmayan halk, gerçekten Bizans yönetiminde olduğundan daha geniş bir özgürlük havası içinde yaşamışlardır. Anadolu Selçukluları kendi özgürlük anlayışlarına uygun olarak, zorla İslamlaştırma siyaseti gütmemişlerdir. Ancak yüz yıllar boyu Bizans'ın uyguladığı baskı ve kovuşturmaları bilen Ermeni, Süryanî, Yakubî ve Nesturî'lerden, iki yönetim arasındaki farkı görerek, ayrıca Müslüman Türk toplumunun duygularını yansıtan Mevlana ve Yunus Emre⁴⁷¹ gibi mutasavvıfların insancıl görüşlerinin etkisiyle Müslüman olanlar bulunduğu da görülmektedir.⁴⁷²

Bilindiği üzere Bizans zamanında topraklar feodallerin elinde bulunmakta idi. Yani topraklar ne devletin, ne de halkındı. Köylü serf yani köle durumundaydı.

⁴⁶⁹ Wittek, a.g.e. , s.113; Köprülü, a.g.e. , s.58; Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.185; Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul, 1950, s.115

⁴⁷⁰ Bozkurt, a.g.m. , s.142

⁴⁷¹ Mevlana ve Yunus Emre ile ilgili bkz: Seyfettin Kara, *Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002, s.175-185.

⁴⁷² Yurdaydın; a.g.m. , s.107

Selçuklular toprak hukuku alanında büyük bir devrim yaparak, toprağı devletleştirdiler, yani "mirî" yaptılar. İşletme hakkını da köylülere verdiler.⁴⁷³ Ancak miktarı, kesin olarak bilinmemekle birlikte mülk topraklarının bulunduğunu da kabul etmek gerekir. Bu mülk topraklardan Müslümanlara ait bulunanlardan "öşür", Müslüman olmayan yani zimmîler'e ait olanlardan da "harac" alınmakta idi. Tabii zimmîler ayrıca "cizye" de ödemekte idiler.⁴⁷⁴ Osmanlılardaki mahalle kethüdâlığının kökü, Selçuklu İğdiş teşkilatına dayanmaktadır. Burada önemle belirtmemiz gereken husus, halkın, devletle olan ilişkilerini sağlayan bu göreve, zimmîlerin, çoğunlukta bulunduğu yerlerde, bir zimmînin de seçilebilmiş olmasıdır. XIII. yüzyılda İlhanlı istilası sırasında Kayseri'de "Haçukoğlu" adlı bir Ermeninin, İğdiş-başı olduğu bilinmektedir.⁴⁷⁵

Bilindiği üzere Selçuklu devleti yıkılınca siyasal egemenlik parçalanmış ve Anadolu'da sayıları on yediye varan "Beylikler Dönemi" başlamıştır. Ancak siyasal parçalanmaya rağmen ticaret ve ekonomik hayat, kültürel faaliyetler bütün canlılığı ile devam etmiştir. Bu dönemde Anadolu yüzyıl kadar müreffeh bir hayat yaşamıştır. Bu dönemde de gerek Anadolu içindeki ticaret, gerekse uluslararası ticaret, çoğunlukla Müslüman olmayanların elinde idi. Anadolu Beylikleri geçit ve limanlardan belli oranlarda, gümrük vergisi almakta idiler. Örneğin Akkoyunlular, gümrük vergisi olarak zimmîlerden % 10, Müslümanlardan % 5 almakta idiler.⁴⁷⁶ Tabii şer'î vergiler olarak "harac" ve "cizye" de düzenli bir şekilde toplanmakta idi. Ayrıca bu dönemde Müslüman olmayan halkın yeni kiliseler yapmasına izin verildiği dahi görülmektedir.⁴⁷⁷ Bu arada Müslüman olmayanlar, giyim hususunda da tamamen serbest bırakılmışlardı. Sadece örneğin İbn Batuta'nın işaret ettiği üzere, Antalya'da Hristiyan tüccarlar, etrafi

⁴⁷³ Akdağ, a.g.e. ,c. I, s.14

⁴⁷⁴ Zeydan, a.g.e. , c.I, s.51, Becker, a.g.m. , s.200

⁴⁷⁵ Akdağ, a.g.e. , c.I, s.12 vd.

⁴⁷⁶ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev: T. Bıyıklıoğlu, TTK, 1992, s.90

⁴⁷⁷ Bozkurt, a.g.m. , s.143-144; Yurdaydın, a.g.m. , s.109

surla çevrili ayrı bir mahallede oturmakta idiler. Geceleri ve Cuma namazı kılındığı zaman bu surun kapıları kapanmakla idi.⁴⁷⁸ Böylece denebilir ki, Beylikler döneminde Müslüman olmayanlar, birçok haklara sahip vatandaşlar olarak yaşamışlar, hatta XIV. yüzyıldaki bazı taht kavgalarına dahi karışmışlardır.⁴⁷⁹

3.SELÇUKLULARDA GAYR-İ TÜRK UNSURLARA KARŞI UYGULANAN HOŞGÖRÜ VE ADALET POLİTİKASININ TEMELLERİ

Tarihin en eski topluluklarından birisi olan Türkler, tarih boyunca, Orta Asya, Çin, Hindistan, İran, Afganistan, Avrupa ve Doğu Avrupa'da nihayet Anadolu'da da yerleşme imkanı bulmuş ve çok zengin bir kültüre ve medeniyete sahip bir millettir. Türkler çok eski dönemlerde, dünyanın en eski medeniyetlerinden biri olan Çin, Hint ve İran medeniyetleriyle tanışmışlar, bu kültürlerle haşır neşir olmuşlardır. X. Miladi asırdan itibaren de İslamiyetle müşerref olan Türkler, dünya medeniyet tarihine ve kültürüne çok önemli katkılar sağlamıştır.

Türklerin dünya medeniyetine sağladığı en önemli katkılardan biri, hoşgörü, karşılıklı anlayış, diğer kültürlerle diyalog ve çoğulcu kültüre saygıdır. Bu değerleri, Türkler kadar, dünyada hiçbir millet geliştirememiş ve bunlara sahip olamamıştır. Şüphesiz bunun nedenleri vardır.⁴⁸⁰

Türklerin hoşgörü, anlayışı ve diğer kültürlere saygılı olmasının iki önemli nedeni vardır: Birincisi, Türk gelenek ve karakteridir. İkincisi de İslamiyetin değerler sistemidir. Türkler, ırkî tolerans yapıları ile, İslamın kültürel çoğulculuk anlayışını,

⁴⁷⁸ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., c.I., s.311

⁴⁷⁹ Yaşar Yücel, *Kadı Burhanettin Ahmed ve Devleti*, TTK, 1991, s.86

⁴⁸⁰ Mehmet Sağlam, Geleneksel Türk Hoşgörüsü, *Erdem Dergisi*, Özel Sayı-II (Türklerde Hoşgörü), c.8, sayı.23, s.26.

kendi kültürel yapıları içinde yoğurmuşlar ve bunu evrensel bir boyut içinde insanlığa sunmuşlardır. İşte, Türk milletine has evrensel hoşgörü, bu iki kaynakla beslenerek gelişmiştir.⁴⁸¹ Türk toplulukları, yukarıda belirttiğim gibi, uçsuz bucaksız bir coğrafyada at oynatmışlardır. Hazar Gölü'nden, Çin'e kadar, Hindistan'a kadar uzanan büyük coğrafyada, tarih boyunca çok değişik din ve kültürlerle iç içe yaşayan Türkler, önce kendinden olmayanlarla birlikte yaşamayı, paylaşmayı ve anlaşmayı öğrenmişlerdir. Bu bir yandan, göçebe kültürü ile olurken;⁴⁸² diğer yandan yerleşik kültürle olmuştur. Hindistan'dan, Çin'den, Akdeniz'e kadar ulaşan ipek ve baharat ticaret yollarının Orta Asya'dan geçmesi, Türklere maddi ve manevi büyük kültürel zenginlik kazandırmıştır. Budist rahiplerden, Maniheizt ve Nesturi din misyonerlerine ve tüccarlarına kadar değişik din ve kültür temsilcileri, Türklerle karşı karşıya gelmişler ve Türklerden taraftar bulmaya çalışmışlardır.

Bunun içindir ki Yahudi, Maniheizt, Budist, Nesturî inançlarını kabul eden Türk boyları olmuştur.⁴⁸³ Ancak Türkler, İslam dışında hiçbir dini, milletçe kabule yanaşmamışlardır.⁴⁸⁴ Bunun için aynı Türk boyları da bazıları Hristiyan, bazıları Yahudi, bazıları da Budist ve Maniheizt olmuşlardır.⁴⁸⁵ Fakat Türkler, bunca farklı dinî inançlara mensup olmasına rağmen; birlik ve beraberlik içinde yaşamışlar, birbirleriyle din uğruna savaşmamışlardır. Türk boylarının aralarındaki savaşlar, hep egemenlik

⁴⁸¹ Enver Günay, Anadolu'nun Dinî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü , *Erdem Dergisi*, Özel Sayı-I (Türklerde Hoşgörü), c.8, sayı.22, s.98

⁴⁸² İlhami Durmuş, "Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At", *G.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, c.I, sayı.2, 1997, s.18-20, Willhem Radloff, *Sibirya'dan-I*, çev:Ahmet Temir, MEB, 1954, 426.

⁴⁸³ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini (La Religion Des Turcs Et Des Mongols)*, çev:Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, 1998, s.98,102,123; Mehmet Aydın, "Türklerin Dinî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı.4, Konya 1997, s.1-9

⁴⁸⁴ Aydın, *Türklerin Dinî Tarihi*, s.4

⁴⁸⁵ Roux, a.g.e. , s.98 vd.

savaşlarıdır.⁴⁸⁶ Bu da Türk halkında, baş olma ve başkasını idare etme karakterinin bir tezahürü olarak görülebilir. İşte Türklerdeki egemenlik savaşının varlığı, dini inanç ve kanaatlere bağlı savaşların olmayışı; onların başkalarının fikrine ve inancına saygılı olduklarının bir sonucudur. Türk boylarında herkes istediği inanca sahip olmuş, ancak istediği egemenliğe girme hürriyetini elde edememiştir. Çünkü Türk geleneğinde, egemenlikte siyaset vardır. Dinleri benimsemeye ise inanç ve amentü vardır. Siyaset töreseldir. Din ve inanç ise kişisel eğilimlere ve tercihlere bağlıdır.

Diğer yandan Türklerdeki Gök-Tanrı inancı, çok eski bir tarihe sahiptir. Hatta Kudretli Varlık olarak Gök Tanrı inancını Çin'e sokanların da Türkler olduğu söylenmiştir.⁴⁸⁷ Çağımızın büyük din tarihçisi Eliade, Türklerin dini ile Hindu-Avrupailerin dini arasında önemli bir benzerliğin olduğunu, her ikisinde de "Yüce Gök Tanrı" inancının önem taşıdığını belirtmektedir.⁴⁸⁸ Gök-Tanrı inancı, bütün Türk Topuluklarında ortak bir inanç olarak kendini göstermektedir. Gerçi, bazen Gök-Tanrı kelimesi, semavi bir Tanrı şeklinde kendini göstermişse de genelde kadîr-i mutlak, herşeyin yaratıcısı olarak kabul edilmiştir. Türklerde genel ve ortak bir Tanrı anlayışını teşkil eden Gök-Tanrı inancı, evrensel bir Tanrı inancının varlığını sergilemektedir. Bu evrensel Tanrı inancı ise, Türklere evrensel bir ruh hali ve herkesi koruyucu bir karakter kazandırmıştır. Türkleri, zayıfın, çaresizin, muhtacın, zulme uğrayanın dostu olması, inandıkları bu evrensel karakterli Gök-Tanrı inancının eseri olduğunu düşünmeye götürmektedir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Gürbüz Özdemir, "Batıda ve Türklerde Egemenlik Kavramı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya 2009, sayı.23, s.126 vd.

⁴⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Bozkır Kültürü*, İstanbul 1972, s.81; Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 1997, s.34

⁴⁸⁸ Mehmet Aydın, "Türk Toplumunda Dinî Hoşgörünün Temeli", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, Konya 1998, sayı.8, s.9.

⁴⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s.11-12

İşte evrensel boyutta Gök-Tanrı inancı da Türklerdeki dini hoşgörünün önemli bir kaynağı olmuş gibi görünüyor. Bazı kaynaklar "Şamanizmi" Türlerin milli dini olarak görmek istemektedirler. Ancak Şamanizm, Türklerin milli dini olmamıştır.⁴⁹⁰ Çünkü Şamanizm bir din değildir. Şamanizm daha çok bir büyü ve büyü törenlerini içeren, muhtelif dinlerden ve hurafelerden oluşan bir dini senkretizm olarak görülebilir. Diğer yandan M. Eliade'ninde belirttiği gibi, Şaman inancı, sadece Türklere mahsus da değildir.⁴⁹¹

Türklerde hakim olan bu Gök-Tanrı inancının, Türklere verdiği sınırsız geniş ufuk yanında; tarih boyunca farklı inançlara gönül veren Türk boylarının yan yana yaşayabilmeleri, Türk toplumunda o engin bir hoşgörünün yerleşmesini sağlamıştır.

Türk toplumundaki engin kültürel ve dini hoşgörünün temelini bir yandan bu islam öncesi Türk gelenekleri ve kültürleri oluştururken, bir yandan da Türklerin İslamiyeti kabullerinden sonra, İslamî prensiplerdeki temel fikirler oluşturmuştur.⁴⁹²

Türklerin İslamiyeti benimsemelerinin en önemli sonuçları, X. Yüzyılın sonunda, Karahanlı Devleti'nin İslamı kabul etmesiyle kendini göstermiştir. Satuk Buğra Han, hem kendisi, hem de halkı, İslamı kabul etmişlerdir. Uzun bir Maniheizt ve Budist kültürleşme süreci sonunda oluşan Kaşgar çevresi, önemli bir din ve kültür merkezi haline gelmiştir.⁴⁹³

X. Miladî asırdan itibaren Türklerin İslamlaşması hız kazanmıştır. Afganistan'da Gazne Türkleri, Gazne imparatorluğunu kurarak, Hindistan'a kadar girmişlerdir.

⁴⁹⁰ Saadettin Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Likya Yayınları, Ankara, 2009, s.15-20.

⁴⁹¹ Mehmet Aydın, *Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi*, XI. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s.487-499; Gömeç, a.g.e. , s.25.

⁴⁹² Sağlam, a.g.m. , s.27.

⁴⁹³ Aydın, a.g.m., s.487-499

Gaznelilerin Türk özelliklerini İslamiyetle birlikte terk etmediklerini, bazı kaynaklar belirtirler.⁴⁹⁴

Kısa bir zaman sonra Oğuz Boyları Selçukluların önderliğinde İran'a ve Anadolu'ya açılmışlardır. Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Kısa bir Fetret ve kriz döneminden hemen sonra, Osmanoğulları, Anadolu'nun Batı ucunda parlamışlar ve yedi asır devam edecek büyük bir imparatorluk kurmuşlardır.

Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra, büyük devletler kurmuşlar ve dünyaya Türk'ün ismini duyurmuşlardır. Türkler, tarihin her döneminde adaleti, hoşgörüyü ve insan haklarına saygıyı yönetimlerinin esası olarak kabul etmişlerdir. Türklerin dini hoşgörüsünde İslamın payının da büyük olduğunu yukarıda belirtmiştik. Türkler bazı topluluklar gibi, İslamı şekli olarak kabul etmemişlerdir. Bazı Oğuz Boyları, eski Türk kültür ve geleneklerini İslamla birlikte devam ettirmişse de, kısa bir dönem sonra İslamın istediği şekilde amellerini ıslah etmişlerdir. Ancak Türkler, büyük bir çoğunlukla İslamiyeti benimsemişler ve İslamın temel felsefesini kalplerine yerleştirmişlerdir. Allah'ın rızasını ve İslamî hizmeti herşeyin üstünde görmüşlerdir.⁴⁹⁵ Bunun için Türkler, İslam topluluklarının en samimi topluluğunu teşkil etmişlerdir, ila-i kelimetullahı Kur'an ve Hz. Peygamberin sünnetini en ince noktalarına kadar benimsemişlerdir.⁴⁹⁶ Kendi dillerini ihmal ederek, Arap edebiyatçıları bile şaşırtacak şekilde Arapça eserler yazmışlardır. Bağdat'ı, Konya'yı, Bursa'yı, İstanbul'u İslamî ilimlerin merkezi haline getirmişlerdir. XIII. yy. da Konya, Kurtuba, Bağdat, Mısır, İran

⁴⁹⁴ Roux ,a.g.e. , s.31.

⁴⁹⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s.55.

⁴⁹⁶ Tuğrul Bey daha devletini kurar kurmaz Halifeye mektup yazmış ve mektubunda İslam dininin ve Müslümanların iyiliği için canını seve seve feda edebileceğini bildirmiştir. Bkz: Anonim, *Tarih-i Âli Selçuk*, çev: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952, s.4-5.

kültürlerinin bir buluşma noktası olmuştur.⁴⁹⁷ Bu yüzyılda İbn-i Arabi, Sühreverdi Konya'dadır. Sadrettin Konevi, Mevlana ve Yunus, Konya'dan dünyaya ışık saçmaktadır.⁴⁹⁸ 600 yıldan daha fazla bir dönem İstanbul, Osmanlının medeniyet merkezidir ve üç kıtayı aydınlatmaktadır.⁴⁹⁹

İslama hizmeti, herşeyin üstünde tutan Türkler, İslamın insan haklarına verdiği önemi, hiçbir zaman ikinci planda tutmamışlardır. Türkler, İslamın temel prensip olarak kabul ettiği "Dinde zorlama yoktur"⁵⁰⁰ prensibini kolayca benimsemişlerdir. İslamiyet zorla bir insana bir dini kabul ettirmeyi tasvip etmiyordu. Çünkü İslam cemaati, zorlama ile, dayatma ile değil; iradî katılımıla teşekkül etmesi gerekmektedir. İman işi bir gönül, bir arzu işidir. İnsanın iç eğilimleri olması gerekir. Bir fikrin zorla kabulünde ise, iç eğilimler değil; korku ve menfaat çıkarları düşünülür. İslam imanı ise, korkunun ve çıkarların üstünde gelişemez.

İşte Türkler, tarih boyunca bir yandan kendi ırkî ve örfî temayüllerini evrensel dini hoşgörü içinde gösterirken; diğer yandan da mensup olmakla iftihar ettikleri, İslamın dini hoşgörüsünü, insanlığa sergilemişlerdir.⁵⁰¹ Hz. Peygamber dönemindeki dini hoşgörü, daha sonraki bütün İslam Devletlerine temel model görevi yapmıştır. Bir iki siyasî ve askerî tedbir hariç, gayr-i müslimlere hiçbir haksızlık yapılmamıştır. Gayr-i müslimler, dini, ekonomik, kültürel ve hatta hukuki imtiyazlara sahip olmuşlardır.⁵⁰²

Müslüman Türk Devletlerinde de bu dini hoşgörü İslam öncesi devam ettiği gibi, İslamiyeti kabulden sonra da devam etmiştir. Türkler kendilerine sığınan cemaatlere

⁴⁹⁷ Geniş bilgi için bkz: Kara, a.g.e. , s.116-174, Yazıcı, a.g.e. , s.378 vd.

⁴⁹⁸ Kara, a.g.e. , s.124,159,174

⁴⁹⁹ Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörü, s.11.

⁵⁰⁰ Ali Ünal, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Bakara Suresi, ayet 256.

⁵⁰¹ Abdurrahman Küçük, Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dinî Hoşgörüsü, *Erdem Dergisi*, Özel Sayı-II, c.8, sayı.23

⁵⁰² Azize Aktaş-Yasa, Anadolu Selçukluları Döneminde Hoşgörü Ortamında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri, *Erdem Dergisi*, Özel Sayı-II, c.8, sayı.23

daima hürriyet vermişler ve onları korumuşlardır.⁵⁰³ Diğer yandan Göktürk, Uygur, Hazar Devletlerinde Türkler, Budist, Hristiyan, Yahudi ve Maniheizt olarak barış ve ahenkli şekilde yaşamışlardır.⁵⁰⁴

Türkler, Müslüman olmayan kavimlerin yaşadıkları toprakları kendi ülkelerine kattıklarında bu bölgeler halkı ile zimma adı verilen bir anlaşma yapmaktadırlar. Müslüman olmayan halkın hak ve hukuku bu anlaşma ile güvence altına alınmakta ve bu halka zimmî denmektedir.⁵⁰⁵ Böylece diğer dinlerden olan insanlara o zamana kadar tanık olunmamış bir hoşgörü ile davranılmaktadır. Bu dönemin Yunus Emre ve Mevlâna Celaleddin Rumî gibi büyük düşünürlerinin "72 millete bir göz ile bakan" ve "ne olursan ol, yine gel" diyen insanlık ve hoşgörüye dayalı felsefeleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Hristiyanlar arasında mezhep kavgaları ve özellikle Bizans'ın Ermenilere yaptığı zulüm göz önünde tutulduğunda bunun ne denli insanca bir yaklaşım olduğu ortadadır.⁵⁰⁶

Şüphesiz, tarihte Karahanlılar ve Gaznelilerden itibaren çok büyük Müslüman Türk Devletleri kurulmuştur. Bunların en önemlisi, Anadolu Selçuklu Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu'dur. En uzun imparatorluk olan Osmanlı imparatorluğu 700 yıla yakın bir dönem, üç kıtada egemenliğini sürdürmüştür. Hem Anadolu Selçukluları, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında değişik din mensupları, Müslümanlarla birlikte yaşamışlar, Müslüman Türk Devletlerinin hizmetinde bulunmuşlardır. İslam dışı unsurların, egemen Müslüman Türk halkı ile ahenk içinde

⁵⁰³ Turan; Cihan Hakimiyeti I, s.66

⁵⁰⁴ Turan ; Cihan Hakimiyeti I, s.67

⁵⁰⁵ İlk defa Hz. Muhammed döneminde yapılan bu uygulama Türklerin İslama girip ilk Türk-İslam devletlerini kurmaları ile de devam etmiştir. Bu hususa yukarıda değinildiği için burada tekrar işlemeyeceğiz. Konu ile ilgili bkz. Kruse, a.g.m. , s.68 vd. , Becker, a.g.m. ,İA, c.III, s.200

⁵⁰⁶ Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörü, s.13

yaşamaları; Türklerin, insanların temel hak ve hukukuna saygılı olmaları ile izah edilebilir.⁵⁰⁷ Bütün Selçuklu ve Osmanlı tarihi bunların örnekleriyle doludur.

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun, Anadolu'ya gelişi ve yerleşmesi ile ilgili çok önemli bilgileri Süryani tarihçi Mikhail şöyle anlatır: “Hristiyanların oturdukları yerleri işgal eden Türkler, hiçbir kutsal sırta (Teslis gibi) inanmıyorlardı. Bunun için, Hristiyanlığın bir yanlış olduğunu düşünüyorlardı. Hristiyan imanı konusunda birşeyler öğrenme arzusu da yoktur. Bu alanda zulüm de yapmamışlardı.”⁵⁰⁸

Anadolu'yu fetheden Selçuklu Türkleri, hiç kimsenin dinine ve kilise teşkilatına karışmamışlar, özellikle de müsamaha göstermişlerdir. Türklerin Anadolu'ya geliş tarihi olan XI. yüzyılda, Bizans imparatorluğu, 700 yıllık mezhep kavgalarını devam ettiriyor ve İstanbul kilisesine bağlı olmayan Hristiyan mezheplerini en ağır vergilerin altında ezerek, intikam alıyordu. Bu açıdan Râfizî durumuna düşmüş Hristiyan mezhepleri olan Monofizitler, Nesturîler gibi doğu Hristiyanları, Anadolu'ya Türklerin gelişini sevinçle karşılamışlardır. Çünkü Anadolu Hristiyanları, Selçukluların saltanatı altında, Bizanslılarınkinden daha mutlu yaşamışlardır. Hristiyanlar, Selçuklu döneminde ne baskı, ne de dini bir işkence görmemişlerdir.⁵⁰⁹

Önemli bir Ermeni tarihçisi olan Urfalı Mateos, XI. yüzyılın sonuna doğru Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, Suriye'ye seyahat yaptığını, onun halkına bir baba şefkati gösterdiğini, kalbinin Hristiyanlar için şefkat ve iyilikle dolu olduğunu, Ermeni patriği Basile'in 1090 yılında, kiliseleri, manastırları ve rahipleri vergiden muaf tutan bir fermanı, Melikşah'tan aldığını yazmaktadır.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Sağlam, a.g.m. , s.30

⁵⁰⁸ Süryanî Mikhail, a.g.e., I, s.38

⁵⁰⁹ Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.134

⁵¹⁰ Mateos, a.g.e. , s.159

Anadolu Selçuklu Türkiyesi'nin dini hoşgörüsüne ve kendi dışındaki din ve kültür sahiplerine anlayış ve yardımsever davranışına dair sayılamayacak kadar örnek verilebilir. Biz bu örneklerden sadece birkaçı ile yetineceğiz. Meselâ ilk Selçuklu Sultanı olan Süleyman Şah, (1077-1086) Bizans döneminde serf olarak çalışan Hristiyan köylülere, toprakları dağıtmış ve onları toprak sahibi yaparak, büyük toprak sahiplerinin elinden kurtarmış⁵¹¹ ve Hristiyanlara din ve adalet yönünden büyük tolerans tanımıştır.⁵¹²

Türkler, diğer din mensupları ile, özellikle Hristiyanlarla felsefî ve dinî tartışmalardan da kaçmamışlardır. Mesela, II. Kılıç Arslan huzurunda dinî ve felsefî tartışmalara izin vermiş, filozof Kemaluddin'i daima yanında bulundurmuştur. Bir defasında Malatya Patriğini, Malatya dönüşünde beraberinde getirmiş ve yolda Kemaluddin ile "Kutsal Kitaplar" üzerinde tartışmalarını dinlemiştir⁵¹³

Diğer yandan Süryanîler ve Yahudiler, Selçuklu İmparatorluğu'nda doktorluk mesleğini en iyi şekilde icra etmiştir. Mesela, Alaaddin Keykubat, tedavi için, Seyfud-Devle ve Vasil isimli Hristiyan doktorlara başvurmuştur.⁵¹⁴ Nitekim Aydınoğlu Mehmet Bey'in sarayında da bir Yahudi doktor bulunuyordu.

XIII. yüzyıl Selçuklu Türkiyesinde, dini hoşgörünün yanında, mal ve can emniyetide çok iyi korunuyordu. Bu dönemde Türkiye milletlerarası ticarî faaliyetlerin merkezileştiği bir ülkeydi. Bazı Türk şehirlerinde Batılı tüccarlar koloniler kurmuşlardır. Mesela, İtalyan tüccarların, Sivas'ta bir konsolosluğunun olduğunu ve Kemaluddin Hanı'nda bir kiliseleri bulunduğunu ve orada ikamet ettiklerini kaynaklar

⁵¹¹ Mateos, a.g.e. , s.162

⁵¹² Claude Cahen, Osmanlı'dan Önce Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yay. , çev:Erol Üyepazarcı, 2008, s.19

⁵¹³ Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörü, s.11

⁵¹⁴ Wittek, a.g.e. , s.113; Köprülü, a.g.e. , s.58; Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.185; Galanti, a.g.e. , s.115

nakletmektedir.⁵¹⁵ Bir ispanyol yahudisi olan Benjamin de Tudele'de Türkleri, Yahudilerin müttefiki olarak göstermiştir.⁵¹⁶ Yine Latin tüccarların Erzincanda, Fransiskanlerin Erzurumda birer kiliseleri vardı.⁵¹⁷

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun gayr-i müslimlerle ilişkileri sadece, halk seviyesinde kalmamış, resmî boyutta da aynı şekilde ilişkiler sürmüştür. Bu ilişkilerde de hoşgörü, karşılıklı yardımlaşma kendini göstermiştir. Mesela, Bizans imparatoru Michel Paleologue (1259-1282), Anadolu Selçuklu sultanının yardımını sağlamak için Konya'ya gelmiş ve Konya piskoposu bu konuda arabuluculuk görevi ifa etmiştir.⁵¹⁸

Hristiyan Ortaçağının en önemli dini aktivitelerinin yoğunlaştığı yerlerden birisi, manastır olmuştur. Mesela, Konya'daki St. Chariton manastırı, Mevlana tarafından sıkça ziyaret edilmiştir. Bu arada Barsauma Manastırından da bahsetmek gerekecektir. Malatya'da olan Barsauma Manastırı, bir Süryanî kültür merkezi olarak faaliyet göstermekteydi. Bu manastır, bütün Selçuklu döneminde şöhretini korumuştur. Manastıra, Suriye'den, Mezopotamya'dan sürekli Hristiyan ziyaretçiler geliyordu. Bu manastırda 300 keşişin ikamet ettiğini kaynaklar belirtmektedir. Bu manastırı, Selçuklu Sultanlarının da ziyaret ettiği ve rahiplere bağışlar yaptıkları söylenmektedir. XIII. Yüzyılda manastırlar Selçuklu Devletine 1000 dinar vergi ödemekteydi. Bazen Selçuklu Sultanları bu vergileri, manastırlardan kaldırmıştır.⁵¹⁹

Sonuç olarak Selçuklular'ın uyguladığı hoşgörülü ve adaletli politikanın temelinde, İslam öncesi Türk devlet geleneğinden gelen köklü adalet ve hoşgörü uygulamalarının esas olduğunu görüyoruz. İslam öncesi bu geleneğin İslam sonrası da

⁵¹⁵ Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörü, s.14

⁵¹⁶ Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.137

⁵¹⁷ Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.137

⁵¹⁸ Aydın, Türk Toplumunda Dini Hoşgörü, s.14-15

⁵¹⁹ Turan, Cihan Hakimiyeti II, s.141

İslamın yüce kaideleri ile mezcedilerek daha da mükemmel hale getirildiği görülmektedir. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi Selçuklular fethettikleri hiçbir bölgede halkın diline, dinine ve yaşantısına karışmamış, bilakis onların can, mal ve ırzlarının korunması noktasında da himayekâr olmuştur.

4.SELÇUKLULARDAN ÖNCE ANADOLU'DA ERMENİLERİN DURUMLARI

1071 yılına gelinceye kadar Anadolu'nun doğu sınırları Müslümanlarla Bizans arasında zaman zaman el değiştiren bölgeler olagelmıştır. Özellikle Tarsus-Malatya doğrultusunda çizilecek bir hattın Kuzey ve Güney'i büyük ölçüde devamlı mücadele sâhâsı olan bir bölge idi. Müslüman Araplarla Hristiyan Bizanslılar arasında sürüp giden mücadeleler bu bölge nüfusunu oldukça etkilemişti. Sadece nüfus kaymasına değil, bölgenin her yönden çökmesine de sebep olan bu mücadeleler, aynı zamanda Bizans'ın içinde de sürüp gitmekte idi. Aynı şekilde Anadolu'nun Bizans tarafında kalan diğer bölgelerinde de hâkim olan feodal toprak düzeninin sonucu olarak yerli halk hem fakirleşmiş hem de bazı bölgeler boşaltılmak zorunda kalmıştır.⁵²⁰

Ermenilerin Hristiyanlığı 301 yılında kabul etmelerinden⁵²¹ 506 yılında Bizans Ortodoks kilisesinden ayrılmaları⁵²² Türklerin Anadolu'yu iskânlarına kadar süren bir Ermeni-Bizans çatışmasına, Bizans'ın Ermenileri Rumlaştırma, Ortodokslastırma siyasetine ve esasen Bizans'a tâbi olan Ermeni Beyliklerinin yok edilmesine yol açmıştır. İlk İslam fethinde, Yakın doğu Hristiyanları, Bizans'ın emperyalist, yayılcı siyaseti yüzünden, Müslümanların fetihlerini kolaylaştırmıştır. Selçuklu istilasında

⁵²⁰ Mehmet Şeker, *Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi*, Diyanet Yay., Ankara 2001, s.25

⁵²¹ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1993, s.278; Erol Kürkçüoğlu, "Tarihi Süreçte Türk-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri Sempozyumu*, I, Ankara, 2003, s.335-341, Tonbee W. Arnold, *İntişâr-ı İslam Tarihi*, Ankara 1982, s.210

⁵²² Tümer ve Küçük, a.g.e., s.278, Kürkçüoğlu, a.g.m., s.335

Doğu Anadolu'da azınlık bir halk olarak yaşayan Süryani ve Ermeniler, Türklere karşı Bizans'la beraber olmadılar ve Bizans'ın Selçuklu Türklerine yönelik Anadolu müdafaasına samimiyetle yardım etmediler. Bizanslıların dini baskılarına, mali baskı ve zulümleri de ekleniyordu. Devletin vergilerinin çokluğu halkı ezmiş; arazi şahısların mülkiyetinde toplanarak aristokrasisi sınıfı meydana gelmiş ve yavaş, yavaş halk topraksız ve esir duruma düşmüştü.⁵²³

Selçuklu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda Bizans'a tabi iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat Hanedanı'nın elindeki Anı, diğeri de Arzuruni ailesinin başında bulunduğu Van Gölü'nün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi. Her iki prenslik daha önce Abbasilere tabi iken, X. yüzyıl sonlarında bölge Bizans hâkimiyeti altına girmiştir.⁵²⁴

Lustinianos'dan Monomakhos'a bütün Bizans imparatorları Kafkasya'da Ermenilerin milli kimliklerini ortadan kaldırmak ve Gregoryen Ermeni mezhebini yok etmek için gelmişlerdir. Bizans'ın kudretli imparatoru II. Basileios (976–1025) doğu hudutlarını emniyet altına almak ve İslam ülkelerine doğru genişletmek siyaseti gereğince, doğudaki küçük Ermeni Prenslik ve Krallıklarını ortadan kaldırarak, Ermeni halkını Orta Anadolu ve Sivas'a zorunlu göçe tabi tutmuş, Bizans sınırlarını Azerbaycan ve Kafkasya'ya kadar genişletmişti.

Bizans İmparatoru II. Basileios(öl.1025)'dan sonra İmparatorluk, iktisâdî ve ictimâî yapısında meydana gelen değişmeler neticesinde, feodal derebeylerin güdümüne girmiştir. Aristokrat sınıfın köylü ve askerlerin elinde bulunan arazileri ele geçirmeye başlamaları ve bunu önleyici kanunları hiçe saymaları sonucu büyük toprak sahipleri

⁵²³ Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, Hareket Yay., İstanbul 1973, s.46-47

⁵²⁴ Kürkçükoğlu, a.g.m., s.2

çoğalmıştır. Zamanla büyük toprak sahipleri ya ortadan kalkmış veya fakirleşmiştir. Dolayısıyla zenginleşen büyük arazi sahipleri hem küçük sahiplerinden vergi alıyor, hem de devlete vergi ödemekten kaçınıyorlardı. Bu arada kendilerine bağlı olan köylüleri baskı altında tutarak hâkimiyetlerini genişletmek istiyorlardı.⁵²⁵

Bizans savunma düzeninde önemli bir yeri olan asker köylülerin vergi mükellefi durumuna getirilmesi ve "munzam vergi" ödeyenin de askerlik hizmetinden muaf tutulması Bizans ordusunun zayıflamasına yol açmıştır. Bunun sonucu orduda asker sayısının azaldığı, bunun yerini de farklı milletlerden temin edilen ücretli askerlerin aldığı görülmektedir. Bu durum Bizans'da çok ciddî bir savunma zaafı doğurmuştur.⁵²⁶

Görüldüğü gibi vergi sistemindeki çöküntü ve savunmadaki zaafın yanında aynı zamanda Bizans'ın kötü yönetilmesi, savaş ve isyanların birbirini takip etmesi Anadolu'nun yerli halkını da perişan etmiştir. Bunun sonucu olarak halk ya bulunduğu bölgeden bir başka bölgeye göç etmiş ya da başka arayışlar içine girmiştir. Selçuklu fetihlerinde Anadolu'nun yerli halkı, Bizans kuvvetleri karşısında Türklere yardımcı olmak suretiyle fethin hızlanmasına da imkan sağlamışlardır. Nitekim halkın "bu fetihleri kendilerine karşı olmaktan çok Bizans için bir cezalandırma" olarak gördükleri bazı tarihçiler tarafından da belirtilmiş bulunmaktadır.⁵²⁷

Bizans'ın cezalandırıldığının düşünülmesine yol açan bir diğer sebep de, Bizans'ın dinî politikasıdır. Zirâ Bizans içinde mevcut olan Hristiyan kiliselerinin birbirleriyle devamlı sürtüşme halinde oldukları bilinmektedir. Bilindiği gibi Doğu'daki Hristiyan kiliseleri hiçbir zaman birbirleriyle bağdaşamamışlardır. Hatta ortaçağın

⁵²⁵ Şeker, a.g.e., s.26

⁵²⁶ Bizans'ın Türk akınlarını durduramadığını, Ermenilerin cesur evlatlarında sürgüne gönderildiğini, Bizans'ın uyguladığı politikaların başarısız olduğunu Ermeni tarihçiler kaydetmekte ve Bizans'a ağır suçlamalarda bulunmaktadır. Bkz: Mateos, a.g.e. , s.112; Smbat, a.g.e. , s.38; Şeker, a.g.e., s.28

⁵²⁷ Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler , s.204

başlarında Müslüman ülkelerinde taraftarları olan kiliseler, Bizans Kilisesinin egemenliğinden tamamen uzaklaşmış bulunuyorlardı. Ermenîlerin, Yâkûbîlerin ve öteki kiliselere bağlı halkların yaşadığı bölgeleri Bizans ele geçirince, Ortodoks kilisesi diğer kiliseler karşısında oldukça sert tedbirlere baş vurarak, bu kiliselerin ileri gelenlerini sıkıştırmaya başladığı görülmektedir. Bunun sonucu olarak hoşnutsuzlukların arttığı gibi Ortodoks kilisesinden kopuşlar da çoğalmaya başlamıştır.⁵²⁸

Doğu'daki bu farklı Hristiyan kiliselerini başlangıçtan beri hazmedemeyen Bizans, bu toplulukları Ortodokslaştırmak niyetiyle baskı politikası da uyguluyordu. Anadolu'nun çoğu Hristiyan olan yerli halk üzerinde yoğunlaşan Bizans'ın dînî baskısı, Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma siyâseti Ermenîleri, Süryânîleri ve diğer Hristiyan mezhepleri mensuplarını -ki bunlar Hristiyanlarca "Râfîzî" olarak kabul ediliyorlardı- Bizans'a düşman etmişti. Daha sonraki örneklerde de görüleceği gibi bunların Türklere yani Selçuklulara yaklaşmalarına, hattâ onları bir kurtarıcı gibi görmelerine yol açan bu ortam, Anadolu'nun gerek 1071'den önceki, gerekse Malazgirt'ten sonraki Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına da imkân hazırlamıştır.⁵²⁹

Anı, Kars, Van bölgelerinin Ermenilerden temizlenmesi üzerine, bu bölgelerde Bizans, askerî garnizonlar oluşturmuştur. Bizans bu tür bir siyaseti izlemekle, Kafkasya ve Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenileri yok etme politikasını gütmüştür. Bazen zor kullanarak, bazen ödüller vererek Ermeni Sergerdelerini doğudan geçerek imparatorluğun çeşitli yörelerine dağıtma politikasını uygulamıştır. Türklerin Bizans topraklarına doğru akınları başlayınca Vaspuragan (Van Bölgesi) Prensi Senekherim'in,

⁵²⁸ Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.18; Mateos, s. 110

⁵²⁹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.81; A. Küçük, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Hoşgörüsü", s.557; Aktaş-Yaşa, "Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri", s.423; Günay, "Anadolu'nun Dînî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü", s.197; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti II*, s.162 v.d.; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1997, s.31

Bizans imparatoru II. Basileios ile anlaşarak, 1021 yılında Van'ı Bizans'a terk etmek suretiyle, tebaasının büyük bir kısmı ile kendisine tahsis edilmiş. Olan Sivas bölgesine yerleşmiştir. Aslında Senekherim mülkünü Basileios'a devretmek istememiştir. Basileios, Senekherim'e güvenemediği için Ermenileri bölgeden zorla göç ettirmiştir.⁵³⁰

Bizans İmparatorlarının Ermenilere karşı izlediği politika incelendiğinde, Ermenilerin sürekli ihanetlerinden, döneklüklerinden bahsedildiği görülmektedir.

Çağdaş Ermeni tarihçisi Aristakes Lastivertsi, Bizans İmparatorunun, bölgede meydana gelen Bizans-Ermeni mücadelesini gerçek boyutları ile araştırmadan Ermeni askerlerinden ve halkından nefret etmesini ve onlara düşmanca davranmasını, izah etmenin mümkün olmadığını açıklıyordu.⁵³¹

XI. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da azınlık bir halk olarak yaşayan Ermeniler, Bizanslılara düşman olduğundan, Türklere karşı Bizans İmparatorluğunu müdafaa etmiyorlardı. Bizans imparatorları bu sırada, Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni prensliklerini yıkıp, onları büyük bir nüfus ile Orta Anadolu'ya sürdüğü ve Ortodoksluğu kendilerine ve diğer Hristiyanlara zorladıkları için bu kavimlerin Bizans düşmanlığı çok derin idi.⁵³² Nitekim Ermeni vekayinamesi Urfalı Mateos : "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum Milleti, Ermenistan'ın cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar; milletimizi tahrip edip Türklerin istilasını kolaylaştırdılar" ifadeleri ile Ermeni kavminin düşüncelerini ve Anadolu'nun fethini hazırlayan iç sebepleri meydana koymaktadır.⁵³³

⁵³⁰ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, cev : Arif Müfid Mansel, c.I, Ankara, 1943, s. 398; Kaşgarlı, *Ermeni Baronluğu*, s. 91-92.

⁵³¹ Kürkçükoğlu, a.g.m. , s.3

⁵³² Bizans Ermenileri zorla mezhep değiştirmeye zorlarken Selçuklu Sultanları Ermeni kiliselerini korumuş ve onları vergiden muaf tutmuştur. Bkz. Mateos, a.g.e. , s.176-178; Vardan, a.g.e. , s.180

⁵³³ Mateos, a.g.e. , s.110; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s. 18; Stephanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1977, s. 61

Mateos, Bizanslılara olan kızgınlığını eserinin bir başka yerinde şöyle dile getirmektedir: "Ermeni Milletinin, korkak Grek Milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim tasvir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni Milleti'nin kumandanlarını kendi eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmekle askerlerin ve kumandanların desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer ve kahramanlık addeden bu Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzediler."⁵³⁴

Türklerin Anadolu kapısında görünmesi ve Bizanslılar üzerine zafer kazanması, Hristiyan azınlıklar için özellikle, Gregoryen Ermenileri için müspet yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Henüz Selçuklu Devleti kurulmadan önce, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in, ilk Selçuklu-Ermeni ilişkilerini oluşturan Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferi sırasında, Ermeni ve Gürcüler yasal statülerine rağmen Bizans'la ciddi bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı. Çağrı Bey, üç bin kadar atlı kuvvetiyle Maveraunnehir'den hareketle Horasan ve Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya ulaşır, Van Gölü bölgesine (Vaspurakan'a) girdi.⁵³⁵ Urfalı Mateos'un ifade ettiği üzere, o zamana değin hayatında hiç Türk askeri görmemiş olan Ermeniler, mızrak, ok ve yaydan silahları çekili olan, beli kemerli, kadınlarınkine benzeyen uzun uzun ve örülü saçları, rüzgâr gibi uçan Türk atlıları karşısında korku ve dehşete kapılmışlardır.⁵³⁶ Yapılan çarpışmalarda Ermeniler özellikle yağmur gibi atılan okların yarattığı panik dolayısıyla, bozguna uğramaktan kurtulamamışlardır.⁵³⁷ Selçuklu akınının başladığı tarihlerde Ermenilerle Gürcüler arasında birlik olmaması, İmparator II. Basileios'un Balkanlarda

⁵³⁴ Mateos, a.g.e. , s.111

⁵³⁵ Mateos, a.g.e. , s.48-50; Smbat, a.g.e. , s.18-19; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.11

⁵³⁶ Mateos, a.g.e. , s.48

⁵³⁷ Aristakes, a.g.e. , s.64; Honigman, a.g.e. , s.167

sonu gelmez savaşlarla meşgul olması, buna mukabil Bizans politikasının doğuda ilhak hususundaki ısrarı, fakat Bizans savunma tedbirlerinin zayıflığı, Ermeni-Bizans gerginliği, Gürcü-Bizans mücadelesi Çağrı Bey'in seferini başarılı kılmıştır. Çağrı Bey, mahfuz ve müstahkem kaleler dışında Vaspuragan bölgesinin Batı taraflarını ele geçirmeyi başarmış, kendisine artık hiçbir Ermeni kuvveti karşı koyamamıştır. Bu ilk sefer Ermeni Arzruni ve Bagratuni hanedanlarının istiklallerini kaybetmelerini, dolayısıyla Ermeniler eski yurtlarından ayrılarak Orta Anadolu'ya yayılmalarını ve XII.-XIII. asırlarda Anadolu tarihinde rol oynamalarını sağlamıştır.⁵³⁸

İlk fetihlerin Ermeniler için olumsuz neticelerine rağmen, Türklere karşı belirgin bir düşmanlık duygusuna kapılmamışlardır. Çoğu zaman bu fetihleri kendilerine karşı bir hareket gibi algılamamışlar; Bizans'ın cezalandırılması olarak yorumlamışlardır. Zaten sorun o tarihte Rumlarla Türkler arasında idi. Anadolu'daki küçük Monofizit grupları ile Ermeniler zaten tebaa olmuşlardı.

1028 yılında Arslan Yabgu Oğuzları, Ermeni bölgelerine yönelik akınlarda bulunurken, 1038'de üçüncü bir sefer daha yapmışlardı. Birçok ihanet ve felaketlere uğrayan bu Oğuzlar, 1042'de Urmiye'de 15.000 kişilik bir ordu ile, Van bölgesine girmişler; Ermeni Prensi Haçig'i öldürüp, bir takım mücadelelerden sonra tekrar başkent Rey'e dönmüşlerdi.⁵³⁹

1040'larda Selçuklu Türkleri Doğu Anadolu'ya fetihlere başladıkları zaman, bölgede Maverai-yi Kafkasya'nın siyasi haritası üzerinde hiçbir bağımsız Ermeni yerleşimi yoktu. Ermeni toprakları Bizans tarafından yönetiliyordu.⁵⁴⁰ Bu tarihlerde

⁵³⁸ Mateos, a.g.e. , s.48-49; Kafesoğlu, Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı", s. 266-274 ; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.11.

⁵³⁹ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.I, s.295-296, İbn'ül-Esir, IX, s.383-385; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.25 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1993, s. 119.

⁵⁴⁰ Kürkçükoğlu, a.g.m. , s.4

Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yönelik fetih hareketlerine karşı yeni Bizans hududunun dayanma noktaları Van, Malazgirt ve Anı kaleleri idi.⁵⁴¹

Bizans çağında "Anadolu'nun Doğu Kilidi" sayılan ve ana göçlerle, istilalar yolu üzerinde bir kapı olan Kafkasya'nın fethi ile, bu bölge Türk hakimiyeti altına alınmakla kalmayacak, gelecekte Anadolu'ya yapılacak akınlara da yol açılmış olacaktır. Nihayet böylesine sistemli, planlı ve programlı olarak başlatılan, fakat aralıksız yıllarca devam eden akınların tek gayesi, Kafkasya'yı Bizans'tan koparmak ve onu Türk Yurdu haline getirerek asil hedef olan Anadolu ve Bizans topraklarının fethinde üs olarak kullanmaktı.

1045 yılında Anı Krallığını ele geçiren Bizans⁵⁴² ırk ve mezhep farklılığı sebebiyle Ermenilere her türlü zulmü ve katliamı yapmış, aşırı vergiler koymuş, dini kurumlarına ve kiliselerine saldırmış ve din adamlarını yakalayıp sürgün etmiştir. Bu düşmanlık ve menfi tavırlar, Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmelerine kadar sürmüştür. Bizans zulmü altında ezilen Ermeniler ve Süryaniler "rafizî ve kadınlaşmış" saydıkları Rumların cezalandırılması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inanmakta ve bu sebeple de Türklere yardım etmektedirler."⁵⁴³

Sultan Tuğrul Bey, 1054 başlarında bizzat ordusu ile harekete geçerek Doğu Anadolu'da fetihlere başladı. Kars yönünde harekâta bulunan bir Selçuklu birliği ise çoğunluğunu Ermeni askerlerinin oluşturduğu Bizans kuvvetlerini, bozguna uğratmakta güçlük çekmedi. Tuğrul Bey, Bizans muhafızı olarak Ermeni Vasil'in savunduğu Malazgirt kalesini kuşatıp sıkıştırdı ise de fethedemedi. Bu kuşatmada, şehirde nüfus

⁵⁴¹ Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.600

⁵⁴² Ostrogorsky, Bizans Devleti, s. 291-292

⁵⁴³ Mateos, a.g.e. , s. 113; Harun Güngör ve Abdurrahman Küçük, *Milli Bütünlüğümüzün Kaynakları : Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Ankara, 1997, s. 30; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s. 164

çoğunluğunu teşkil eden Ermeniler, Türk saldırılarına karşı kayıtsız kaldıkları bu döneme ait eserlerde ifade edilmektedir.⁵⁴⁴

Selçuklu-Ermeni ilişkileri Sultan Alparslan zamanında da devam etmiştir. Sultan Alparslan Anadolu'yu Türk Milletine ebediyen vatan yapmak düşüncesi ile 22 Şubat 1064 yılında Kafkasya seferine çıktı. 1045 yılı öncesi Ermeni Bagratuni Krallığının başkenti bulunan ve Doğu Anadolu'nun en müstahkem ve önemli kalelerinden birisi olan Anı'yi kuşatmaya başladı. Anı'yi ücretli askerlerden kurulu bir Bizans askeri birliği korumakta idi. Surları ve şehrin etrafını çeviren Arpaçay ile meşhur Anı şehrini kuşatan Selçuklu Orduları, şiddetli hücumlar neticesinde 16 Ağustos 1064'de Bizans'ın doğudaki bu unlu kalesini fethetti.⁵⁴⁵

Selçuklu istila ve fetihleri dolayısıyla Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin çöküşünden istifade eden ve Bizans'la araları açık ve gergin bulunan Ermeniler de zaman zaman isyan ederek bu çöküşü süratlendirmişler ve Selçukluları kendileri için adeta bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır.

Ermeni Bagratuni Krallığının, Selçuklular tarafından alınmasından (1064) kısa bir süre önce Bizans tarafından kendi Topraklarına katılması (1045) Türk bakisi açısından oldukça rahatlatıcı bir olaydır. 1064 yılında Anı ve Kars bölgesinde herhangi bir Selçuklu-Ermeni çatışması vuku bulmamıştır. 1045 yılında Bizanslılar Bagratuni Krallığının varlığına son vererek, Anı ve Kars bölgelerindeki Ermenileri tehcire (göçe) tabi tutmuşlardır. Ermeni tarihçisi Asoghik'in ifade ettiği üzere, Selçukluların Ermeniler tarafından kurtarıcı olarak karşılandıklarını ileri sürmüştür.⁵⁴⁶ Selçukluların bir Ermeni

⁵⁴⁴ Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni ilişkileri, s.15

⁵⁴⁵ İmadad-din al-Katib al-İsfahani, *Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Kusra*, Nesr: M. Th. Houtsma, Çev. : Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 31, Abu'l Farac, a.g.e. , I., 316.

⁵⁴⁶ Kürkçükoğlu, a.g.m., s.4

Devleti ya da Prensiğini işgal ve istila ettikleri yolunda ileri sürülebilecek herhangi bir iddianın tarih karşısında doğrulanmasına maddeten imkân yoktur.

Malazgirt Savaşı öncesi kalabalık Bizans Ordusu Kızılırmak vadisini takip ederek Sivas'a geldi. Burada El-basan'ın zaferi dolayısıyla Rumların: "Ermeniler bize Türklerden daha fazla taşkınlık ve merhametsizlik gösterdiler." şikâyetleri ile karşılaşan Bizans imparatoru Romanos Diogenes şehri tahrip etti ve pek çok Ermeni'nin öldürülmesini emretti. Ermeni Prensleri Adom ve Abusahl'i da Sivas'tan sürdü. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Türklere karşı yaptığı seferin dönüşünde, Ermeni mezhebinin kökünü kazıyacağına dair yemin ederek, ordusu ile birlikte Erzurum'a doğru seferine devam etti.⁵⁴⁷

Malazgirt Savaşında Ermeni kaynaklarının, açıkça itiraftan kaçınmalarına rağmen, çağdaş Ermeni müellifi Aristakes'in, Bizans İmparatorunun, bu esnada "Sebepsiz yere Ermeni askerlerine ve milletine öfkeleni." ibaresi⁵⁴⁸ onlarında daha önce olduğu gibi, savaş zamanında da kaçtıklarını göstermektedir. Nitekim tarafsız bir müellif olan Süryanî Mikhael Bizanslıların "Bozuk mezheplerini kabule zorladıkları Ermeniler muharebede sırtını çevirerek kaçtılar." ifadesi⁵⁴⁹ bu durumu doğrulamaktadır. Bu suretle imparator ordusunun dağılmakta ve Türklerinde sevkle ve süratle saldırmakta olduğunu görüyordu.⁵⁵⁰

Claude Cahen'in ifade ettiğine göre, Malazgirt savaşında Bizans imparatorunu derhal savaşı kabul etmeye zorlayan sebeplerden biri de Bizans ordusuna, Ermenilerle

⁵⁴⁷ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 177, 183-184; Vardan, a.g.e. , s. 177

⁵⁴⁸ Aristakes, a.g.e. , s.64-65.

⁵⁴⁹ Süryanî Mikhael, a.g.e. , c.I, s.340

⁵⁵⁰ Kürkçükoğlu, a.g.m. , s.5

Bizanslılar arasındaki köklü dinî düşmanlığın doğurduğu karşılıklı bir şüphe ve moral bozukluğu hâkimdi.⁵⁵¹

Selçuklu orduları, Malazgirt Zaferini müteakip birkaç yıl içinde Anadolu'yu baştan başa kat ederek Marmara sahillerine ulaştılar. Gerçekten de Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere karşı kötü yönetimi, Türk fethini kolaylaştırdı. Bizans'ın toprak aristokratları elinde ezilen Rum köylüleri ile Rumlaştırılmaya ve Ortodokslarıyla zorlanan Ermeniler Türklere kucak açmaya, hatta onlara yardım etmeye başladılar. Zira Selçuklular getirdikleri miri toprak sistemi ile mülkiyeti devlete tasarrufu köylüye-ezilen köylüleri toprağa kavuşturdukları gibi, Anadolu'da Selçuklu idaresinde yaşayan Rum, Ermeni, Süryanîlerin ne dinlerini, ne de milliyetlerini değiştirmeye zorladılar. Anadolu'daki Hristiyan kavimler Selçuklular idaresinden ne kadar memnun idi ise, Anadolu'da hüküm süren Bizans yönetiminden de o derece şikâyet ve hatta nefret ediyorlardı. Zira milli ve insani ideallere bağlı, Türk devlet nizami yabancı kavim, din ve mezheplere yalnız hürriyet ve adalet getirmemiş; aynı zamanda karşılaştıkları feodalizmi yıkarak bütün memleket arazisini de topraksız yerlilere ve esir köylülere dağıtmıştır.⁵⁵²

Sultan Melikşah'ın idaresinden Ermenilerin çok hoşnut ve memnun olduklarını başta Urfalı Mateos olmak üzere Ermeni tarihçiler sık sık eserlerinde bahsederler. Anı Ermeni Başpiskopusu Barseğ, Ermeni Patrikliğinin durumunu arz etmek üzere, 1091 yılında İsfahan'a, Sultan Melikşah'a gitti. Sultan, huzuruna kabul ettiği Ermeni heyetini çok iyi bir şekilde karşılamış, "Ermeni Katolikosluğunun tek bir makamla temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergi dışı tutulmaları" hususlarında bir

⁵⁵¹ Claude Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", çev: Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası*, c. XVÜ, İstanbul, 1972, s. 92

⁵⁵² Osman Turan, *Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet*, İstanbul, 1998, s. 75

buyruk (ferman) hazırlatıp Barseg'e verdi. Sultanin söz konusu ferman emirlerini yerine getirmekle görevlendirilen, Azerbaycan Genel Valisi Kutbeddin İsmail, derhal vergileri kaldırdığı gibi, Ermenilerin oturdukları memleketleri imar ettikten başka, bütün Ermeni kilise ve manastırlarını da Selçuklu Devleti adına himayesi altına almıştır. Urfalı Mateos, Kutbeddin İsmail hakkında "İsmail iyi ve çok merhametli ve imar edici bir şahıstı. O, bütün Ermenistan'ı idaresi altına almış olup, memleketi imar etmeye başlamış ve bütün manastırları İranlıların fenalıklarına karşı himaye etmiştir." şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir.⁵⁵³ Urfalı Mateos, Sultan Melikşah hakkında şu övgü dolu sözlerle onu tanımlamaktadır: "Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah, Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Fethettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti. Pek çok kent, eyalet Melikşah'a teslim oldu. İsa'nın evlatlarına karşı çok iyi davrandı. Ermeni halkına refah ve mutluluk getirdi." Sultan Melikşah'in ölümü dolayısıyla Mateos "Herkesin babası, bütün insanlara karşı merhametli ve hüsn-ü niyet sahibi sultanın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü." demiştir.⁵⁵⁴

Gürcü Tarihçisi, Kartlis Tshovreba, Kral Davit'in Tarihi adlı eserinde, Melikşah'i enerjik ve devlet faaliyetlerinde üstün yetenekli biri olarak görmekte, Melikşah'in özellikleri ve hayranlığını, onun dış görünüşü ve karakter özelliklerini tasvir etmekle ortaya koymaktadır. Ona göre Melikşah, adil ve merhametli bir sultandı. Yazar, Melikşah'in Hristiyanlarla olan ilişkilerindeki sabrının altını gizmiş ve tamamıyla yumuşak başlı bir insan olduğunu yazmıştır.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Urfalı Mateos, a.g.e. , s.178; Vardan, a.g.e. , s.180; Ali Sevim, "Büyük Selçuklular Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri", s.71-72; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah, s.111.

⁵⁵⁴ Mateos, a.g.e. , s.176-178; Sevim, Genel Çizgileriyle , s. 19-20; Vardan, a.g.e. , s. 180.

⁵⁵⁵ Kürkçüoğlu, a.g.m. , s.6

Selçuklu Türkleri, Bizans'ın ezme ve yok etmeye çalıştığı Ermeni kilisesini himaye etmeye başlamış, Ermeni Kilisesi, manastırları ve ruhban sınıfına Bizans tarafından konulan ağır vergileri kaldırarak, bunları vergiden muaf tutmuş, Ermeni toplumunu ibadet, eğitim ve iç işlerinde serbest bırakmış ve Ermenileri Müslüman olmaya hiçbir zaman zorlamamıştır. Ermeni Ruhani Lideri Selçukluların bu tutumu karşısında Sultan Melikşah'i ziyaret ederek, Ermeni milleti adına şükranlarını bildirmiştir.⁵⁵⁶

Sonuç olarak, Ermeniler tarih boyunca gerek toplum olarak varlıklarını, gerek din ve kiliselerini Türkler sayesinde koruyabilmişlerdir. Bugün Ermenilerin milli kiliseleri varsa, yeryüzünde Ermeni Milleti mevcutsa, bunu Türklerin müsamahasına, hoşgörüsüne borçludurlar. Türkler Ermenilere ve onların dini inanışlarına sahip çıkmamış, müsamaha göstermemiş olsaydı, bugün bir Gregoryen Ermeni Kilisesi olmayacaktı ve belki de Kafkasya'da bağımsız Ermenistan Devleti mevcut olmayacaktı.

5.SELÇUKLULAR'IN ANADOLU FÜTÜHÂTI SIRASINDA ERMENİLERİN SİYASÎ DURUMU VE SELÇUKLULAR'A BAKIŞI

Ermenilerin bir zamanlar toplu olarak oturdukları, bugün Ermenistan Cumhuriyeti ile ona komşu Türkiye sınırları içerisinde kalan bölge, tarihin kaydettiği dönemlerde, M.Ö. 521'den 344'e kadar bir Pers vilâyeti, 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun bir parçası, 215'den 190'a kadar Selevkoslar'a tâbi bir vilayet, 190'dan M.S. 220'lere kadar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştiren bir mücadele alanı, 220'lerden V. yüzyıl başına kadar bir Sasanî vilâyeti, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizans vilâyeti, VII. yüzyıldan itibaren Arap

⁵⁵⁶ Urfalı Mateos, a.g.e. , s.178; Vardan, a.g.e. , s.180; Sevim, "Büyük Selçuklular Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri", s.71-72; Kafesoğlu, Sultan Melikşah, , s.111.

hakimiyetinde bir toprak parçası ve X. yüzyılda yeniden Bizans vilâyetidir. XI. yüzyıldan başlayarak bölgeye Türklerin geldiği bilinmektedir.

Böylesine çeşitli egemenlikler altında yaşayan Ermeniler, tarih boyunca, o dönemlerin olağan siyasî ve toplum düzeni olan derebeylik, yani belirli bölgelerde belirli ailelerin nüfuz sahibi olmaları dışında, hiçbir zaman bağımsız ve aynı zamanda süreklilik gösteren bir devlet yapısına sahip olmamışlardır.

Ermeni tarihçilerin Ermeni Krallıkları olarak vasıflandırdıkları Ermeni Beylikleri, aslında her zaman bir “Süzeren”e bağlı “vassal”lar olarak yaşamışlardır. Ermeni Beylikleri veya prensliklerinin bir çoğu da bölgeye hakim olan yabancı devletlerce kurulmuş veya kurdurulmuştur. Ermenileri kendi saflarına çekmek isteyen hakim devletler, kendilerine yakın buldukları ermeni ailelerini bu beylik veya prensliklerin başına getirmişlerdir. Buna örnek vermek gerekirse, Bagrat ailesinden Aşot’u ve Ardruzini ailesinden Haçik Gagik’i Arap Halifeleri prens yapmışlardır. “Prens” veya “Bey” ünvanı verilen Ermeni ailelerden bazılarında aslında köken itibarıyla Ermeni değil, Pers soyundan olduklarını belirtmekte yarar vardır.⁵⁵⁷ Bu görüşler Ermeni tarihçisi Kevork Aslan’ın şu ifadeleri ile doğrulanmaktadır: “Ermeniler derebeylik halinde yaşamışlardır. Birbirlerine vatan hisleri ile bağlı değillerdir. Aralarında siyasî baları yoktur. Yalnızca yaşadıkları derebeyliklere bağlıdırlar. Vatanseverlikleri de bu sebeple bölgeseldir.”⁵⁵⁸

Tarihleri boyunca çeşitli büyük imparatorlukların ve devletlerin nüfuzu altında yaşayan ve bunlar arasında mücadele alanı olan Ermeni Beyliklerinin bir takım

⁵⁵⁷ İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, ATO Yay. , 2001 Ankara, s.9

⁵⁵⁸ Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians from the Earliest Times Until the Great War (1914)*, 2008, s.64 vd. , Binark, a.g.e. , s.9

menfaatler sağlamak amacıyla, bu güçler arasında sık sık taraf değiştirmeleri, Ermeni halkının büyük acılara maruz kalmasına yol açmıştır.

En büyük Latin tarihçisi olarak kabul edilen Romalı Cornelius Tacitus, Ermeniler için: “Ermenilerin Roma ve Pers İmparatorlukları karşısında tutum değiştirerek kâh Romalılarla, kâh Perslerle birlikte hareket ettiklerini” ifade ederek Ermeni halkı için “acayip bir halk” tâbirini kullanmaktadır.⁵⁵⁹

Gerek bu davranışları, gerek hakim güçlere tâbi olarak yaşamaları Ermenilerin sık sık sürgün edilmelerini veya kendiliklerinden değişik yerlere göç etmelerine sebep olmuştur.⁵⁶⁰

Persler’den kaçan Ermeniler İç Anadolu’ya, Sasanîler tarafından İran içlerine, Araplar tarafından Suriye ve Arabistan’a; Bizans tarafından iç Anadolu, İstanbul, Trakya ve Balkanlar’a, Haçlı Seferleri sırasında Kıbrıs, Girit ve İtalya’ya; Moğol istilâsı sırasında Kazan ve Astrahan’a zorunlu göç ettirilmişlerdir.⁵⁶¹ İşte Ermeniler’in geniş bir coğrafyaya yayılmasında temel sebep bu zorunlu göçlerdir.⁵⁶²

Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra, 451 yılında Bizans Kilisesi’nden ayrılmaları, Türklerin Anadolu’yu iskanlarına kadar süren bir Ermeni-Bizans çatışmasına, Ermenilerin Bizans tarafından ezilmesine, eritmeye çalışılmasına ve

⁵⁵⁹ Binark, a.g.e. , s.10

⁵⁶⁰ Ermeni Smbat Bizans’ın daha iyi bir savunma hattı oluşturabilmek için Ermenileri zorunlu göçe tabi tutması üzerine “Grekler fena tabiatlarıyla Ermeni milletini felakete sürüklemişlerdi. Çünkü onlar keklik sürülerini dağıtan atmacalar gibi düşmanlarını kovalayan muzaffer kralları Ermeni memleketinden uzaklaştırmışlardır” diyerek Bizans’a olan kızgınlığını ifade eder.bkz: Smbat, a.g.e. , s.38

⁵⁶¹ Kevork, a.g.e. , s.23,27,33, Özkan, a.g.e. , 1-2; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.13.

⁵⁶² Konumuzla ilgili olmamakla birlikte bir hususu hatırlatmakta yarar var: Ermeniler’in 1915’te Osmanlı Devleti tarafından tehcir (sevk) edilmeleri, uğradıkları ilk tehcir olmadığı gibi, Ermeni diasporası denilen olguda 1915 tehcirinin sonucunda çıkmamıştır.

bunun sonucu olarakta Bizans'a tâbi Ermeni Beylikleri'nin yok edilmesine yol açmıştır.⁵⁶³

Tarihte ilk Türk-Ermeni münasebetleri XI. yüzyılda başlamıştır. Bu tarihten önce, Abbasî ordusunda görev yapan Türk kumandanlarının Ermenilerle münasebetleri olmuştur.⁵⁶⁴

Ancak daha köklü münasebetler Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in 1015-1020 yıllarında Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşiflerle başlamıştır.⁵⁶⁵ Bu yıllarda Ermenilerin Bizans hakimiyetinde olduğu bilinmektedir.

Selçuklu Türkleri işte böyle bir ortamda XI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'ya toplu şekilde gelmeye başlamışlardır. Selçuklular'ın fethettikleri Anadolu topraklarında, müstakil ve bağımsız bir Ermeni prensliği bu sırada bulunmamaktaydı. Selçuklular'ın karşısındaki tek güç Bizans Devleti idi.

Selçuklu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda Bizans hakimiyeti altında iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat Hanedanı'nın elindeki Anı (Anı) bir diğeri de Arzuruni ailesinin başında bulunduğu ve Van gölünün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi. Her iki prenslik de, önceleri Abbasî hakimiyetinde iken, X. yüzyılın sonlarında bölgeye yeniden hakim olan Bizans'ın hakimiyetine girdiler.⁵⁶⁶

Selçuklu Sultanı Alparslan, eski Ermeni Prensliği olan Anı'nın topraklarını 1064'te almıştır. Ancak bu prensliğin varlığına 1045'te yani Türklerin Anadolu'ya

⁵⁶³ Abu'l-Farac, a.g.e. , c.I, s.77.

⁵⁶⁴ Göyünç; Osmanlı İdaresinde Ermeniler , s.43; Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s.29, 51.

⁵⁶⁵ Aristakes, a.g.e. , s.22; Mateos, a.g.e. , s.48; Smbat, a.g.e. , s.18-19; Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.11.

⁵⁶⁶ Abu'l Farac, a.g.e. , c.I. s.333; Mateos, a.g.e. , s.73-74; Ostrogrsky, a.g.e. , s.311; Honigman, a.g.e. , s.166; Temel Kitap, s.79.

gelişlerinden 19 yıl önce Bizans tarafından son verilmiştir.⁵⁶⁷ Dolayısıyla Selçuklular'ın üzerinde ilerledikleri topraklar, üzerinde diğer kavimlerin yanı sıra Ermenilerin de yaşadıkları Bizans topraklarıdır. Bu sebeple Selçuklular'ın bir Ermeni Devleti veya prensliğini işgal ve istila ettikleri yolunda ileri sürülebilecek herhangi bir iddianın tarih karşısında da doğrulanmasına maddeten imkan yoktur.

Hayatının bir kısmını Urfa'da manastırda geçiren Ermeni tarihçi Mateos Bizans'ın uyguladığı bu tehcir hadisesini şöyle ifade etmektedir: "İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar."⁵⁶⁸

Ermeni tarihçi Asoghik'in "Ermenilerin Bizans'ın olan düşmanlıkları nedeniyle Türklerin Anadolu'ya gelmesine sevinmişler; hatta Türklere yardım etmişlerdir." yolundaki sözleri bu olguyu belgelemektedir.⁵⁶⁹ Urfa'nın Türklerce fethinin de kentteki Ermenilerce bir bayram havası içinde kutlandığı yine Ermeni tarihçi Urfalı Mateos tarafından kaydedilmiştir.⁵⁷⁰

Burada, Anadolu Selçuklu Devleti ile çağdaş olan bir Ermeni Prensliğinden de söz etmek gerekmektedir. Bu Prenslik, Kilikya Ermeni Prensliğidir. Kilikya'daki Ermeni varlığı ise Bizans'ın Ermenilere uyguladığı tehcir politikası sonucu ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu'daki son Ermeni Prensliklerinin Bizans tarafından yıkılması üzerine Kilikya'ya yeni bir Ermeni göçü daha olmuştur ve bu son göç 1080 yılında Kilikya Ermeni Prensliğinin kurulmasına vesile teşkil etmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Mateos, a.g.e. , s.73-74; Ostrogrsky, a.g.e. , s.311; Honigman, a.g.e. , s.166; Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.87

⁵⁶⁸ Mateos, a.g.e. , s.111-112

⁵⁶⁹ Binark, a.g.e. , s.11

⁵⁷⁰ Mateos, a.g.e. , s.129

⁵⁷¹ Kilikya Ermeni Baronluğu için bkz: Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi*, Ankara, 1990, ayrıca bkz: Çalışmanın II. Bölümü ilgili konu başlığı

Haçlı Seferleri sırasında Haçlılara yaptığı yardımlar⁵⁷² ve Bizans'ın giderek zayıflaması nedeniyle varlığını sürdürebilen, ancak yine de Bizans'a daha sonra Haçlılara⁵⁷³ ve Moğollara⁵⁷⁴ ve nihayet Katoliklere bağımlı durumda bulunan bu Prenslük⁵⁷⁵ Türklerle iyi ilişkiler içinde olmuş ve sonunda Kıbrıs'ta yerleşmiş Katolik Lusignan ailesinin egemenliğine girmiştir.⁵⁷⁶ Bu durum Gregoryen Ermenileri memnun etmeyecek ve bu memnuniyetsizlik prensliğin 1375 yılında Memlûkların eline geçmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

Kilikya'ya bu son Ermeni göçünün burada Eçmiyazın'den ayrı bir Ermeni kilisesinin kurulmasına da yol açtığını ve bu ayrılığın bugün de sürdüğünü belirtmekte yarar vardır.⁵⁷⁷ Osmanlılar döneminde ise durum çok daha açıktır. Doğu Anadolu, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim dönemlerinde Akkoyunlular ile Safavilerden, Güney Anadolu ise Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır Memlûklularından alınmıştır.

Selçuklular 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'yu fethettiler. Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere kötü davranması, Türklerin Anadolu fethini kolaylaştıran sebepler arasındadır. Bizans'ın toprak aristokratları elinde ezilen Rum köylüleri ile Rumlaştırılmaya ve Ortodokslarıyla zorlanarak Ermeniler Türklere kucak açmaya hatta yardım etmeye başladılar. Zira Selçuklular getirdikleri mirî toprak sistemi ile mülkiyeti devlete, tasarrufu köylüye ait olmak üzere, ezilen köylüleri toprağa kavuşturduğu gibi Rum, Ermeni ve Süryanîlerin ne dinlerini ne de mülkiyetlerini

⁵⁷² Mateos, a.g.e. , s.196-197; Mikhail, a.g.e. , c.II, s.41; Anonim Süryanî Vekâyname'si, s.71; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.339-340

⁵⁷³ Haçlılara yapılan yardım için bkz: Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.353; Mateos, a.g.e. , s.257; Runciman, a.g.e. , c.II, s.107; Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu , s.10

⁵⁷⁴ Moğollara yapılan yardım için bkz: İbn-i Bibi, a.g.e. , s.215; Abu'l-Farac, a.g.e. , c.II, s.542, Howart, a.g.e. , c.III, s.65.

⁵⁷⁵ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s:298-299

⁵⁷⁶ Kaşgarlı, Ermeni Baronluğu, s.39

⁵⁷⁷ Aslan, Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazın Kilisesi, s.16

değiştirmeye zorlamadılar. Selçuklular laiklik kavramının bilinmediği bir dönemde laik uygulamayı getirdiler.⁵⁷⁸

Aynı devirde Bizans ise kendi milletinden ve dininden olmayanlara dinî baskı yapıyordu. Tarihçi Mateos: “Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan bir emirle bizi kendi bâtil mezheplerini kabule zorluyorlardı. İstanbul Patriği kiliselerde bulunan mukaddes kitapları yaktırdı.”⁵⁷⁹ diyerek aslında Bizans yönetiminin uygulamalarını (baskı ve zulümlerini) kısaca tarif ediyordu.

Çağdaş Ermeni, Gürcü ve Süryanî tarihçiler Sultan Melikşah’tan “Dünyaya gelen hükümdarların en büyüğü, insanların içinde en seçilmiş, her hususta kusursuz ve günahsız, yağma ve kıtallere karşı koyan, son derece merhametli ve müşfik, fevkalâde âlicanap, teb’asının babası, herkese bilhassa Hristiyanlara karşı müsamahakâr ve himayekâr...” tarzında övücü sözlerle bahsederler.⁵⁸⁰

Urfalı Mateos da: “Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsn-ü niyet sahibi bir zât olan büyük Sultanın ölümü, bütün dünyayı büyük bir matem içine düşürdü.” demektedir.⁵⁸¹ Aynı şekilde Mateos, Sultan Melikşah’ın Anadolu’dan Suriye’ye yaptığı bir seyahat münasebetiyle: “Türk hükümdarının geçtiği ülkelerin halkına baba gibi davrandığı, Hristiyanlara karşı kalbinin sevgi ile dolu olduğunu, bu sebeple bir çok şehir ve bölge halkının kendi istekleriyle O’nun idarsine geçtiğini, 1090

⁵⁷⁸ Temel Kitap, a.g.e., s.80

⁵⁷⁹ Mateos, a.g.e., s.178; Temel Kitap, a.g.e., s.80

⁵⁸⁰ Turan, Selçuklular Zamanında, s.18, buna benzer ifadeleri Mateos’ta zikretmektedir; bkz: Mateos, a.g.e., s.146

⁵⁸¹ Mateos, a.g.e., s.178, Turan, Selçuklular Tarihi,s.220; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.20, Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler, s.35

yılında Ermeni Patriği Basil'in talebi üzerine çıkardığı bir fermanla kiliseleri, manastırları ve buralarda görevli papazları vergiden muaf tuttuğunu..." yazar.⁵⁸²

Sultan Melikşah'ın Antakya seferi (1086) ve Bağdat'a gidişi esnasında da halka şefkatle muamele etmiş, geçtiği bütün şehirlerde ticarî faaliyetleri zorlaştıran gümrük ve ticaret vergilerini kaldırmıştır. Sultan'ın düzenlediği bu sefer sırasındaki tutumu vesilesiyle Mateos, Melikşah hakkında: "Sultanın yüreğinin özellikle Hristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu bu tutumundan dolayı da hiçbir muharebe yapmadan bir çok eyalet ve şehirlere hakim olduğunu..." yazar.⁵⁸³

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleyman Şah (1074-1086)'ın âdil idaresi, dinî toleransı, yerli halkı toprak sahibi yapması halkın devlete bağlanmasını sağlamıştır. Süleyman Şah'ın 1082 ve 1083 yıllarında Tarsus ve Adana'yı, 1085'te Antakya'yı,⁵⁸⁴ 1086'ta da Urfa'yı fethetmesi⁵⁸⁵ üzerine bütün Ermeniler Selçuklu hakimiyetini tanımak zorunda kalmışlardır. 1085'te Antakya'nın Selçuklular'a teslim edilmesi üzerine Mateos şöyle demiştir: "İşte çok nüfuslu Antakya şehri Beledig⁵⁸⁶ tesmiye edilen korkak ve mel'un milletin elinden bu suretle alındı. Bunlar kendilerini Roma mezhebinden sayıyorlar ise de iş ve sözleriyle Müslümanlardan farklı değillerdir. Onlar doğru inanca karşı küfrediyorlar, azizlik hayatından nefret ediyorlardı.⁵⁸⁷ Ermeni inancına karşı daima zulüm yapıyorlardı. Onlar, sokaklarda oturup

⁵⁸² Mateos, a.g.e.,s.179; Sevim, Genel Çizgileriyle, s.20; Temel Kitap, a.g.e., s.81, Yinanç, Anadolu'nun Fethi, s.179

⁵⁸³ Mateos, a.g.e. , s.178, Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.34-35

⁵⁸⁴ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.X, s.139; Aksarayî, a.g.e , s.114.

⁵⁸⁵ Ermeni halkı bu fethi bir bayram havasında karşılamıştır. Bkz: Mateos, a.g.e. , s.129

⁵⁸⁶ Beledig; büyük bir kısmı süryanî olup Grekler tarafından kendi mezheplerine dönüştürülmüş olan Antakya yerli halkına verilen addır. Beledigler Ermenilere baskı ve zulüm ettiklerinden ve Ermeni mezhebine sıcak bakmadıklarından dolayı Ermeniler tarafından nefret edilen bir topluluk olmuşlardır. Beledigler oruç ve perhizi kabul etmediklerinden dolayı ve uygulamada Hristiyanlık inancındaki bu ibadetten uzak durduklarından dolayı eleştiriyor.bkz: Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Yayınları, İstanbul 1996

⁵⁸⁷ Mateos, a.g.e. , s.129.

dil uzatan ve başkaların aleyhinde lafazanlık eden hastalıklı ve aciz kadınlara benziyorlardı. Antakyalılar o kadar fena ve Ermenilerden nefret eden insanlardılar ki şehirlerinde bir yabancıyı tuttıkları vakit onun sakalını kesiyorlar ve kapı dışarı ediyorlardı...” demektedir.⁵⁸⁸

Şehrin fethinden sonra halka karşı gayet hoşgörülü davranan Sultan, yerli ahalinin malına dokunulmamasını, esirlerin serbest bırakılmasını, evlere girilmemesini emretti. Süleyman Şah'ın af ve aman ilan edip Türkleri Hristiyanların evlerine girmekten, onların kızlarını nikahla dahi olsa almaktan men etmesi, ayrıca şehirde ele geçirilen ganimetlerden hiçbirinin şehir dışına çıkarılmayacağını, ucuz bile olsa bu malların şehir içinde satılmasını emretmesi, dönemin harp anlayış ve ahlakına ters düşmekle birlikte Türk- İslam terbiyesine uygun bir hareket idi.⁵⁸⁹ Ayrıca şehrin meşhur Kawasyana denilen Mar Cassaianus Kilisesi'nin camiye çevrilmesinden sonra, Hristiyan halkın isteği üzerine iki yeni kilise inşasına izin verilmesi⁵⁹⁰ Sultanın ve Türk devlet geleneğinin gayr-i Müslimlere gösterdiği hoşgörünün bir ifadesidir. Bizans'ın baskısı ve Antakya hakimi Philaretos'un zalimane yönetiminden bunalan Antakya halkının Türk idaresiyle huzura kavuştuğu Ermeni ve Süryanî kaynaklarında ifade edilmektedir.

Süleyman Şah, Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la yaptığı savaşta ölünce Anadolu'da birlik bozulmuş ve Türk hakimiyeti müessiriyetini kaybetmiştir. Bunu fırsat bilen Ermeniler, Selçuklu hakimiyetinden çıkmaya başlamışlardır. Son Anı Prensi olan II. Gagik'in soyundan Rupen, Oşin ve Hetum adlı Ermeni reisleri Kozan (Sis), Kadirli

⁵⁸⁸ Mateos, a.g.e., s.162

⁵⁸⁹ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.41

⁵⁹⁰ Abu'l-Farac, a.g.e.,c. I, s.331; Mateos, a.g.e., s.161-162

(Kars) ve Namrun yörelerini hakimiyetleri altına aldılar.⁵⁹¹ 1096 yılında başlayan I. Haçlı Seferi Ermenilerin cesaretini daha da arttırmış; Ermeniler Çukurova'dan geçen Haçlılar'a yardım etmişlerdir.⁵⁹² Haçlılar Rupen'in oğlu Konstantin'in halefleri 1198 yılına kadar aynı ünvanı taşımışlardır.⁵⁹³

Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırları ve hakimiyeti altındaki Ermeniler ise, Türklerle kaynaşarak barış içinde yaşamışlardır. Sultan I. Kılıç Arslan Ermenilere adaletle davranmış, bu yüzden Elbistan Ermenileri Haçlılar'ın değil, Selçuklular'ın teb'ası olmayı yeğlemişlerdir.⁵⁹⁴

Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümü ile ortaya çıkan saltanat mücadelesinden faydalanmak isteyen Ermeni Rupen'in oğlu Toros, Haçlılar'ında yardımı ile Selçuklu topraklarına girerek sınırlarını genişletmek istemişse de geri püskürtülmüştür.⁵⁹⁵ Doğu'da Gerger Ermenileri'nin Harput ve Palu yöreleride yol kesip yağmacılık yapmalarına, Artuklu Belek Gazi 1121'de son vermiştir.⁵⁹⁶ Belek Gazi'nin bölgede asayişini sağlaması ile ilgili olarak Anonim Süryanî Vekâyinâmesinin yazarı "Belek, Gerger bölgesini zavallı fakir halkı soyan eşkiyalardan ve hırsızlardan kurtardıktan sonra, bölgede barış hakim oldu. Belek'in bir fakirden bir parça et alan bir Türk'ü kazığa oturtacağını ve Hristiyanların sözde dahi olsa herhangi bir zararına izin vermeyeceğini beyan etti." ifadesini kullanıyor.⁵⁹⁷

1176'da Bizanslılar'ın Miryakefalon'da Selçuklular'a yenilmeleri üzerine Ermeniler Bizanslılar'ın elinde bulunan Adana ve Misis'i işgal etmeleri yanında

⁵⁹¹ Yinanç, Türkiye Tarihi, s.179; Temel Kitap, a.g.e., s.81,

⁵⁹² Mateos, a.g.e., s.192-193, Yapılan yardımlarla ilgili bkz: Runciman,a.g.e. , c. I, s.170-171

⁵⁹³ M. Halil Yinanç, Anadolu'nun Fethi, s.120-125

⁵⁹⁴ Turan, Selçuklular Zamanında, s.106-110

⁵⁹⁵ Mateos, a.g.e., s.232, Turan, Türkiye Tarihi, s.153

⁵⁹⁶ Abu'l-Farac, a.g.e.,c. II. s.357; Mikhail, a.g.e. , s.68-69; Turan, Türkiye Tarihi, s.163

⁵⁹⁷ Ersan, Anadolu'da Ermeniler, s.92

Çukurova’da kışlayan Türkmenlere de saldırmışlardır. Eyyübîlerden destek alan II. Kılıç Arslan Ermenilerin üzerine yürüyerek, onları barış istemeye mecbur kılmıştır. Ermeniler III. Haçlı Seferi sırasında Kilikya’dan geçen Haçlılar’a yardımda bulunmuşlardır. Ermeni Prenslarından II. Leon (1187-1219) kral olmak için mezhebini değiştirmiş; 1198 yılında Katolikliği kabul etmesi üzerine, Papa II. Celestin ve Alman İmparatoru IV. Heinrich tarafından kral ilan edilmiştir.⁵⁹⁸ Selçuklu Sultanı II. Süleyman Şah, bu ilk Ermeni kralına karşı sefer düzenleyerek Çukurova’yı geçip, Adana’ya kadar olan toprakları almış, Ermeni krallığı Selçuklu Devleti’ne tâbi kılınmıştır. J. Morgan tarafından yayınlanan Kral Leon’a ait iki para resmi üzerinde, Selçuklu Sultanları Süleyman Şah ile Gıyaseddin Keyhüsrev’in adları okunur.⁵⁹⁹

Ermeni Beylikleri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Türkiye Selçukluları dönemlerinde, Müslüman ve gayr-i Müslim öteki Selçuklu vassalları gibi, geniş hürriyet ve hoşgörü içinde yaşamışlardır.⁶⁰⁰

Çukurova Ermeni Krallığı 1247’de Anadolu Selçuklu Devleti’nden bağlarını kopararak Moğolların hakimiyeti altına girdi.⁶⁰¹ Moğol işgali sonucu XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklu Devleti eski gücünü kaybederken, Anadolu’da Türk Beylikleri tarih sahnesindeki yerlerini almaya başlamışlardır. Bunlardan Karaman Beyliği Moğollarla mücadele ettiği gibi, Moğolların müttefiki Ermenilere karşı da Memlûkların safında yer almışlardır.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Smbat, a.g.e. , s.68; Kaşgarlı, a.g.e. , s.59; Binark, a.g.m., s.10

⁵⁹⁹ Sevim, Genel Çizgileriyle, s.34; Turan, Türkiye Selçukluları, s.286-287; Binark, a.g.m., s.13

⁶⁰⁰ Sevim, Genel Çizgileriyle, s.63

⁶⁰¹ Güyük Han Ermenilerin hakim oldukları yerlerin garantörü olduklarına dair yanına gelen Ermeni Smbat’a bir yarlıg vermiştir. Böylece Ermeniler Moğol hakimiyetine girmiştir. Bkz: Smbat, a.g.e. , s.88; Kiragos, a.g.m. , s.192; Runciman, a.g.e. , c.III, s.252; Howart, a.g.e. , c.III, s.80

⁶⁰² Rafet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, TTK, Ankara, 1989, s.5.

XV. yüzyıl başlarında Ermeniler, batıdan ve doğudan kendilerine yurt ve hayvanlarına da otlak arayan Türkmen gruplarınca sıkıştırılınca Moğollar'ın Gazan Han döneminde (1295- 1304) İslamiyeti kabul etmelerinden⁶⁰³ ve 1308 tarihinde Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Moğollar'ın devamlı saldırılarına uğramışlardır. İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in 1335'te ölümünden sonra, Moğollar arasında iç mücadelelerin başlaması üzerine Dulkadirli ve Ramazanlı Türkmenleri Çukurova ve Uzunyayla'ya yerleşmeye başladılar.⁶⁰⁴ Kıbrıs Haçlılarının yardımı, hatta Kıbrıs kralının Ermeni kralı olması dahi Çukurova'nın Türkler tarafından iskân edilmesinin önüne geçemedi.

1375'te Çukurova'da Ermeni hakimiyeti kesin olarak sona ermiştir. Ramazanoğulları zamanında bölge tamamen Türkleşmiştir.

6.SELÇUKLU SULTANLARININ ERMENİLERE VE GAYR-İ MÜSLİMLERE DAVRANIŞLARI

Elimizdeki tarihî verilere bakılınca Selçuklu sultanlarının Hristiyanlarla iyi bir diyalog içinde olduklarını görmekteyiz. Bazı hükümdarların, sürgün ya da sığınma gibi birtakım sebeplerle Hristiyan dünyasının başkenti İstanbul'a gittikleri bilinmektedir.⁶⁰⁵ Sadece bu yüzden Anadolu sultanlarının, Hristiyanlığa karşı bir aşinalıkları olduğu ve bu dine karşı bir yakınlaşma gösterdikleri, hatta Hristiyanlaştıkları bile söylenmiştir.⁶⁰⁶ Oysa göreceğimiz gibi, Anadolu sultanları bu din mensuplarına karşı son derece toleranslı davranmışlardır, ilgi göstermişlerdir. Ancak buna karşın, onlar Hristiyanlık

⁶⁰³ Yuvalı, a.g.e. , s.86

⁶⁰⁴ Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, s.5

⁶⁰⁵ Örnek olarak bkz: İbn-i Bîbî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî , *El-Evâmiru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, c. I, s.55-58, 70-76; Selçuklu hanedan mensuplarının İstanbul'da bulunmasıyla ilgili bkz: Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI.Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara, 1994,II, 709-721.

⁶⁰⁶ F.W.Hasluck, *Bektaşilik Tetkikleri*, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul, 1928, s.136-137.

dinine herhangi bir eğilim göstermemişlerdir.⁶⁰⁷ Bu sultanların Hristiyanlık dini aleyhine çalışmadıkları da bir gerçektir.⁶⁰⁸

Selçuklu sultanları gerek Anadolu'daki, gerekse komşuları olan Bizans ülkesindeki Hristiyanlarla akrabalıklar kurmuşlardır. Bundan dolayı Hristiyan unsurun Selçuklu sarayında büyük bir etkisi görülmektedir.⁶⁰⁹ Sultanların Hristiyan eşleri arasında Ermenilerden, Gürcülerden ve Rumlardan kadınlar, hatta Konstantinopolis'deki Latin imparatoru'nun akrabası olan bir Fransız kadın dahi bulunmaktadır.⁶¹⁰

I.Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesinin bir Hristiyan olduğunu bilinmektedir.⁶¹¹ Bu hükümdar babası gibi, kendisi de Hristiyan bir kadınla hayatını birleştirmiştir. Bizans idaresi altındaki Marmara Denizi'nde bulunan bir adada şato sahibi olduğunu bildiğimiz Manuel Mavrozom, kızını, İstanbul'da sürgün hayatı yaşadığı sırada kendi şatosuna sığınmış olan I.Gıyaseddin Keyhüsrev'e vermiştir.⁶¹² Mavrozom'un üç oğlunun, daha sonra Müslüman olarak Selçuklu Devleti'nin üst makamlarında görev aldıkları söylenmiş, bu üç kişinin Vezir Karatay, Emir Karasungur, Kemaleddin Karakaş olduğu belirtilmiştir.⁶¹³

I. Alaaddin Keykubat da Kalonaros Bey'i olan Kir Fard'ın kızı ile evlenmiştir. Bu kız daha sonra Müslüman olmuş ve "Mahpen" adını almıştır. Kir Fard aynı zamanda Kalonaros Kalesi'nin ruhanî lideri, yani baş rahibiydi.⁶¹⁴ Gürcü Kraliçesi Rosudan,

⁶⁰⁷ Seyfullah Kara, *Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları*, Doktora Tezi, Erzurum, 2002, s.401.

⁶⁰⁸ Hasluck, a.g.e. , s.137.

⁶⁰⁹ Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1963, s.28; Türklerle Bizanslılar arasında aristokrat düzeyde ilişkiler, yakınlaşmalar ve kurulan akrabalıklarla ilgili olarak bir makale çalışması için bkz; Nevra Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu 'da Birliktelikleri (11. Ve 12. Yüzyıllar) *Cogito (Yapı Kredi Yayınlarının çıkardığı felsefe ve düşünce dergisi)*, 29 (2001), s.74-91.

⁶¹⁰ Cahen, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler, s.205.

⁶¹¹ Anonim, *Tarih-i Âli Selçuk*,s.27; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.237; Bu hükümdarın babası Yunanlı bir kadınla evlenmişti. Necipoğlu, a.g.m. , s.84

⁶¹² İbni Bibi, a.g.e. , c.I, s.101.

⁶¹³ Gordlevski, a.g.e. , s.328-329.

⁶¹⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya (Alâiye)*, neşr: M. Ali Kemaloğlu, İstanbul 1946, s.68-69.

gösterişli bir düğünle kızını II.Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlendirmiştir.⁶¹⁵ II. İzzeddin Keykâvus'un annesi "Berdûliye" adında bir Hristiyan kadındır.⁶¹⁶

Görüldüğü gibi Selçuklu sultanlarının aileleri arasında çok sayıda Hristiyan kadın bulunmaktadır. Yalnız evlilikler sadece Selçuklu hanedanıyla sınırlı değildir. Türklerle Gürcüler ve Ermeniler arasında eşit düzeydeki diğer insanlar arasında da evlilikler meydana gelmiştir.⁶¹⁷ Hatta daha önce Anadolu'da gelmiş olan melikler de Hristiyan kadınları nikahlanmışlardır. Melik Ahmed Gazi'ye Ankara valisinin Hristiyan kızı esir olarak takdim edildiğinde O, bu kızı İslamiyeti kabul etmediği halde nikahlamıştır.⁶¹⁸

Selçuklu sultanlarının zaman zaman İstanbul'a gitmek durumunda kalmaları ve Hristiyan kadınlarla yaptıkları evlilikler, onların Hristiyan halka ve Ermenilere karşı sempati duymalarında ve toleranslı davranmalarında kuşkusuz etkili olmuştur.⁶¹⁹ Selçuklu Devleti'nde gayri müslimler önemli sayılacak noktalarda sıklıkla görev almışlardır. Mesela Kayseri gibi önemli bir şehrin iğdişbaşılık görevinde bulunmuş olan Hacuk Oğlu Hüsam'ın,⁶²⁰ Ermeni asıllı olduğu bilinmektedir.⁶²¹ Sadece Anadolu Selçuklularında var olduğu anlaşılan iğdişliğin ise, önemli mesleklerden biri olduğu görülmektedir. İğdişlerin tayiniyle ilgili menşurdan anladığımıza göre, onların şehrin ileri gelenleri arasından tayin edildikleri, kendisine, zengin ve fakir arasında ayırım

⁶¹⁵ İbni Bibi, Anadolu Selçukî Devletleri Tarihi, s.199-200.

⁶¹⁶ Kara, a.g.e. , s.402.

⁶¹⁷ Cahen, O.Ö. Anadolu'da Türkler, s.205.

⁶¹⁸ H. Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi*, Amasya Belediyesi Kültür Yay., Ankara 1986, c.II, s.283.

⁶¹⁹ Kara, a.g.e. , 403.

⁶²⁰ İbni Bibi, a.g.e. , c.II, s.73-74.

⁶²¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye 'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, c.I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.21.

yapmaması, zayıfları ezmemesi gibi emirler verildiğine göre de halkla ilgili mühim bir görev ifâ ettiği anlaşılmaktadır.⁶²²

Yine tarihî kaynaklarımız II. İzzeddin Keykâvus'un Rum dayılarından bahsederek, bunların devlet ve saltanat işlerine karıştıklarını ifade etmektedirler.⁶²³ Bu konuyla ilgili örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Ancak asıl önemli olan Selçukluların hizmetinde bulunan bu Hristiyan unsurların ve Ermenilerin, kendi milliyetlerini ve dinlerini koruyabildikleridir.⁶²⁴ İhtida etmiş olanların ise devlet içinde en yüksek görevlere kadar getirildiklerini zaten biliyoruz.⁶²⁵

Anadolu Selçuklularında Ermenilerin ve diğer gayr-i Türk unsurların dinî bakımdan da daima hoşgörü içerisinde yaşadıklarını, kendilerine dinî bakımdan hiçbir zorluk çıkarılmadığını görmekteyiz. Gerçekten Selçuklular kendi dinlerinden olmayan vatandaşlarına her bakımdan tam bir din özgürlüğü vermişlerdir.⁶²⁶ Hatta onlar bununla da kalmamışlar, din özgürlüğü yanında hukuk özgürlüğü bile tanımışlardır.⁶²⁷ Oysa Bizans hakimiyeti altındaki Anadolu'da tolerans kavramı hemen hemen yok gibiydi.

Sultanlar evlenecekleri gayrimüslim kadınlara, dinî inanış ve ibadetlerine karışmayacaklarına dair söz vermişlerdir. Hatta II.Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlenen Gürcü Prensesi bu sözden ötürü, Konya sarayına kendi papazı, mukaddes eşyası ve özel hizmetçileriyle birlikte gelmiştir.⁶²⁸

Bu dönemde Erzurum ve Erzincan gibi Ermenilerin çoğunlukla buldukları şehirlerde şaraplı, domuz etli dinsel ayinler yapılıyor; fakat bundan dolayı

⁶²² Osman Turan, Resmî Vesikalar, s.178, Akdağ, a.g.e. , c.I, s.19-20.

⁶²³ Aksarayî, a.g.e. , s.136; İbni Bibi, Anadolu Selçukî Devletleri, s.250.

⁶²⁴ Gordlevski, a.g.e. , s.329.

⁶²⁵ Wittek, The Rise Of Ottoman, s.29.

⁶²⁶ Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.174; Kara, a.g.e. , s.391.

⁶²⁷ Kara, a.g.e. , s.391.

⁶²⁸ Turan, Selçuklular Zamanında, s.403-415.

gayrimüslimleri hiç kimse yadırgamıyor ve engellemiyordu.⁶²⁹ Aynı durumun Sivas şehrinde de mevcut olduğunu görüyoruz. Hatta bu şehrin muhtesibinin şarapları yasaklamadığı gerekçesiyle bazı kişiler tarafından kınanması üzerine muhtesibin verdiği cevap konumuz açısından ilgi çekicidir. O, şarapların Hristiyanlara ait olduğunu, bu yüzden onları yasaklamasının söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.⁶³⁰

Halbuki bazı önemli şahsiyetler, gayrimüslimlere karşı davranışlarında müsamahakar davranmamaları için Anadolu sultanlarına ihtarda bile bulunmuşlardır. Bunların başında İbnu'l-Arabî gelmektedir. Bu mutasavvıf, İzzeddin Keykâvus'a hitaben yazdığı bir mektupta, Ona, gayrimüslimlerin Müslümanlar gibi giyinmesini yasaklamasını, kendilerine mahsus ayırıcı özellikleri olan kisveler giyinmelerini emretmesini, kilise yapmalarına izin vermemesini, mabetlerini tamir ettirmelerini men etmesini, kısaca onlara kısıtlayıcı hükümler getirmesini söylemiştir.⁶³¹ Ancak buna rağmen Anadolu Sultanları bu tür uygulamalara gitmemişlerdir. Bu uygulama Anadolu'da sadece İlhanlı Valisi Timurtaş zamanında görülmüştür.⁶³²

Selçuklu sultanları Ermenilere ve gayrimüslimlere sadece dinsel anlamda hoşgörü göstermiyorlar, aynı zamanda bütün konularda onlara karşı son derece iyi ve anlayışlı davranıyorlardı.

Selçukluların Ermenilere ve gayrimüslimlere gösterdikleri hoşgörülü muameleler, Ermenilerin ve gayrimüslimlerin, kendilerini tercih etmeleri sonucunu doğurmuştur.⁶³³ Tarihî kaynaklarımız bu konuda önemli bilgiler vermektedirler. Mesela Antakya şehrinin Türkler tarafından fethi, Ermenilerin arzusu ve talebi ile

⁶²⁹ Cahen, O.Ö. Anadoluda Türkler, s.205.

⁶³⁰ Kara, a.g.e. , s.392.

⁶³¹ Aksarayî, a.g.e. , s.354-355.

⁶³² Turan, Selçuklular Tarihi, s.354-355

⁶³³ Kara, a.g.e. , s.393.

gerçekleşmiştir. Bu şehir miladî 968'den beri Rumların elinde bulunuyordu. Şehrin tekfuru Ermeni Philaretos, hem halkına, hem de askerlerine karşı kötü muamele ediyordu. Hatta oğlunu bile hapsedtirmişti. Bu yüzden oğlu, babası tarafından Antakya'ya bırakılan şahne ile birlikte, şehri I.Süleyman Şah'a kendi istekleriyle teslim etmişlerdir. Süleyman Şah buradaki halka çok iyi davrandı ve kendi askerlerine, halkın evlerine girmemelerini, onların aralarına karışmamalarını, mallarına ve canlarına zarar vermemelerini emretmiştir.⁶³⁴

Şehrin fethiyle buradaki kilise camiye çevrilerek topluca cuma namazı kılınmış, bu kiliseye karşılık olarak Ermenilerin Meryem Ana ve Aziz Cercis kiliselerinin inşa edilmesine izin verilmiştir. İçkalede bir müddet direnen askerler de daha sonra teslim olmuşlardır. Antakyalı Ermeniler Süleyman Şah'ın kendilerine göstermiş olduğu bu adilâne davranışlarından son derece memnun olmuşlar ve onun idaresini tekfurunkinden çok daha iyi bulmuşlardır.⁶³⁵

Süleyman Şah, buradaki Ermeni köylülerine ve diğer unsurlara topraklar vermiş, onları hem hürriyetlerine kavuşturmuş, hem de toprak sahibi yapmıştır. Anadolu Selçuklularının bu ilk hükümdarı, gayrimüslimlere uyguladığı bu tür adilâne ve güzel davranışlarla, Anadolu'da Müslüman olmayan kesimlerin desteğini almış ve onları devlete bağlamayı bilmiştir.⁶³⁶

Hristiyan bir Süryânî tarihçisi olan Gregory Ebu'l-Farac, diğer adıyla Bar Hebraeus, I.Kılıçarslan'ın Malatya'yı anlaşma yoluyla aldığını ve burada oturan yerli

⁶³⁴ İbn'ül-Esir, a.g.e. , c.X, s.139; Aksarayî, a.g.e. , 114.

⁶³⁵ Sevim, Genel Çizgileriyle, s.23-24.

⁶³⁶ Ali Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, TTK, Ankara, 1990, s.41

halktan hiç kimseye zarar vermediğini söyleyerek⁶³⁷, Selçuklu sultanlarının gayrimüslimlere karşı olan davranış tarzlarına dikkati çekmektedir.

Daha önce de Büyük Selçuklu Sultanları Anadolu'nun yerli halkına karşı aynı güzel davranışları sergilemişler, bu davranış tarzı Anadolu'nun Hristiyan halkı arasında duyuldukça, Selçuklulara karşı bir sempati meydana gelmiştir. Bu sempati dönemin Hristiyan yazarları tarafından da dile getirilmiştir. Mesela bu yazarlar Sultan Melikşah'ın, Hristiyanları sevdiğini ve onlara karşı çok güzel davrandığını söylemişlerdir. Nitekim, bu hükümdarın vefatı, Hristiyan dünyasında özellikle Ermeni toplumunda büyük bir matem havasıyla karşılanmıştır.⁶³⁸

Daha önceki Selçuklu sultanlarının bu tür davranışlarını bilen Hristiyan halk, bu defa aynı güzel muameleleri Anadolu Selçuklularından görünce kendisine zulmeden Hristiyan yönetimlere karşı Türklerin tarafını tutmuşlardır. Dönemin Hristiyan tarihçileri arasında yerini almış olan Papaz Grigor, Sultan I.Mesud'un ve oğlu II. Kılıçarslan'ın, aslında Hristiyanları ve onların dinlerini sevmediklerini, sadece memleketlerini kolayca ele geçirebilmek için onlara güzel davrandıklarını ifade etmiş,⁶³⁹ bu suretle Hristiyan yerli halkın, Bizans idaresine karşı Türkleri nasıl desteklediklerine de işaret etmiştir.

Papaz Grigor'un bu ifadesi, Anadolu Sultanlarının Hristiyan halka güzel davrandıklarının da, o dönemde yaşamış bir Papaz tarafından tescili olmaktadır. İskenderiye Patrikleri Tarihi'nde de I.Mesud hakkında gayet olumlu şeyler söylenmekte, iyi ve adaletli yönetimi dolayısıyla Rumların, onun idaresinde

⁶³⁷ Abu'l-Farac, c.II, s.135.

⁶³⁸ Geniş bilgi için bkz: Mateos, a.g.e. , s.146, 161, 171, 178; Vardan, a.g.e. , s.180, 183

⁶³⁹ Papaz Grigor, a.g.e. , s.304-305.

yaşamayı tercih ettiği söylenmektedir.⁶⁴⁰ Böylece Süleyman Şah'tan sonra gelen hükümdarlar tarafından da Anadolu'nun Hristiyan halkına son derece adalet ve hoşgörülle davranıldığını kesin olarak anlamış oluyoruz.⁶⁴¹ Hatta bizzat Patrik bile Müslümanları Papa'ya ve Bizans'a tercih ettiğini açıkça söylemekteydi.⁶⁴² Gerçekten Anadolu Hristiyanları, Bizans'ın ve onun temsil ettiği dinsel mezhebin baskıları karşısında Selçuklu Türklerini bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir.⁶⁴³

II.Kılıçarslan, Malatya'ya girdiğinde Patrik Mikhael'e dostluk mesajı içeren bir mektup, ruhanîlik asası ve bir miktar para göndermiştir. Patriği bazen davet eder, saraya gelişinde ise onu bizzat karşıladı. Süryânî Mikhael ve yanındaki din adamları, haçlarıyla birlikte dini şarkılar söyleyerek Sultanın huzuruna gelirlerdi. Patrikle dinî konularda konuşurlardı. Bu konuşmalar sırasında Sultan oldukça duygulu anlar yaşardı. Bu üst seviye karşılama ve sohbetlerden gayet memnun olan Hristiyanlar, kiliseye giderek Sultan ve halkı için dualarda bulunurlardı. Sultan, Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin sebebinin bu dualar olduğunu Patriğe bildirerek onu onore etmiştir.⁶⁴⁴

II.Kılıçarslan'ın gayrimüslimlere gösterdiği bu yakınlığı kullanan dönemin Zengîler Devleti hükümdarı Nureddin Zengî, harekete geçerek, II.Kılıçarslan'ı imanını yenilemeye davet etmiştir.⁶⁴⁵

II.Kılıçarslan'ın oğullarından II. Süleyman Şah da fethettiği Anadolu şehirlerindeki Hristiyan halka gayet güzel muamelelerde bulunmuş ve onları iyi yerlerde iskan etmiştir.⁶⁴⁶ I.Gıyaseddin Keykâvus Bizans savaşlarında elde ettiği esirleri

⁶⁴⁰ Turan, *Seçuklular Zamanında*, s.193-194.

⁶⁴¹ Kara, a.g.e. , s.394.

⁶⁴² Bailly, a.g.e. , s.356-357.

⁶⁴³ Tonbee W. Arnold , a.g.e. , s.150-151.

⁶⁴⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 230-231; Cahen, O.Ö. *Anadolu'da Türkler*, s.212.

⁶⁴⁵ Bahattin Kök, *Nuruddin Mahmut b. Zengî ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s.43.

⁶⁴⁶ Akça F. Akçakoca, *Laodikya (Laodiceia)*, Denizli 1937, s.41

getirerek bazı şehirlere yerleştirmiş, onlara köyler, evler tahsis etmiş, ziraat aletleri ve tohumlar dağıtmış, vergilerden muaf tutmuştur. Hatta bu esirleri, imparatorla anlaşma yapınca, kendi ülkelerine gidip gitmemekte serbest bırakmıştır. Bizans'ın idaresinden şikayetçi olanlardan birçoğu, bu durumu görerek Selçuklu ülkesine iltica etmiştir.⁶⁴⁷

Antakya'dan İstanbul'a giden bir papaz, Ermeni ve Süryânilerin Türklere yardım ettiklerini ve destek verdiklerini söylemiş, bunun üzerine İmparator, kendi yanındaki Ermeni ve Süryânilerin kiliselerini yaktırmış, onları kovdurmuş, kalanları da zorla Ortodoks yapmıştır. Bizans'ın bu zulümleri karşısında Anadolu sultanlarının kendilerine verdikleri hürriyetten, gösterdikleri hoşgörüden ötürü Anadolu sultanlarının ölümleri buradaki Hristiyanlar tarafından büyük üzüntülerle karşılanmıştır. Mesela I.Kılıçarslan'ın 1107'de şehit olması, Anadolu Hristiyanları arasında son derece üzüntü yaratmıştır.⁶⁴⁸

Bizans kaynakları, Hristiyan ve Bizans teb'ası oldukları halde Beyşehir Gölü civarında bulunan Ermeni halkın, Bizans'ı düşman olarak gördüğünden ve Bizansla Türkler arasında çıkan herhangi bir problemde derhal Türkler tarafını tuttuğundan bahsetmektedirler.⁶⁴⁹ Bazı Anadolu şehirlerinin Türkler tarafından fethedilmesi sırasında, Bizans'a yardım etmeyen Ermenilerin Grekler tarafından şiddetle kınandıklarını da bilmekteyiz.⁶⁵⁰

Komşu ülkelerin suikastlarına karşı, aynı destek Anadolu Selçuklularına, Ermeni Kralı tarafından da gösterilmiştir. Süryâni Mikhael bu konuda ilgi çekici bir bilgi nakletmektedir. Buna göre Halep hükümdarı, Ermeni Kralına, birçok vaatlerle Anadolu

⁶⁴⁷ Turan, Selçuklular Zamanında, s.240.

⁶⁴⁸ Kara, a.g.e. , s.396.

⁶⁴⁹ Niketas, a.g.e. , s.24.

⁶⁵⁰ Kara, a.g.e. , s.396.

Sultanına karşı birlik olmayı teklif etmiş, ancak Ermeni Kralı bu teklifi "kardeşim" diye hitap ettiği Sultan I.İzzeddin Keykâvus'a bildirmiş, onun hiçbir şekilde kötülüğünü istemediğini ifade etmiştir.⁶⁵¹

I.Alaaddin Keykubat'ın yanında Süryâni bir doktor vardı. Tıpta iyi olmadığı halde Sultan, onu, hükümdarların hayatıyla, devrin şahısları hakkında bilgisi, güzel sohbetleri ve iyi Rumcası sebebiyle hiçbir zaman yanından eksik etmemiştir.⁶⁵² Alaaddin Keykubat'ın Venediklilerle yaptığı ticaret anlaşmasından anladığımıza göre, bu Sultan, sadece kendi vatandaşlarının ticarî haklarını değil, aynı zamanda, kendi ülkesine gelen gayrimüslimlerin haklarını da koruma altına almıştır.⁶⁵³

Bütün bu zikredilenlerden anlaşılmaktadır ki, Anadolu Selçuklu sultanları gayrimüslim vatandaşlarına daima hoşgörü çerçevesinde yaklaşmışlar ve onlara, gereken bütün hakları ve kolaylıkları sağlamışlardır. Selçuklu Devleti'nin gayrimüslimlere karşı gösterdiği hoşgörünün, bu devletin sınır boylarına yerleştirdiği beyliklerde de aynen devam ettiğini, bu beylikler idaresinde yaşayan Hristiyanların, aynı desteği beyliklere de verdiğini görüyoruz, İznik etrafındaki Hristiyan halkın, Orhan Gazi'nin adaletinden gayet memnun olduklarından dolayı, kalelerde bulunan halka teslim olmaları çağrısında bulunmaları, bu durumu ortaya koymaktadır.⁶⁵⁴

⁶⁵¹ Süryâni Mikhael, a.g.e. , c.II, s.298.

⁶⁵² Turan, Selçuklular Zamanında, s.391

⁶⁵³ Turan, Resmî Vesikalar, s.143-146.

⁶⁵⁴ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannüma*, neşr:Faik R. Unat ve Mehmet A. Köymen, Ankara 1949, c.I, s.157-159.

SONUÇ

Ermeniler, nerede, hangi devletlerle münasebette bulunmuşlarsa, bunların hepsi Ermenileri kendi din ve mezheplerine çevirmeye çalışmışlardır. Bazen dostça bazen de savaşlarla bu isteklerini tahakkuk ettirmeye uğraşmışlardır. Sadece Türklerden böyle bir baskıya maruz kalmamışlardır.

Ermenilerin gerek Büyük Selçuklu Devleti İdaresinde, gerekse Anadolu'da kurulan Mengücekoğulları, Saltukoğulları, Danişmendliler, Artukoğulları ile Anadolu Selçuklu Devleti idaresinde; bu devletlerin yönetiminden memnun olmadıklarına dair herhangi bir kayıt yoktur.

Nitekim, bu Müslüman Türk beylik ve devletlerinde gayr-i Müslimlerin durumları İslam hukukuna göre belirlenmiş; Türk idaresinde bulunan diğer gayr-i Müslimlerle birlikte Ermenilerin de dini inanç ve faaliyetlerine müdahalede bulunulmamıştır.

Tarihleri boyunca çeşitli egemenlikler altında yaşayan Ermeniler, o dönemlerin olağan siyasi ve toplumsal düzeni olan derebeylik (yani belirli bölgelerde belirli ailelerin nüfuz sahibi olmaları) sistemi dışında, hiçbir zaman bağımsız, birleşik ve sürekli bir devlete sahip olamamışlardır. Anadolu'da küçük prenslikler ve beylikler kurmak suretiyle yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Ermenilerin iddia ettikleri gibi, Türkler hiçbir zaman onların anayurtlarını istila edip, onları buradan çıkarmamışlardır. Çalışmamızda da ele aldığımız gibi, Selçuklu Türkleri Anadolu'ya girdiklerinde Ermeni Prensliklerine Bizans tarafından son verilmiştir.

Burada bağımsız bir Ermeni Prensiği yoktur. Dolayısıyla bu iddia asılsızdır.

Ermeniler her zaman, bölgede hâkimiyet kurmak veya hâkimiyetlerini sürdürmek isteyen büyük güçlerin, kendi politikaları doğrultusunda kullanabilecekleri bir unsur olmuşlardır. Bu yüzen, tabiatları gereğince, menfaatlerine uygun olan taraflarla ortak hareket etmişler, sık sık taraf değiştirmişlerdir.

Kaynaklarda yer alan genel bir kaniya göre Ermeniler, “tabi oldukları devlet güçlü ise itaatkâr, eğer güçsüzse isyankâr” olmuşlardır. Tabi bunun normal karşılanması gerekir. Çünkü her toplumda olduğu gibi Ermeni toplumunda da şartlara göre bazı özelliklerin gelişmesi, değişik menfaat ve kültür çevrelerinin oluşması doğaldır.

BİBLİYOGRAFYA

1.Kaynak Eserler

Ahmed b. Mahmud, Selçukname, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001

Temel Eser (I-II)

Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, çev: Hrant D. Andreasyan, İstanbul,1954

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, çev: Mürsel Öztürk, Ankara 1988, (I-II)

Anonim Süryanî Vekâyinâmesi, “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle” (Trans.A.S.Tritton), Journal of the Asiatic Society, January; 1933

Anonim, Tarih-i Âli Selçuk, çev:Feridun Nafiz Uzluk, Ankara, 1952

Anonymous The Primary History of Armenia, Translation Robert Bedrosian, New Jersey, 2004

Aristakes Lastivertc’i, Aristakes Lastivertc’i’s History, Translation: Robert Bedrosian, Newyork 1985

Arrianos, İskenderin Anabasisi, çev: Hayrullah Örs, MEB Yayınları, İstanbul,1945

Belâzurî, Fütûh’ul-Buldan, çev: Zâkir Kadirî Ugan, Maarif Basımevi, İstanbul 1956 (I-II)

Buharî, Sahih-i Buharî Muhtasarı, Ankara, 1971

Dede Korkut Oğuznameleri, Yay. Hazırlayanlar: Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten ,Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnamesi, çev: A.Sait Aykut,
Yapı Kredi Yay

El-Feth b. Ali Bundarî, Zubdat Al Nuşra ve Nuşbat Al Usra, çev: K.Burslan, TTK,
1999

Ghewond, Ghewond's History, Translation: Robert Bedrosian, New Jersey 2006

Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, c.I, Çev: Ömer Rıza Doğrul,
T.T.K., Ankara, 1987

Grigor Senyörü Hetum, Hetum Vekâyinâmesi, çev: H.D. Andreasyan, TTK
kütüphanesinde gayrı matbu nüsha

Ioannes Kinnamos, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118 - 1176), çev: I.Demirkent,
TTK, 2001

İbn'ül Adim, Bugyet'üt-taleb fi Tarihi-i Halep, Biyografilerle Selçuklu Tarihi, çev:Ali
Sevim, Ankara 1982

İbn'ül-Azîmî, Azîmî Tarihi, çev: Prof. Dr. Ali Sevim (Selçuklular Dönemiyle İlgili
Bölümler), TTK, 2006

İbn'ül-Esir, El-Kamil fi't-Tarih, çev: A. Ağırakça ve A. Özaydın, İstanbul, 1987

İbn-i Bîbî, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî , El-Evâmiru'l-Alâiye
fi Umûri'l-Alâiye, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996
(I-II)

İbn-i Bibi, Selçukname, çev: M.N. Gençosman, Ankara, 1941

İbni'l-İbri (Abu'l-Farac), Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel, çev: Ş. Yaltkaya, İstanbul, 1941

- İmadad-din al-Katib al-İsfahani, Zubdat al-Nusra ve Nuhbat al-Kusra, Nesr: M. Th. Houtsma, Çev. : Kivameddin Burslan, İstanbul, 1943
- Kerimüddin Mahmud Aksarayî, Selçukî Devletleri Tarihi, çev: M.N. Gençosman, Ankara, 1943
- Kiragos- Dulaurier, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar Müverrih Kiragos’tan Müstahrec”, Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1925
- Ksenofon, Anabasis, çev:Hayrullah Örs, İstanbul, 1962
- Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali, Hazırlayan: Ali Ünal, Define Yayınları, İstanbul 2008
- Mehmed Neşrî, Kitâb-ı Cihannüma, neşr:Faik R. Unat ve Mehmet A. Köymen, Ankara 1949 (I-II)
- Moses Khorenats’i, History Of The Armenians, (Translation Robert W. Thomson), London 1980
- Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Er-Rânevdi, Râhat’üs-Sudûr ve Âyet’üs-Sürûr, çev: Ahmed Ateş, TTK, (I-II)
- Müverrih Vardan, “Türk Fütûhât Tarihi”, Tarih Semineri Dergisi, c.I, İstanbul, 1936
- Niketas Khoniates, Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195), çev. I.Demirkent, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2006
- Sıbt İbn’ül-Cevzî, Mir’atü’z-zaman fi Tarih’ül-Âyan (Selçuklular ile ilgili kısmını yayınlayan) Ali Sevim, Ankara 1968
- Smbat, Smbat Vekâyinâmesi (951-1334), çev:Hrant D. Andreasyan, (TTK’da Basılmamış Nüsha)

Süryani Mikhail Vekâyinamesi, çev: H.D. Andreyan, TTK Kütüphanesi Gayri Matbu Nüsha (I-II)

Şadruddin Ebu'l-Hasan Ali bin Nâşır ibn Ali El-Hüseynî, Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye, çev:Necati Lugal, TTK, 1999

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekâyınâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, TTK, Ankara, 1987

Urfalı Vahram, Kilikya Kralları Tarihi, çev: H.D. Andreyan, TTK kütüphanesinde gayri matbu nüsha

Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk, Transkripsiyon: Dr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009

2.Tetkik Eserler

a-Kitaplar

Akçakoca, Akça F. , Laodikya (Laodiceia), Denizli 1937

Akdağ, Mustafa , Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi , Ankara 1984 (I-II)

Anat, H.Yakup ve Almaz, Ahmet, Karahanlılar Tarihi, Oku Yayınları, İstanbul 2003

Arpee, Leon , A History Of The Armenian Christianity, Newyork, 1946

Aslan, Ali , Kutsal Ermeni Papalığı Eçmiyazin Kilisesinde Stratejik Savaşlar, Truva Yayınları, İstanbul 2005

Aslan, Ali , Kutsal Ermeni Papalığı: Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar, Truva Yay. İstanbul 2005

Aslan, Kevork , Armenia and the Armenians from the Earliest Times Until the Great War (1914), 2008

- Atar, Fahrettin, İslamda Adliye Teşkilatı, Ankara 1979
- Bailly, Auguste , Bizans Tarihi, çev: Haluk Şaman, Tercüman Yay. (I-II)
- Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, çev: H.D. Yıldız, İstanbul, 1980
- Basgün, Necla , Türk-Ermeni İlişkileri, Abdülhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar, San Matbaası, Ankara, 1970
- Bektaş, Hazma , Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bursa, 2001
- Berki, Şakir ve Hamdi, Hayrullah , İslam Hukukunun Ana Prensipleri "Kur'an'da Hukuk" , Ankara 1956
- Bilmen, Ömer N. , Hukuki İslamiyye ve Istihalatı Fıkhiyye Kâamusu, İstanbul, 1951
- Binark, İsmet , Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim, ATO Yay. , 2001 Ankara
- Blake, Robert and Frye, Richard , History of the Nation of the Archers, Cambridge, Massachusetts 1954
- Cahen, Claude , Osmanlı'dan Önce Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yay. , çev:Erol Üyepazarcı, 2008
- Cahen, Claude , Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1980
- Cin, Halil , Eski ve Yeni Türk Hukukunda Tarım Arazilerinin Miras Yoluyla İntikali, Ankara 1979
- Çetin, Osman , Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı, İstanbul 1981

- Dabağyan, Levon Panos, Türkiye Ermenileri Tarihi, IQ Yayıncılık, 5.Baskı, İstanbul, 2006
- Demir, Ataman , Çağlar İçinde Antakya, Akbank Yayınları, İstanbul 1996
- Demirkent, Işın , Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), İstanbul, 1996
- Demirkent, Işın , Urfa Haçlı Kontluğu, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1974
- Der Nersesyan, “The Kingdom of Cilician Armenian”, The History of Crusades, London 1968 (I-II)
- Diehl, Charles, Bizans İmparatorluğu’nun Tarihi, çev: A. Göke Bozkurt, İlgı Kültür Sanat Yayınları, 2010
- Edhem, Halil , Düvel-i İslâmiyye, İstanbul, 1927
- Edwards, Robert W. , The Fortifications of Armenian Cilicia, Washington, 1987
- En Nebhar, Muhammed Faruk , İslam Anayasa ve İdare Hukuku Genel Esasları, çev: Servet Armağan, Sönmez Neş. , İstanbul 1980
- Ersan, Mehmet , Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler, TTK 2007
- Erzen, Afif , Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara , 1984
- Fayda, Mustafa , Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay. , İstanbul 2001
- Fitzgerald, Vesey Seymour , Muhammeden Law, London, 1931
- Galanti, Avram , Ankara Tarihi, İstanbul, 1950
- Genelkurmay Başkanlığı, Geçmişten Bugüne Türk- Ermeni İlişkileri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989

- Gordlevski, V. , Anadolu Selçuklu Devleti, çev: Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara, 1988
- Gömeç, Saadettin, Şamanizm ve Eski Türk Dini, Likya Yayınları, Ankara, 2009
- Göyünç, Nejat , Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, Ankara, 1983
- Göyünç, Nejat , Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2005
- Granville, Edgar, Çarlık Rusyasının Türkiye'deki Oyunları çev: Orhan Arıman, İstanbul,1967
- Grousset, Rene , Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul, 2006
- Grousset, Rene , Bozkır İmparatorluğu, çev: M.R. Uzmen, İstanbul 1980
- Günaltay, M. Şemseddin, İran Tarihi , Ankara 1948 (c.I)
- Günaltay, Şemseddin , Yakın Şark, (II-IV) Anadolu, Ankara ,1964
- Günay, Ünver ve Güngör, Harun , Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, İstanbul 1997
- Gündüz, Şinasi , Sabiiler: Son Gnostikler İnanç Esasları ve İbadetleri, Ankara 1999
- Güngör, Harun ve Küçük, Abdurrahman, Milli Bütünlüğümüzün Kaynakları : Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar, Ankara, 1997
- Gürün, Kamuran , Ermeni Dosyası, İstanbul,1983
- Hasluck, F.W., Bektaşîlik Tetkikleri, çev. Ragıp Hulusi, İstanbul, 1928
- Heyt, W. , Yakın Doğu Ticaret Tarihi, Ankara, 1984 (I-II)
- Hinz, Walther , Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çev: T. Bıyıklıoğlu, TTK, 1992

- Holt, P.M. , Haçlı Devletleri ve Komşuları / Urfa Kontluğu, Antakya Prenslığı, Trablusşam Kontluğu, Kudüs Krallığı, çev: Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007
- Honigman, Ernest, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, çev: Fikret Işıltan, 1970
- Howard, Moğol Tarihi, çev: S. Hikmet Baban, TTK Kütüphanesinde gayrı matbu nüsha (I-III)
- İşhanyan, Rafael , Başlangıcından II. Yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi, çev: Sarkis Seropyan, Belge Yayıncılık, İstanbul, 2006
- Kadri, H.Kazım , İslam Hukukuna Göre İnsan Hakları, İstanbul 1949
- Kafesoğlu, İbrahim , Sultan Melikşah, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yay., İstanbul, 1973
- Kafesoğlu, İbrahim , Bozkır Kültürü, İstanbul 1972
- Kafesoğlu, İbrahim , Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980
- Kafesoğlu, İbrahim , Harzemşahlar Devleti Tarihi, Ankara, 1984
- Kara, Seyfettin, Anadolu Selçuklularında Din ve Din Kurumları, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002
- Karaman, Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, Nesil Yayınları, İstanbul, 1981
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok , Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara, 1990
- Kerovpyan, Keğam, Ermeni Halkının Doğuşuna Bilimsel Yaklaşım, çev:Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul, 2001
- Kırzioğlu, Fahrettin , Kars Tarihi -I, İstanbul, 1953

Kırzioğlu, Fahrettin, Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, TTK, Ankara 1992

Kırzioğlu, M.Fahrettin , Anı Şehri Tarihi, San Matbaası, Ankara, 1982

Kocaş, Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk- Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967

Konyalı, İbrahim Hakkı , Alanya (Alâiye), neşr: M. Ali Kemaloğlu, İstanbul 1946

Kök, Bahattin , Nuruddin Mahmut b. Zengî ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri, İşaret Yayınları, İstanbul 1992

Köprülü, M. Fuad , Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara, 1959

Köymen, M. Altay , Tuğrul Bey ve Zamanı, MEB, İstanbul, 1972

Köymen, M.Altay , Selçuklu Devri Türk Tarihi, T.T.K. , Ankara, 1998

Köymen, Mehmet Altay, Alparslan ve Zamanı, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay. , İstanbul, 1972

Margoliouth, David Samuel , Muhammed and the Rise of Islam, London, 1923

Maulana Muhammed Ali, The Religion of İslam, Lahore 1936

Merçil, Erdoğan , Gazneliler Tarihi, TTK, Ankara 2007

Merçil, Erdoğan , İlk Müslüman Türk Devletleri, İstanbul 1984

Miguel, Andre , İslam ve Medeniyeti, Ankara 1991 (I-II)

Muhammed, Hamidullah , İslam Hukuku Etüdüleri, İstanbul 1984

Nesevî, Şehabeddin Ahmed , Celaledin Harzemşah, çev: Necip Asım, İstanbul 1934

Ocak, Ahmet Yaşar , Kalenderîler, Ankara, 1992

Ocak, Ahmet Yaşar , Babaîler İsyanı, İstanbul 1980

- Onur, Hüdavendigâr , Millet-i Sâdika'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler, İstanbul
1999
- Ostrogorsky, Georg , Bizans Devleti Tarihi, çev: Fikret Işıltan, TTK Yay. 2006
- Özkan, Zafer ,Tarihsel Akış İçerisinde Terörden Politikaya Ermeni Meselesi, İstanbul,
2001
- Radloff, Willhem , Sibirya'dan-I, çev:Ahmet Temir, MEB, 1954
- Ramsay, W.M., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, çev; Mihri Pektaş İstanbul, 1960
- Rasonyi, Laszlo , Dünya Tarihinde Türklük; Ankara 1962
- Roux, Jean-Paul , Türklerin ve Moğolların Eski Dini (La Religion Des Turcs Et Des
Mongols), çev:Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, 1998
- Runciman, Steven , Haçlı Seferleri Tarihi, çev: Fikret Işıltan, c.I, Ankara, 1986, s.57
- Sevim, Ali , Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTK, Ankara, 1990
- Sevim, Ali , Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri, TTK, Ankara, 1983
- Sevim, Ali , Suriye ve Filistin Selçukluları, TTK, Ankara, 1983
- Sümer, Faruk , Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihten XVI.Yüzyılın İkinci
Yarısına Kadar), Ankara, 1964
- Sümer, Faruk , Oğuzlar, Ankara 1967
- Sümer, Faruk ve Sevim, Ali , İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve
Çevirileri), Ankara, 1971
- Süslü, Azmi; Kırzioğlu, Fahrettin; Yinanç, Refet ve Halaçoğlu, Yusuf, Türk Tarihinde
Ermeniler (Temel Kitap), Ankara ,1995

- Şeker, Mehmet , Anadolu'da Birarada Yaşama Tecrübesi, Diyanet Yay., Ankara 2001
- Şeker, Mehmet , Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ankara 1997
- Taneri, Aydın , Celaleddin Harzemşah ve Zamanı, Ankara, 1977
- Temir, Ahmet , Cengiz Han, Ankara, 1989
- Togan, A.Zeki Velidî , Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970
- Tonbee , W. Arnold, İntişâr-ı İslam Tarihi, Ankara 1982
- Tonguç, Sencer , “Ortaçağ Avrupası ve İslam Dünyası”, Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1974, sayı 1-2
- Turan, Osman , Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1980
- Turan, Osman , Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yay. İstanbul 1999
- Turan, Osman , Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980
- Turan, Osman , Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul, 1998
- Turan, Osman , Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul, 1979
- Turan, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi II, Boğaziçi Yayınları, 1999
- Turan, Osman , Türkler Anadolu'da, Hareket Yay., İstanbul 1973
- Turan, Şerafettin , Türkiye İtalya İlişkileri, İstanbul, 1990 (I-II)
- Turnagil, Ahmet Reşit , İslamiyet ve Milletler Hukuku, Sebil Yayınlar, 1977
- Tümer, Günay ve Küçük, Abdurrahman , Dinler Tarihi, Ankara, 1993
- Uras, Esat , Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987

Vasiliev, A. A. , Bizans İmparatorluğu Tarihi, çev : Arif Müfid Mansel, c.I, Ankara, 1943

Witteck, Paul , Menteşe Beyliği, çev: O.Ş. Gökyay , TTK, 1999

Witteck, Paul , The Rise of the Ottoman Empire, London, 1963

Woodhead, Linda , Hristiyanlık, çev: Sevda Çalışkan, Dost Yayınları, Ankara 2007

Yaşar, H. Hüsameddin , Amasya Tarihi, Amasya Belediyesi Kültür Yay., Ankara 1986
(I-II)

Yazıcı, Nesimi , İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008

Yerasimos, Stephanos , Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul, 1977

Yinanç, M.Halil , Türkiye Tarihi Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944

Yinanç, Rafet , Dulkadir Beyliği, TTK, Ankara, 1989

Yuvalı, Abdulkadir , İlhan Tarihi I, Kuruluş Devri I, Erciyes Üni. Yay. Kayseri 1994

Yücel, Yaşar , Kadı Burhanettin Ahmed ve Devleti, TTK, 1991

Zeydan, Coci , Medeniyet-i İslamiye Tarihi, çev: Zeki Magamez, İstanbul,1912

b-Makaleler

Aktaş-Yaşa, Azize , “Anadolu Selçukluları Dönemi Hoşgörü Ortamında Müslüman-Gayr-i Müslim İlişkileri”, Erdem, Cilt: 8, Sayı: 23/II

Alptekin, Çoşkun , “Türkiye Selçukluları”, DGBİT, c.VIII

- Andreasyan, Hrand D. , “XIV. Ve XV. Yüzyıl Türk Tarihi’ne ait ufak kronolojiler ve kolofonlar”, İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, Ekim 1972
- Attar, Aygün , “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, <http://politika.dumlupinar.edu.tr/attar/5.doc>
- Aydın, Mehmet , “Türk Toplumunda Dinî Hoşgörünün Temeli” , Selçuk Üniversitesi İlahiyat Dergisi, Konya 1998, sayı.8
- Aydın, Mehmet , “Türklerin Dinî Tarihi Üzerinde Bir Değerlendirme”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı.4, Konya 1997
- Aydın, Mehmet , Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994
- Barthold, W., “Anı”, İA, c.I
- Barthold, W., “Cengiz”, İA, c.III
- Becker, Carl Heinrich , “Cizye”, İA, c.III
- Boyle, J. , “The Journey of Hetum I, King of Little Armenia, to the Lourt of the Great Khan Möngke”, The Mongol World Empire, London, 1977
- Bozkurt, G. , “İslam Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri”, Kudret Ayıter’e Armağan, 9 Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara 1987
- Cahen, Claude , "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", çev: Zeynep Kerman, Türkiyat Mecmuası, c. XVÜ, İstanbul, 1972
- Cahen, Claude , “Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi”, Çev: Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, Belleten, C.LI, Sayı: 199, T.T.K., Ankara, 1987

- Çetin, Osman , “Sultan I. Alaaddin Keykubat ve Selçuklu- Moğol Münasebetleri”,
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, 1993
- Durmuş, İlhami , “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, G.Ü. Fen Edebiyat
Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, c.I, sayı.2, 1997
- Elöve, Mustafa Emil , Türkiye’de Din İmtiyazları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Dergisi, c.10, sayı.1, Ankara 1953
- Ersan, Mehmet , “Ermenilerin Çukurova’ya Yerleşmesi”, Ermeni Meselesi Üzerine
Araştırmalar, TATAV Yayını., İstanbul, 2001
- Ersan, Mehmet , “I. Haçlı Seferi Sırasında Kilikya (Çukurova)’nın Haöluların Eline
Geçmesi” Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri, 26-27
Mayıs 1997 Bildirileri, İstanbul 1998
- Göyünç, Nejat , “Van”, İA, c.XII
- Grignaschi, Mario, “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, VII. Türk Tarih Kongresi
(Ankara, 25-29 Eylül 1970), Bildiriler, Ankara,1972
- Günaltay, M. Şemsettin , "Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükselişinde
Türklerin Rolü", Belleten , Ankara, 1942 , c.VI
- Günay, Ünver , “Anadolu'nun Dînî Tarihinde Çoğulculuk ve Hoşgörü”, Erdem, Cilt: 8,
Sayı: 22/I, Ankara 1996
- Huart, Clement , "Sâcîler", İA, c. X
- İlter, Erdal , “Ermeni Kilisesi ve Terör” [http://www.ermenisorumu.gen.tr/
turkce/makaleler/makale46.html](http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html)
- Kafalı, Mustafa , “Cengiz Han”, TDVİA, c.VII

- Kafesoğlu, İbrahim , “Anadolu’ya Yapılan İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Ehemmiyeti”, DTCF, Köprülü Armağanı, Ankara ,1953
- Kafesoğlu, İbrahim , “Malazgirt”, İA, c.VII
- Kafesoğlu, İbrahim , “Selçuklular, İA, c.X
- Kampman, A.A. , “Yakın Doğu’da Haçlılar Devrine Ait Kaleler”, Belleten, XXIII, Ankara, 1959
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok , “Anadolu’da Ermenilerin Yerleşim Noktaları – Büyük Ermenistan – Bizans’ın Ermenilere Verdiği Ünvan ve Payeler, Küropolates, Konsül, Prokonsül, Patris, Kont gibi Titrler – Armeno – Grek Bazilciler,” X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22–26 Eylül 1986, III, Ankara 1991
- Kırzioğlu, Fahrettin , “Anı’nın Selçuklular Tarafından Fethi”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c. II, Ankara, 1970
- Kırzioğlu, Fahrettin , “Kars”, İA, c.VI
- Kırzioğlu, M. Fahrettin , “Selçuklular’dan Önce Armenya’ya/ Yukarı-Eller’e Hakim Olanlar”, Türk Tarinde Ermeniler Sempozyumu, Mayıs 1983, İzmir 1983
- Kmosko, Michael , "Araplar ve Hazarlar", Türki-yat Mecmuası , İstanbul, c. III
- Köprülü, M. Fuad , “Harzemşahlar”, İA, V/I
- Köymen, M. Altay ,“I. Tuğrul”, İA
- Kramers, “Otrar”, İA, c.IX
- Kruse, H. , İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı, Çev. Z. Kavaklı, İslam Tetkikleri Enstitüsü Der., İstanbul, 1971

- Küçük, Abdurrahman, “Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Hoşgörüsü”, Erdem, Cilt: 8, Sayı: 23/II, Ankara 1996
- Kürkçüoğlu, Erol , “Tarihi Süreçte Türk-Ermeni İlişkileri”, Ermeni Araştırmaları I.Türkiye Kongresi Bildirileri Sempozyumu, I, Ankara, 2003
- Kürkçüoğlu, Erol, “Ermeni, Bizans ve Türk Hakimiyetinde Anı”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 4, Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002, s.12
- Merçil, Erdoğan , "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları",XI.Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara, 1994
- Necipoglu, Nevra , "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu 'da Birliktelikleri (11. Ve 12. Yüzyıllar) Cogito (Yapı Kredi Yayınlarının çıkardığı felsefe ve düşünce dergisi), 29 (2001),
- Ocak, Ahmet Yaşar , "Babailer", TDVİA, c. IV
- Öke, M. Kemal , “Hukuk- Tarih- Siyaset Üçgeninde ‘Kilikya Ermeni Baronluğu’ Polemiği”, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul, 1987
- Özdemir, Gürbüz , “Batıda ve Türklerde Egemenlik Kavramı”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya 2009
- Parmaksızoğlu, İsmet , “Bagratlılar”, Türk Ansiklopedisi, c. V
- Parmaksızoğlu, İsmet , “Ermeniler” Türk Ansiklopedisi, c.XV
- Runciman, Steven, “Anadolu’nun Ortaçağlardaki Rolü”, Belleten, sayı 27
- Sağlam, Mehmet , Geleneksel Türk Hoşgörüsü, Erdem Dergisi, Özel Sayı-II (Türklerde Hoşgörü), c.8, sayı 23

- Sevim, Ali , “Büyük Selçuklular Döneminde Selçuklu Ermeni İlişkileri” Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Erzurum, 1983
- Streck, “Ermeniyye”, İA, c.IV, İstanbul 1945
- Sümer, Faruk , “Anadolu’da Moğollar”, SAD, c.I, Ankara 1969
- Şeşen, Ramazan , “İmamuddin Al-Katip El İsfahani’nin Eserlerinde Anadolu Tarihi ile İlgili Bahisler”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, c.III, Ankara, 1971
- Tarhan, M.Taner , “Eskiçağda Kimmerler Problemi”, Doktora Tezi Özeti, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara,1976
- Togan, Zeki V. , “Hazarlar”, İA, c. V
- Togan, Zeki V. , “Azerbaycan”, İA, c.II
- Turan, Osman , "Bâbek", İA. c. II
- Turan, Osman , “Kılıçarslan”, İA, c.VI
- Turan, Osman , “Süleymanşah I”, İA, c.XI
- Turan, Osman “Keykubat I”, İA, c.VI
- Turan, Osman, “Gıyaseddin Keyhüsrev II”, İ.A. c.VI
- Yıldız, H. Dursun , " X. yy da Türk Ermeni İlişkileri" , Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Topluluğu ile İlişkileri Sempozyumu, Erzurum, 1983
- Yıldız, H.Dursun , "Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı Sacoğulları, I.", Tarih Dergisi , İstanbul ,1976, 30. Sayı
- Yıldız, Hakkı Dursun , “10. Yüzyılda Türk Ermeni Münasebetleri”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985

Yinanç, M.Halil. , “Celaledin Harzemşah”, İA, c.III

Yinanç, M.Halil , “Çağrı Bey”, İA, c.III

Yurdaydın, Hüseyin G. , “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”

Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.27

Zettersteen, “Nureddin”, İA, c.IX

ÖZGEÇMİŞ

01.01.1975'te Kastamonu'da doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise tahsilini İstanbul'da tamamladı. 1993 yılında Erciyes Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girip 1997 yılında mezun oldu. 2003 yılında kısa dönem olarak askerlik görevini İstanbul'da tamamladı. Özel eğitim kurumlarında öğretmenlik ve idarecilik yaptı. Bu arada Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde Yüksek Lisansa başladı. Yabancı dili İngilizcedir. Evli, bir kız, bir erkek iki çocuğu bulunmaktadır.